

Аңсны ат்தарадыррақә ракадемия
Д. И. Гәлия ихъз зху Аңсаутцааратә институт

П. К. Кәйтңиа

АУАҚЫ ИБИОЛОГИА

(ацәеижъ шеиңартәу, аус шауда, ишныңөгөтәу)

Ауағы ианатомиа аңаразы ищыраагзou арғага шәкәб

(Ағабатәи атыжымта)

АИ
Академия – 2024 III

УДК 573

ББК 28.70(5Абх)

Кә 94

Аттцаарадырратә редактор:

Ашәба А. Е.

Арецензентцәа:

Хъециа А. Ы., Цыонуа Б. Г., Гәыргәылиа А. А.

Кәйтцниа П. К.

Кә 94 АУАФЫ ИБИОЛОГИА (аңғаи жыл шеңбертәү, аус шауда, ишның көгатәү).

Ақәа: АУН «Акылпхы ағнны», 2024. – 200 д.

Г/р 978-5-111-20-04024

Ашәкәы ағы аңсышәала ахархәара рытоуп анатомиатә терминкәә, адунеижеларбжъаратәи анатомиатә терминология иағыртшу ауағы иңдеи жылжетақәа рыхъзқәа аус рыдуланы, асахъақәарыла ишбақәырғә-ζәаны ашәкәы ианәоуп аңсышәала, урысшәала.

Ашәкәырыхәоит аңсышәала ауағы ианатомиа зәо аңағы, асту-дентициә аңсуа бызшәа арғиара знапы алаку ауаа, аетнографициә, иара убас дарбанзаалакгы зәа-зжыы аинтерес змоу аңхъаф.

АЛАГАЛАЖӘА

Ауағы адунеи иқәу псы зхоу зегъы рааста дұрыс оуп, идырра ҳаракуп, ихәйцра таулоуп. Иңдеңжы аиғартәшьеи аусушьеи рыла апстәкәа дыргәакъоуп. Иүхәар ауеит ауағы цәеижъла апстәкәа «дращьоуп», дыррылеи хәйицшъалеи «дынцәоуп» ҳәа.

Ауағы адтывыл зегъы имекеикит, апсабара амазақәа атқырааны ихы иаирхәоит, амза ишъапы ықәиргылоит, ғашшахәыс иапимтаз арбану – ипсабаратәым апстазаара инаркны шыатанкыла апстазаара зегъы ықәйзхуа абъыл ақынза. Ауағытәшеса иқазаратә, итцарадырратә ҳаракыра зыбзоуру иңдеңжы иамоу ичидоу аиғекаара бзия ауп (ихбағлаша, инапқәа, ибыз уб.ит්).

Ауағы ахдирра ҳаракы аниоу аахыс уи ихы дазғымхәуп. Ажәйтәза ауағы иттәара хаңдырkit ҳазтоу аера қалаанза. Уи ус шакәу агәра ҳдыргойт ажәйтә фыратә хытхыртақәа. Ҳазну аамтазтәи ауағы иттара иазку аматәарқәа (ауағы ибиология, антропология, анатомия, афизиология, амедицина, аетнография, атоурых, ақазара, археология уб.ит්) рышьатақәа еиларсуп.

Ауағы иеизхара амға зеипшраз ауаатәшеса гәып-гәыпла, расала рцәеижъ злеипшым ачыдарапқәа ртакы, ртеитпши апсабареи ахынзейдхәалоу тнатцааует ауағтара – антропология. Атермин «антропология» аагоуп абырзен бызшәахътә, иаанаго антропос – ауағы, логос – аттара, ҳәа ауп.

Ауағы иттәара иазку аматәарқәа зегъы иреиҳабуп **анатомия**. Уи шытас ирыман амедицинатә дыррақәа, ауағы апстәкәеи рморфология, афизиологиатә дыррақәа уб.ит්. Ауағы иеиғартәшша ттара, уи ахәтәқәа рыхызықәа рышьақәыргылара аттарауаа ағуиҗътеи акыр шәышықәса түеит. Тәрапак ахасабала анатомия хархәара иухъан Ажәйтә мысра (Древний Египет) х-нызқъ шықәса уажә апхъя. Ажәйтә бырзентәыла (Древняя Греция) ашьата аkit амедицина. Үақа ишъақәғылелит рапхъазатәи анатомиатә хызықәа.

Урт рұқынтың иахъатәи амедицина иззынхеит ажәақә араңа-ны. Үсқантәи ахәшәтәйсөзә қазаңа дуқә Ҳиппократ (460-377 х.ш.к.), Аристотель (384-322 ш. х.к.) уб. итқ. иқартцеит амедицинағы рапхъатәи ашыақәа. Анафстәи амедицина ағиара мәғ (анатомиагы назлоу) ауағытәйсөса итцарадырратә еизхаратә мәғ иадхәалан. Ажәакала, анатомиатә дырракәа ауағы итцара ауасхыр азыштыртцеит.

Ари ашәкәи изызку ауағы ицәеижъ (иорганизм) аиғартәйшьеи уи аусушьеи реилыркаара ауп. Ари аус хада иава-гылоуп дағекті – ацәеижъхәтақә (органы) рыхъызқәеи атер-минкәеи рыхъақәыргылара, урт анатомиа матәарны аттараан реитахъарағы ахархәара роуртә рырманшәалара. Ас еиңш икоу ашәкәи аптара ахәтаны ипхъазан еихаракті – ацсуа тәрадырра-ғы ауағы ибиология, – ицәеижъ аиғартәйшья, аусушья, аизхашья, ацәеижъхәтақә апсышәала рыхъзқәа ртәи зхәо усумта еизадак иахъанза иахъаптам азы. Иахъазын ҳтараиурттақәа иртоу ағар, урт рырттағызқәа, ирымам ауағы ицәеижъи уи ахәтақәеи рыхъызқәеи реиғартәйшьеи ртәи зхәо ртага шәкәык.

Аетнографиатә нтамтақәа рәғи амедицинатә терминкәа хар-хәара роухьеит. Ажәарқәа рәғи икыпху ацәеижъхәтақәа рыхъыз-қәагы мачым, аха урт зегъ псақыоуп, инамфатәшәа ирылаңә-жәоуп, апхъағ ианитаху импыхъашәартә иеидкылам, ацәеижъхә-тақәа рыхъзқәагы атерминкәа раҳасабала аус рыдулам, иеми-рахаратә иқатдам (аунификация рызум).

Ашәкәи ағы хархәара рызууп ацсуа жәлар рыпстазаарағы иу-пылауа ауағы ицәеижъ ахәтақәа рыхъызқәеи, урт русура иадхәалоу алексики. Зәғымхара рытоуп ацәеижъхәтақәа тыңс ирзалху арба-ра (топография органов), ахъзқәа хархәара анроуа рхәара арман-шәалара. Арақа ианзам ауағы нарпшыгада илабара иззыштым-хуа ауағы ицәеижъ асса еиғартәйшья (микроанатомия).

Ашәкәи иагәилоу асахъақәа рхыпхъазара хымпада имачуп, анатомиа аттараан ацәеижъхәтақәа рсахъақәа убозароуп. Уи азы ауағы ицәеижъ ахәтақәа ратлас апсышәала итыжътәуп, уаанза қхыраагзак аҳасаб ала ари ашәкәи хархәара ауеит.

Ауағы ицәеижъхәтақәа рыхъзқәа апсышәала рыхъақәыргы-лара иамоу ауадафрақәа ируакуп ацсуа диалектқәа еиңырзеиң-

шу ажәа апшаара, хархәара азура. Автор арақа хархәара рзиуит асахъаркыратә литературағы ияха хархәара зоухью ажәақәа рвариантқәа. Автор изы иуадағын акыпхы ианылахью, еиҳаракғы ажәарқәа иргәлалаз ажәақәа мап рыцәкра, мамзарғы ып-сахра, уеизгыы ус еиңш аитакра зықшәаз атерминқәагыы маңым иаҳхәап, подбородок ашәкәы ианыртахъан ииашамкәа ақаптәа ҳәа, уи иаанагау ацламхәа атқатәи ацәеизытқәара ауп «под-бородок» апсышәала иаҳьзу ацламкәигә ауп, ахәламшәы урыс-шәала иаҳьзу **глотка** ауп, ашәкәы ианыртахъеит **гортань** ҳәа, ажәтә урысшәала – **бедренная кость**, иркыпхыхъеит аптылгыды ҳәа, ашъаргәаңбәфқәа урысшәала **кости голени** – апыматә ҳәа. Аптылгыди апыматәи кәаңжыхәтәкәоуп, урт анатомиатә терминқәа раҳасаб ала хархәара зиашахом. Ус еиңш иқаз аилахә-рақәа рыриашарақәагы мап ацәкымызт, икоуп апсшәағы әба-хпа хъзы змоу ацәеижыхәтәкәа, урт раҳытә автор иалихит изызку аус иаҳаршалоу ахьз, иаҳхәап, диафрагма азы апсуаа ирхәоит ақат, апрал, ауардалцәа, ажытқыя. Урт раҳытә ажытқыя хархәара азуп, егъырт варианты ажәар ағы иарбоуп. Ажәа **клетка** – апсышәала акыпхы ианылахъан ф-варианткны – абыцақья, аптыркы ҳәа. Автор ияха иеитъны ибоит хархәара атазар ажәа **ахац**, усқан **ткань** апсышәала иаҳъзахттар ауеит ахасыркыра ҳәа, избанзар иеитшу ахасқәа ргәып (азеитш ус иағұ) ирыхъзуп ахасыркыра – **ткань** ҳәа. Иаҳхәап ажышшәатә хацыркыра – **мышечная ткань** абағтә хацыркыра – **костная ткань** уб.итқ. Егъырт ажәақәа – аптыркы, абыцақья ус еиңш икоу ахархәара рытаразы иманшәалам, уәағы изааниум.

Ахац (**клетка**), терминк ахасабала абиологиатә тарадыррағы раңдағызара иупылоит. Ашколтә матәарқәа (ботаника, зоология, ауағы ианатомия, азеитш биология) ианырхысуга ари ажәа зегъ реиҳа иулыло ажәоуп. Иара ахац ахата цәеижыхәтак ахасабала микроскопла иаҳәапшүеит, аиғартәышыа ртсоит. Апсышәала ихъзы-даз ацәеижыхәтакәа рыхъзқәа ишъяқәрыгәроу жәларбжъаратәи анатомиатә терминқәа рышъяқәғылашъяқәа ирғырпшуп, урт реи-харал алатын бызшәахътә иаагоуп.

Ашәкәы иануп ахац (**клетка**) ахата аиғартәышыа, ағынтықар-шыра уаталақәа (**эндокринные железы**), ашъатцара (**серология**)

ирызку ахәтақәа. Иркыәны акәзаргыы иануп анервқәеи ашьадақәеи ртцакырақәагы.

Ашәкәы иану асахъақәа аагоуп еиуеипшым артцага шәкәкәа рұқынты. Зегъ реиха ахархәара ызын ауағы ианатомиатә атласқәа (Р.Д. Синельникови В.И. Минченкои Р.П. Самусови раңтамтақәа).

Ашәкәы аус адулараан атерминкәа ышъақәыргыларағы ацхыраара қартцеит Д.И. Гәлия ихъз зху Аңсаттааратә институт атцарадырратә усзуғәа Б.Г. Цыонуа, А.Ц. Хьециа, Л.Р. Ҳагба.

Ашәкәы атыжъраз акыпхъ азырхиарағы хатала ліцьабаа раңдоуп Ламара Чамагәуапхә.

Инейдқыланы, ашәкәы зңыбаа аду зегъы итабуп ҳәа расхәоит.

I. АУАФЫ ДЫШШОУ

Ауафы дызустоу, итоурых, дахьынтәаая, наڭ-наڭ ипсепшүртәи иркъяңы аҳәара залшом. Уи иркъяңы акәым инеитىخىزۇ аусумтақәа рېғбы цкъя ирзымызбац этаароуп. Афилософцәа, адунеи уи иану аپсабареи ropyenashya iahxapshny ieueipshym agaaanagaraqqa rxeoit auafo apsabara dshaxyltqiz azu. Ueizgyny ifashyom auafo adunei aeqi alshara du itanu dyiszaz iara iatqyis zylshoz daea myyk shakəu.

Ауафы ишъақәгылара иаалыркъян икалаz усым. Уи аамта еитىخын акыр миллион шыққасақәа rkyinza. Зегъ рапхъаза иргylanы ихәатәуп – ауафы чыдара хаданы ишиоуз ахэйцра. Ахэйцра илишо данықала инаркны ауп иахъатәи ауафы итептүши икәзшьеи аниоузгъы.

Аамтала иахъатәи ауафы апсабарафы ицэйртца қалеижытеи итцуеit 50 нызъ шыққаса инареиҳаны, тыпла – Африка амрагылары – аладахътәи, ағацәкәа rknny xəa ipkhazzooup. Uskan yača, ауафы дзыхшаз xəa ikaz, akyrssiantə nceahatçara ishaħəo eipsh – Adami Evei rakəzu, anglıyız psabaratçaaf du Charlz Darvin iishiħəoz eipsh – amaamynqəa rakəzu, apsua lakkəkəa rəy zyžbaħ xəou – abnauaa rakəzu azəgħy izdypuram. Ueizgyny, atçarauaa irħeoit x-ġeaanagaraq: aktəi – ауафы акосмос ахътә мъык даанагеit, нас дыශеит, адгъыл имъехеикит, ихымфаq-gashya akosmos axxtə axylapçra amooup, naڭ-naڭtəi ipseipsh eilkaam; aħbatəi – ауафы анцәа igħaqħarala dšooup, ançəa ихата итептүши иттеит, apsya ихантцеit, ихымfaq-gashya iboit, ipseipshgħy ançəa inapty ianup; aħpatəi – aizħażzygħara (эволюция) daltpħħeooup, dyżxyltqēk'az ауафы ieipshiz ammaamynqəa rooup (адунеи uajjexi ianvizaahxjeit), ихы iara дахълап-шуеit, ipseipsh makħana eilkaam.

Аттарауаа иаҳа иазхъаңшуюйт ахқатәи – ауағы амаамын иеиншү апстәкәа дырхылтит ҳәа шъақәзырыгәғәо агәаанагара. Уи излаҳәо ала ажәйтәзатәи ауаа иреиңшызы амаамынқәеи раңхъаңатәи ауаапсыреи ropyсыбағқәа (еиҳарак ахыбағқәа) иаҳаңтәи ауаа ртәкәа иреиңшуп. Үс еиңш икоу ахыбағқәа ишеибгоу, мамзаргы ropyөыхақәа раңәаны адгыл итсырхъеит Африка, Еропа, Азия рәаңәкәа рәкны, иара убас ажәйтәзантәи ауағы ихыбаш ағаңшыхақәак рбахъеит ҳ-Кавказ ағынтыңқагы.

Ауағы апстәкәа дырғытцыртә, дуағхартә дәказтаз амзызқәа рахъ ирыпхъаңозит пшынаңчха аныңқәара данаңқәыт үзих иақәит-хаз иаңхъатәи ишъаңәарқәа аусура уадағ иаҳаңзкхаз, уртқәа ирыхъаңы иаҳаңнапхаз, убри инадхәланы аңәажәара дахъалагаз, ихбағлаша аңаҳаңтәнанакыз, ахәышра зцу ахымғаңгашы илшо дахъыңкалаз.

Иғашьом, ауағы адгыл дықәнагала аахыс аамта раңәаңа шщахъоугы, ауаатәйсса зегъы ишеизааигәоу, ишеиңдәтәйимуаам.

Ауағы раңхъатәи итқәғаншыап ахъаирсыз атың ашъақәыргыларәе аттарауаа ргәаанагарақәа еиқәшәом. Уамак ишъаңаркым ағырпштәкәа рыла аттарауаа ирхәоит дахъышъақәгылаз, дахъуағхаз цъарак, тыңзатцәык ақны шакәымыз атәй. Ауағы гәйип-гәйипла дығиенит акырцъара, урт ағәыпқәа лшаралеи хдырраплеи еиқарамызт, төйтпшлагы дара усқан иаҳа иеиңшыхаран. Хыпхъаңзарала ауаа ианыраңәаха, апсабара амчқәа ғәгәалатәи реенитакрақәа ирыхъаңы ауаапсыра аитанеитасрақәа ирықә-шәеит, уаңза изнымиаңыз ағәыпқәеи дареи аилазғара амға ианылнеит. Убасқан ауп ауаатәйсса қазшылалагы төйтпшлагы иузеиқәымтхо, зегъ уааны, рбиологиатә қазшыңыдарапақәа рыла инеибенеңшны ианыңкалаз.

Ауағы дануағха аахыс аамта раңәа шщахъоугы, аилазғара ғәгәа ауағы итоурыхае ишымғаңысуазгы, төйтпшла, иаҳатәи ауаапсыра гәйип-гәйипла излеиңшымгы раңәоуп. Үеизгъы, ауаа ртеитпш иамоу ачыдарапақәа реиҳарак шытрава иаауеит, изхылтыз рахъынта ирхылтыз рахъ ииасуеит, еитах ирнубаалоит, абас абиңарақәа еитнүңсахлауа ауағы итептпш иамоу арасатә ҹыдарапақәа мңсахжакәа иаауеит.

Уажәы адунеи иануп ф-миллиардк инареиханы ауаапсыра. Урт жәйтәнатә аахыс идырғиаз, еихархаз аусқәа ирылтщәоуп иахъатәи ауаа ркультура, рыхдырра. Хәарас иатахузеи, пасатәи ауаапсыра хрыдукуылар иахъатәи ауаапсыра ҳтейтпши ҳқазшьеи акырза аешапсахызгы фашьом.

Ажәйтәан ауағы апсабара еиҳа дазааигәан, апсабара да-
идааиртә, пырхага ғәгәак аитартә алшара имамызыт. Үсқан иеиз-
хара, иециара аамта еиҳа ишшышылаңан, ауағы ипстазаарағы
апсахра дүкәа ласы-лассы ипшіломызыт, уи зыхъюз ауағы апсаба-
ра амазақәа ахъизымдыруази ихы иахъизамырхөози, мыругала
дахъеибытамзи, хыпхъағарала дахъмачзи ракәын.

Ауағы исоциалтә қазшыққа – аицыхандеира, аицхыраара, апышә аимдара, ахәынтылар аргылара еизҳаңыпхъаңа ахны-көгашьа маана ғыщққа ипшааует, апсабара аманаққа ақакала иатцидырааует, ихы иаирхәоит. Атыхәтәаны псы зхоу зегь реи-ха идыруа, алшарагы иманы дәталеит. Ауағы дызну апсабарағы иахъа даңшәымоуп. Иатқыс зылшо ҳәа ари Адғыыл ағы ңызы-хоу акғыы ықам. Ус анақәха иаххәар алшоит абас: ауағы ипсепш иара инапы иануп, – ҳәа.

Ауағы дхәышуеит. Ахәыцра ауаа зегъ ишырқазшыоугыы, уи атаулара, хырхартақәас иамоу хаз-хазуп дара зегъы рзын, дарбан уағызаалакъы имоуп ихала ирғио иара ида өазә инмыруа ахәыцра тәулақәа. Ауаа хатала рхәыцра амәхак зыбзоуроу излагылоу ауаа ирымырдауа апышәа ақазшыақәа роуп. Дасу дызли-ааз ауаа рбышшәа ибышшәахоит, ркультура илағеуеит, иқазшы-хоит, нас даншәлак уи ақазшы ма еихеихауеит, мамзаргы иеи-цеикуеит. Дасу ихәыцратә лшарақәа ачыдарақәа шрымоугыы, ауаа зегъы иеңизрзеипшүү, шытрапа – дацла ицахны ихау, махәта рацәала еиларсу ахәыцратә зеипш қашшы рымоуп.

Ауа хәыцшыала еизааигәоу шыраңәоу еиңш, төйтпшлагы гәып-гәыпла еидукылар алшоит. Ауағы ихы идыруа данықала инаркны ихы дазтцаауан сзеипшроузеи, иссахьюзеи, сыйлоу среипшума ҳәа. Щабыргынгы ауағы дызлоу ауа төйтпшла, мамзаргы Қазшыала, дреиумазар иара изын уи шыақәкъаганы изықалар алшоит...

Нас дзейпшроузеи төйтпшла иахъатәи ауафы?! – Ауа зегьшоуп, псызху реихарак реипш, ахәса, ахацәа ҳәа ғыңъара ишаны. Аңтазаарафы арт ағанк хаз-хазны иқам, иааизмырыбыша еиғагылара рымазам. Ахацәа «ирыйгү» ахәса «Ихадыртәааует», ахәса «Ирыйгү» ахацәа «ихадыртәааует», ишениң атагылазашъяқәа зегъы ирнаалартә ишоуп. Ахатца мчыла деихауп, аха инарха еитдоуп, апхәйис мчла деитдоуп, аха ллазара еихауп. Ахатца иқазшыя иаха ихжәоуп, ицәеижъгы ұғацъоуп, ихышәпауп, апхәйис лқазшыя иаха итатоуп, лцәа-лжыгы пшқоуп, итқауп. Ахатца ажәла (ағъажәла) рацәаны иқъоит, апхәйис лцәа-лжыс ахшара далашәартә, нас дахылтыртә ишоуп. Убастәекъоуп ахатцеи апхәйиси рсоциалтә пстазаарағы русқәа шхеибартәаая, ишишибаго.

Ажәйтә шәкәфырақә (иаҳхәап Абиглиа, Ақәырқан, ахаңәфырақә уб.ит.) рөы үзаргы иарбам «аяа зегъ зхылтцыз» ахатцеи апхәйиси иртептшыз атәй. Уеизгы атоурыхтә нтәмтақәеи апсыбағқәеи рыла ишъақәыргылоуп – рапхъатәи аяа – (акрома-нионцәа ҳәа изыштыу) аурыла (гыларыла) уажәтәиқәа раастаа кырза ишештәз. Хәдә анызқы шықәса уажә апхъагы ахаңәа псызак ақара (15-17 сантиметра) рура еиттан. Ажәйтәан аяа рәдәиекъ иаҳа ижәпаны ахәы ақәын, рыцламхәеи рхапыцқәеи иаҳа идуқәан, иғәгәан, раңәак ныртцуамызт. «Ажәйтәуааи» «аңатәуааи», ртептшкәа реиғырпшра иаҳнарбонит иара убас аңәе-жыхәтакәа акырза ыгешеитаркызы.

Иаагап, ахыбаф аиқартәшьы. Ажәйтәзатәи ауағы ихыбаф ахәхәара еиҳан уажәтәи ауағы ихыбаф ааста. Үсқан ахбаслаша атра еиҳа ихәйцын ахацламхәа ааста, ахағы абағқәа хышәпаан, иаҳа идуун. Уажәтәи ауаапсыра рхыбағқәа иаҳа икәымпүлуп, ахбаслаша атра дууп, ахацламхәа къағуп, ахағыбағқәа тәғоуп, иссоуп. Аитәкракәа тәғәала изықәшәаз ацәеижкхәтақәа иреи-уоуп: аналы, ашъалы, ахапыңқәа, ахағы (айқаашь), аблакәа, алымхәқәа, архәарах ахәтәқәа, ацәа ажәпара, ацәа иақәу ахәы убас итігесь.

Иахъа адунеи иқәу ахацәа роура бжъаратәла иназоит 165 см., ахәса 154 см. Иреитцаңу аура змоу ажәларкәа (апигмеиқәа),

нхоит Африка агәтаны Андамантәи адғылбжъахақә рәғы, Филиппинқә рәғы, нас Гвинея Өңіц. иара убра Африка агәтаны, зегъ реиха ауаа къағқә хәа ипхъазоу Бамбути апигмеиқә зоура бжъаратәла 144 см. ықоу рааигәара инхоит адунеиағы зегъ реиха аура змоу ауаа ргәып – Судантәи ануерцә – 185 см. зоура бжъаратәла иназо. Ауағы итейтпш ачыдарапқә ируакуп икапан (ихъантара). Уи бжъаратәла ахацәа рәғы иартәоит 64 кг., ахәса рәғы 58 кг. рақара. Зықәра наэоу ауағы икапан 45 кг. еитқазар, мамзаргы 95 кг. иеихәзар, иалшоит чымазарлар ицәа иалазар. Ажы миңхәй зқәу ауаа рацәоуп ахәынтыккара беиақәа рәғы. Ажы маңцәаны изқәу ауаапсыра нхоит ахәынтыккара ғарқәа рәғы. Ауағы даниуа ицәеижъ «иазпұканы» иалоуп иоура зақарахар алшо апограмма (дызхылтызыз ракхтә шытрала иоуа). Ацәеижъ акапан (ахъантара) усқак шытрала еибаркым, шамаха уи зыдхәалоу ахнықәгашьеи агәйзғыдареи роуп. Ауағы ицәеижъ иалоуп агармонқәа мыңхәхар мамзаргы имаңцәахар, итейтпш иаацьоушъаратә аеен-танакуеит. Убас, ахбағлаша атқақа иадхәалоу, расаңк иақароу агипофиз иалтцуа агармон анмаңцәахалак ауағы мыңхәы дып-сылахойт, ажы рацәа икуеит, иалшоит иеиззыштымхуа ақынза ажы иқәлар. Уи агармон мыңхәцәахар ацәеижъ тұыкәқеоит, ахайдеи хеуеит, иагхо ишнеиуа атыхәтәаны иагътахойт. Иара убри расаңк иақароу агипофиз архъатәи ахәта иалтцуеит аура агармонгы. Уи агармон амаңхара аура аркъағуеит, амцхәхара иақъаны ауағы иоура духоит.

Ауағытәйсса имч, илшара зақароу шамаха итейтпши ишәа-гааи ирыдхәалоуп. мчхаралагы төйтпшлагы ауаа зегъ шоуп гәып-гәыпла, урт еизаагәоуп шытрала, мамзаргы тыпқ ағы иеицануп, рыхандеишия, рыхнықәгашья еиднакылоит. Агаға-уаа, ашъхаруаа, ағадауаа, аладауаа, ашоура ғәғәағы, ахътаң-тә-гәағы инхо ауаа рцәеижъ ачыдарапқәа шхаз-хазу еипш рымчха-рақәагыы еипшым. Кәтәгък иалтны иеициз ракәзаргы, ғыңға зынза иеипшу ауаа адунеиағы иқазам. Уи апсабара пқаран иа-моуп. Ега убас иқазаргы ауаа зегъы рзын апшаара ауеит дара зегъы злеипшу ачыдарапқәа.

Ауағы иңдеиже аномағы ианықоу чыдараққас иамоу

Ауаа зегзы рзы бжъаратәла нормас ипхъазатеу аңдеиже азе-пштә қашшыбарбагаққа шыққырылоуп.

Ауағы дарбанзаалак дануп ихатәы еизҳарамға (онтогенез). Уи ахы акуеит иан лиәа даналашәа инаркны, иеизҳара аамта аихшашья иамоуп ахатәы чыдараққа.

Зықера назоу ауағы (30 шыққа зхытцу) илымхә иаҳая абжы цәққырпаққа роура назоит 16-20 нызқы Герц рұқында. Уи атқыс икъяғу аңәққырпаққа ауағы илымхә иаҳазом, урт иреиҳа аңәққырпаққа илымхә итағыр иалшоит илымхә ағәағәа пыржәар, дұрыддагәар.

Ауағы, иблаққа 10 сантиметрак рнағос ауп еилүкка иахыырбо. Аиашазы уи атқыс иааигөу абара даргәақратәгы дықам.

Имариоу аус данағы, уахыки өнекирыла иифо ачыс иалазароуп 80-100 г. рақара ацил, 25-50 мг. рақара аскорбинтә тәэйттәйра, 50 мг. рақара аникотинтә тәэйттәйра, миллиграммк В₁ захъзу авитамини акаротини.

Уахыки өнекирыла иөйтәғы ауаталаққа ирыңрытцу ағытазы литрабжак иеиткамзароуп, иеихамзароуп ф-литрак, ағытазы аңәйттәйра 5,6 – 7,6 pH иеихамкәа, ағытқаң иалоу азы ахыпхъазара 99,14-99,42% артәозароуп.

Ацағы афатә зырсо ацағы 2-3 литра рақара аца италозароуп (уахыки өнекирыла), уи аңәйттәйра 1,8-1,9 pH иақараны, азы алазароуп 99,4% рақара.

Азтра италозароуп уахыки өнекирыла 500-1200 мл. (литрабжак – литрак) рұқында аз.

Ауағы тынч данықоу ипсың минутк ала илеига-фейгоит 16-20-нтә рақара. Аус тәғәаны ианиуа ари ахыпхъазара фынтыхынта иштәттүеит. Ауағы ирқаққа зынзак иртәзит хәбақа литра аҳая. Знық ихәлаигалоит литраки бжаки инадыркны хәбақа литра рұқында аҳая.

Ауағы ихъантара ақынта 6-7 процент илоу ашыа акапан иартәоит. Бжъаратәла ауағы иңдеиже зынза иалоуп хәбақа литра ашыа. Ашыа ажәпара (плотность) иартәозароуп 1,050-1,060 г. сантиметр пшыркца ақны. Ашыа ахызра назоит 55-60% рұқын-

за, аиттатәара (плазма) – 40-45% рұқынза. Ашыа иалоу аеритроциттәа (ахац қапшықәа) рхыпхъазара ахацәа рөы иназоит 4500000-5000000 цыра миллиметра пшырыркцак ағнытқа. Ашыа иалоу атромбоциттәа рхыпхъазара назоит 300000 цыра, миллиметра пшырыркцак ағнытқа. Ахацәа ршы нормала иалазароуп агемоглабин – 77-81 милимоль литрак ағы (мамзаргы 70-75 Сали иакқәа). Згәры бзиоу ауағы ишьа иалоу аеритроциттәа реиттатәара аамта нормас изазгәтоуп – ахацәа ршы – 1-10 мм. саатқ ала, ахәса ршы – 2-15 мм. саатқ ала. (Здәа зтәым ахәса рзын нормас ипхъазоуп 45 мм. саатқ ала). Ашыа иалоу алеикоциттәа рхыпхъазара (ауағы игәры аныбзиоу) 4000-9000 цыра миллиметра пшырыркцак ағы иеиҳамзароуп.

Ауағы тыңч данышкоу минутқ ала 60-80-нтә рақара игәы еисуейт, агәеисра аццакра иацлоит аус хъантә данағү. Агәы тыңч аус анауа зныктәи аисрала 65-70 мл. ашыа аршүеит, минутқ ала иаштьеит 4,5-5 литра ашыа. Агәы ғәгәала аус анауа, минутқ ала иаршәуа ашыа 30 литра рұқынза иназоит.

Адаңшы қәытәгәара (артериальное давление) 16 инадыркны 45 шықәса рұқынза зхытцуа ауағы рзы нормас ипхъазоуп хыхтәи иреиҳау – 110-126 мм, тәқатәи – 60-85 мм. Ауағы ицәеижъ иалоу ашыа зегын зныктәи аикәшара иадхалоит 2023 секунд арқара.

Уахыки өнеки рыла згәры зфыдоу ауағы ицрытцуа ачхәра 1-1,5 литра еихамзар ахәтоуп. Уи ажәпара иартәозароуп 1010-1020 миллиграмм сантиметра пшырыркцак ақны. Ачхәра иалоу ачхәрағынка ахыпхъазара 1,5-2,0% артәозар, анормағы икоуп ҳәа ипхъазоуп.

Згәры зфыдоу ауағы ицәеижъ акапан аиҳаралык зыртәо ажышшақәеи архәарахи ацәеи роуп. Апшқа ицәеижъ акапан аиҳаралык зыртәауа уи ирхәарахи ицәеи роуп.

	Аңиқа	Зықәра наζоу	
		ахацәа	ахәса
Абағқәа рықапан	14	18	16
Ажышшақәа рықапан	22	42	36
Архәарахи ацәеи рықапан	44	28	30
Ашша иқәу ақапан	20	12	18
	100%	100%	100%

II. АБАӨТЦАРА

Абаөкәа ирызку атцара (остеология)

Абаөкәа (кости) ацәеижъ азын ларгылара, тыйргәара руеит. Урт ажыышәақәа рымчала ацәеижъи ацәеижъхәтақәеи дырны-keletal, рыфыңтқа иртоу ацәеижъхәтақәа рыхъчоит.

Абаө адәахъала иахъюп **абаөцәа** (надкостница). Абаөцәа иаларсуп анервқәа, ашъадақәа ухәа абаө аңсы златоу амахәтақәа рацәаны. Абаө ақәартәрахътәи аган ағы абаөцәа ахъазам, уақа икоу **ақәартәра ахағәра** (суставная поверхность) иахъзуп **ақәартәратә хәдирра** (суставной хрящ).

Абаөкәа еидкыланы урыхәапшыр иубоит формала ишеиншым. икоуп **абаө ауқәа** (длинные кости), **абаө қыапсқәа** (плоские кости). Абаө ау иамоуп **ахәамң** (тело), **антцәамтақәа** (концы). Ауағы ихәамң иззаигәоу абаө антцәамта иахъзуп – **ахахътәи антцәамта** (проксимальный конец), ихәамң иацәыхароу абаө антцәамта иахъзуп **атыхәахътәи антцәамта** (дистальный конец). Ақәартәрақәа ирымадоу абаөкәа рхахътәи ртыхәахътәии антцәамтақәа асбагы ирымоуп ирзеипшү дәеа хъзык – аепифизкәа (эпифиз). Урт рыбжьара – **адиафиз (диафиз)**. Аепифизи адиафизи рыбжьара ибжьюп – абаө иахъазхая ахәта – **аметафиз** (метафиз) ҳәа изыштыоу. Абаө агәта еиғыхзар, иубоит уи ағыңтқатәи аиғартәышъя. Абаөцәа атқа икоуп **абаө акъакъаратә матәашъар** (компактное вещество). Абаө атқуларағы иубоит иаха ихәареу ахәта – **ашәымгъартә матәашъар** (губчатое вещество). Абаө хәхәа ағыңтқа иамоуп **абаөлашатра** (костная мозговая полость). Ашәымгъартә матәашъари абаөлашатреи рәепарақәа рәғы итоуп **абаөлаша, ашъахәа** (костный мозг).

Ацәеижъ иалоу абафқәа зегыы еибытаны ирыхъзуп **абафоркыра** (скелет).

Абафоркыра атараан абафқәа ршоит пшы-гәыпкны: **ахәамц абафқәа** (кости туловища) – ақәыркәылқәа, агәчамақъапс, агәышпыбас, аватцарапқәа; **ахы абафқәа** (кости головы) – ахшыбас, ахағыбас, хыхытәни ахәар абафқәа (кости верхней конечности) алтәжәфа, ажәфашәакъа, ажәфабас, апышқәабафқәа, аналы абафқәа; **тәкатәни ахәар абафқәа** (кости нижней конечности) – агәчамабафқәа, ажәтә, ашьаргәышәбафқәа, ашьапы абафқәа.

Ахәамц абафқәа (кости туловища)

Ахәамц абафқәа ҳәа ипхъазоуп: **ақәыркәылқәа** (позвонки) **аватцарапқәа** (рёбра), **агәышпыбас** (грудина).

Ақәыркәылқәа (позвонки)

Ақәыркәылқәа рхыпхъазара наэоит 33-34 цыра рұқынза. Урт аки-аки неитцагылауа ауағы ихыбас атқақа инаркны ипхә антәамтағынза инаэоит. Рызегь ишынеимоу иахъзуп **абгашшара** (позвоночный столб). Абгашшара иамоуп ақәшақәа хәба:

1. Ахәда ахәта (шейная часть);
2. Агәбыща ахәта (грудная часть);
3. Амаққәахәара ахәта (поясничная часть);
4. Агәчамақъапс ахәта (крестцовая часть);
5. Апыхә ахәта (копчиковая часть).

Ауағы имоуп ахәда ақәыркәылқәа 7, актәи (хыхызатәни) егъырт рааста икъақъоуп, уи иамоуп ахатәи хъзгы – **атлант** (атлант), – ҳәа. Ахәда асбатәи ақәыркәыл иахъзуп **алыраққәыркәыл** (осевой позвонок). Уи иаазыххәоуп, иамоу агәыцә иахагъежүейит актәи ақәыркәыл – атлант, урт ақәыркәылқәа асбагы ауағы ихы анахь арахь артәира дырмариоит.

Ахәда абжыбатәи ақәыркәылгыы иамоуп ахатәи хъзы – аибара **ақәыркәыл (иалыхәхәо ақәыркәыл)** (выступающий позвонок), – ҳәа. Апсуаа ирхәоит ауаа еибацәа рәғы (еихарак апқәыс еиба ләғы) уи еиха илгәыгәуп ҳәа... Агәбыща ахәтағы икоуп

12 цыра ақөиркөйлқәа, урт **абға ашшара ақөиркөйл** (осевой позвонок) – ҳәа хъзыс ирымоуп. Амақеаҳәара қөиркөйлқәа хәцырак ықоуп, егырт рааста иеихатқәииртә еибытоуп. Агәчамақьапс ақөиркөйлқәа – уртгы хә-цырак – зықәра наزوу ауағы иғы изымтсысуа еимағъоит. Нас ишнеиуа ибағхоит зынза. Апыхә ақөиркөйлқәа иалшоит иқазарц 4 мамзаргы 5, уртгы ақәра змоу ауағы иғы изымттысуа еимағъоуп.

Ауағы ибғашшара пшь-тахәларак амоуп. **Атахәларақәа** (искривления) ғба, – ахәдағи амақеаҳәарағи, рылгәйгәрақәа ауағы иапхъақа ирхоуп, иагърыхъзуп **алордоз** (лордоз, абырзен ажәа – lordosis ақынта). Егыртғба, агәбыцатәни агәчамақьапстәи рылгәйгәрақәа ауағы ишътахъа ирхоуп иагърыхъзуп **акифоз** (Кифоз, абырзен ажәа – kiphosis ақынта). Агәчамақьапс ақөиркөйлқәа (5) ишемоу **агәчамақьапс абағ** (крестцовая kostь) ҳәа азырхәоит. иара убас, апыхә ақөиркөйлқәа рыхәбагы шеимоу иахъзуп **апыхәбағ** (копчиковая kostь).

Иарбан қөиркөйлзаалак хәтақәас иамоуп: **ақөиркөйл ахәамц** (тело позвонка) **ақөиркөйл архәа** (ахыц) (дуга позвонка); **ақөиркөйл ахәнаақәа** (отростки позвонков).

Ақөиркөйлқәа зегыы ирымоуп **абғашшаратә қылтцәара** (позвоночное отверстие). Убра итоуп **абға ахәиршы** (спинной мозг). Уи уақа иахътоу кыыс амоуртә ақөиркөйлбас иахъчоит. Агәбыца қөиркөйлқәа рыхътахъ, нақ-аактәи рғанқәа, ирыдқылоуп аватцарапқәа рыхқәа. Аватцарапқәа рыхқәа ахъадқылоу атып атәкъарстақәа ирыхъзуп: руакы – **хыихтәи аватцыистә тағағара** (верхняя реберная ямка), афбатәи – **тәқатәи аватцыистә тағағара** (нижняя реберная ямочка). Агәбыца қөиркөйлқәа рәдахъы икоу ахәдатәқәа рааста ишәпоуп, иаууп, дара рхатақәағы хыихтәиқәа рааста тәқатәиқәа иаҳа ихышәпаауп.

Амақеаҳәаратә қөиркөйлқәа (5) егырт зегыы рааста ишәпоуп, ркылтцәарақәа (абға ахәиршы атып) иаҳа итбаауп. Атыхәтәантәи амақеаҳәара қөиркөйл агәчамақьапс иадхәалоуп қәартәрала. **Агәчамақьапс** (крестец), имтсыз иеилағъаз, ибағхаз ақөиркөйлқәа 5 ирылхуп. Асал иеипшуп, апхъатәи аган агәчамааара ағнытқахъ ирхоуп. Агәчамақьапс ашьата ҳәа изыш-

тоу хыыхь ирхоуп, акәацәра (ахыщәкәа) рхоуп тәଳа, иахъаантәо апыхәбаф амадоуп.

Ахатца игәчамақъапс еиҳа итшәоуп, иаууп, ихәхәоуп апхәыс лыгәчамақъапс ааста. Апыхәбаф злытцуа ақәырқәылқәа рхып-хыазара еипшым, еихарак 4-5 қәйрәкөыл ирылхуп, уағы ипүлоит 3-6 ирылху апыхәбағыы. Апыхәбаф актәи ақәырқәыл (хыхтәи) иамоуп **апыхәбаф атәыға** (копчиковый рог), егырт ақәырқәылқәа ак атқыс еги еитцахо ицоит атыхәтәантәи ақынза.

Апыхә ауағы ажәйтә дызхылтыз амаамынцшра змаз апстә-қәа ртыхә **иацәынхоуп** (рудимент). Уи ус шакәу агәра ҳнаргонит иахъанзагы уарла-шәарла атыхәа зманы ииуа ауаа ахыыкоу.

Аватцарапә (ребра)

Хыпхъазарала ауағы имоуп аватцарапә 12 утә (зынза 24). Ирхәоу, иаақъапсны, ипаны иауу, агәбыца нақ-аақ иеипшны атызқәа ирылоу абағқәа иреиоуп. Иарбан ватцысзаалак иамоуп ө-хәтак: **аватцыс абағтә хәтә** (костная часть), уи иаҳа иууп; **аватцыстә хәдышырра** (реберный хрящ) иаҳа икъағуп. Аватцыс иамоуп ө-нтәамтак, руакы – абғашшарахътәи (ашътахътәи), еги – агәышыбағтәи (апхъатәи).

Аватцыс иамоуп:

- аватцыс ахы** (головка ребра);
- аватцыс ахәда** (шейка ребра);
- аватцыс агәыщә** (тело ребра);
- аватцыс акәакъ** (угол ребра).

Аватцыс ағынтықатәи аган тыщәауп. Адәахътәи аган ылгәй-гәуп. Хыхътәи атқар иаҳа ицагәуп, тәଳатәи – тәаруп. Тәଳа икоу хә-ватцыск иаҳа икъағәоуп – **аватцыснамзақәа** (ложные ребра) хәа ирышьтоуп.

Актәи (хыхъзатәи) **аватцыс** (первое ребро) иаҳа икъағуп, икъақъоуп. **Ағабатәи аватцыс** (второе ребро) адәахътәи аган пцъацъоуп, уақа ашъапы акуеит **ипыцырку апхъатәи ажышишәа** (передняя зубчатая мышца). Ажәизатәи ажәағатәи аватцарапә егырт иреипшзам. Ажәизатәи аватцыс ағы ақәакъы, ахәдеи, ацәахәақәеи аарла ауп ишубо, ажәағатәи (аншвакъыц) урт зын-

закгызы иамағзам. Аватқарақәа иауу абағқәа ишреиуоугы егырт знычхара дуу абағ ауқәа излареипшым ықоуп. Аватқарақәа иа-ха архәара знычхая бағқөоуп, рыфныңқа гәағазам, абғалаша ртағзам. Аватқарақәа ртыхәақәа зегъы нагоуп агәышпүбас ахъ.

Агәышпүбас (грудная kostь)

Агәышпүбас абағ қъапс хәхәақәа иреиуоуп, адәахътәи ага-нахъ маңк илмүйкәауп, ағныңқатәи аган тапалоуп, агәышпү апхъатәи аган ағы икыдуп. Агәышпүбас хәтақәаны иамоуп:

агәышпүбас ахәы (рукоятка грудины);

агәышпүлымхә (мечевидный отросток);

Актәи аффатәи ахәтақәа рәғы нақ-аақ ирнубаалоит быжъ-ба-быжъба **аватцыстә таңқарстакәа** (реберные вырезки).

Агәышпүлымхә агәышпүбас ахәтақәа зегъы иреитцоуп, шьюу-кы рәғы ихәхәаны иттарза иқоуп, даға шьюууки рәғы иқъақъаны, ипагәаза ишоуп. Ауағы иқәрахъ даннеилак игәышпүлымхә им-тысуа, ибағханы агәышпүбас агәыцә иалағъаеит.

Агәбыща (грудная клетка)

Агәбыща злыху абағқәа иреиуоуп ағашшара ақәыркәылқәа, аватқарақәа, нас агәышпүбас. Адәахъала уи иугәланаршәоит аконус еихтәа. Аварахътәи аганқәа апхъатәи ааста иаҳа илаш-туп. Шьюуки рәғы ргәбыща тақатәи атқар ғәгәала рцәа иалхә-хәоит.

О-ватцыск иенвоу ирыбжъаркуа атып иаҳызуп **аватқарабжъя-ра** (межреберье). **Агәбыща ағағара** (полость грудной клетки) иамоуп ө-кылтәарапк хыхътәии тақатәии. **Агәбыща хыхътәи акылтәарап** (верхнее отверстие грудной клетки) иаҳа итшәоуп, **агәбыща тақатәи акылтәарап** (нижнее отверстие грудной клетки) апхъақала агәышпүлымхә адуп, тақатәи аватқаранамзақәа рхәдьиррақәа рыла атса хыркуп.

Агәбыща ауаа зегъы рәғы иеипшү аформа амам. Уи иалшоит иқъапсзар, икәымпүлзар, еицарсазар. Зәеијж иагу ауаа рәғы уи иаҳа итшәаны ихәхәоуп, аңәеијж ғәгәа змоу рәғы агәбыща икъағ-

ны итбаауп. Ахатца игәбыца иаха иаууп, итбаауп, иеицарсоуп апхәыс лгәбыца ааста. Ауафы икәра иацлацыңхъаза, агәбыца аформа аәсансауеит, ихәоит.

Ахы абаңқәа (кости головы)

Ахы абағеибаркыра ааидқыланы иахъзуп **ахыбағ** (череп). Уи шыққағылоуп ә-хәтакны: актәи ахәта – **ахшыбағ** **абасқәә** (**кости черепа**), ағбатәи ахәта – **ахағы** **абағқәә** (**кости лица**) (Асахъя 7). Щақатәи ацламхәбағ ақәартәра затцык ада ахы абағқәә зегбы еибаркуп имтцысуа, цьара абағ **захырстала** (шов), дағацьара **ахәдиратә** **еиңшырала** (хрящевое соединение).

Ахыбағ абағқәа ҳәа ипхъазоуп: **ахәдаңылбас** (затылочная кость); **асалпшра абағ** (клиновидная кость); **алахъбас** (лобная кость); **ашышбас** (решетчатая кость); **ацәмаабағ** (сошник); **аргәтцыиста абағ** (височная кость); **ахәбажа абағ, ацъамбас** (теменная кость); **апынта тәкәтәи амыдағыцәа** (нижняя носовая раковина); **алағырзбас** (слезная кость); **апынта абағ** (носовая кость).

Ахағы абағқә хәа ипхъазоуп: **хыһътәи ацламхәа** (верхняя челюсть); **ағытцажәған абағ** (нёбная кость); **азамғабағ** (скелетная кость); **тәқатәи ацламхәабағ** (нижняя челюсть); **абатшакатәи абағ** (подъязычная кость).

Ахыбыаф абаақәа (кости черепа)

Ахәдацъал абаф (затылочная кость)

Ахыбағ ашътахь – тақа иқоу, абағ қъапсқәа иреиуоу, аха тәгәала итагәафоу, ахбағлаша ашътахь тақеи рыла кыйс ам-уртә изыхъчо, актәи ахәда ақәыркәыл – атлант, иаңтәниуа абағ хаңлакы иахъзуп ахәдаңыл абағ. Уи атәғи иаҳа ишәпоуп, ахыб аган иаҳа итәғоуп. Тәжатәи аган ағы иамоуп абға ахәыршы зты-суа **ахәдаңыл ақылтәара ду** (большое затылочное отверстие). Ақылтәара аварақәа рөйи нақ-аақ (адәахътәи аган ала) **иубоит ахәдаңыл ахәырзыгқәа** (затылочный мышелок).

Ахшыбағ абағ, ацъамбағ (теменная кость)

Ахшыбағ афганки хыхь – агәтей злыху абағъаңсқәа иреиуоу, ахбағлаша ду кыс амоуртә хъчагас иамоу абағқәа өба ирыхъзуп **ахшабжаббақәа** ҳәа. Дара рыбжъареи, нас еғырт изыдкыысло абағәеи еибаркуп имтыйсу абағзахырстала. Адәахъала илмы-кәүп, ирфызып. Ағынытқала итцауланы итапалоуп настыры итығеға ахбағлашии ашьадақәеи рыштықәа рнуп.

Алахъбағ (лобная кость)

Ауасы ихшыбағ апхъатәи аган зегызыым-ехазкуа, ахбағлаша ду апхъақала кыс амоуртә изыхъчо абағъаңс хәцлакы иахъзуп **алахъбағ**. Уи иамоу ахәтақәа иреиуоуп – алахъ акан, аблатрақәа өба, апъынцатә хәта. Алахъ акан тағоуп еғырт ахәтақәа рааста.

Алахъ акан (лобная чешуха) апхъала илмы-кәүп, иамоуп адәахътәи – ирфызу алахъ акан, ағынытқатәи – итығеғоу ахбағлаша ду аган, аварақәа өба – аргетцыстақәа рганды.

Алахъбағ адәахътәи ахағәреи агәтә иахъазеи-карой аарла иубоит алахъбағқәа өба реилағъарты атып, уи иахъзуп – **аипшы-ратә захырста** (метопический шов), уи ахәыңы (ақәыпш) дшәаанза илахъбағ иаҳа иалпы-кәа ианыпшуюйт. Хыхъ нақ-аақ исфаҳа-ракны икыдуп **алахъ амыкәрақәа** (лобный бугор). Алахъ амыкәрақәа рыбжъара тәка агәтаны икоуп аташәашәара – **апъын-татаңтәарста**, уи ахы иамоуп ахъз ышынды – **аглабелла** (глабелла, надпереносье) ҳәа.

Аблатра ахағәра аблы ахътоу аганахъ ала ирфызып, тәқантәи хыхъ иташәашәоуп. Аблатра хыхътәи аганасы икоуп рацәак итцаулам **алағырз уатала атыжаара** (ямка слезной железы).

Апъынца апъың ашьатағы нақ-аақ иаатуеит **алахъ ғыттара-акылхарақәа** (апертура лобной пазухи) өба. Алахъ **ағыттара** (лобная пазуха) ахауа тоуп, алахъбағ аостәақъак ирыбжъакуп, ағыттаракты дара-дара еимада зам. Урт иртоу ахауа ахбағлаша мыңхәи ахъшәашәеи ацеи ирцәйрхъчоит. Ахбағлаша зегъ реи-ха ихъчу настыры хадара злоу цөеийжъхәтоуп. Алахъ ағыттаракәа ркылхарақәа рыла апъынца агәафара иамадоуп.

Асалпшра абаф (клиновидная кость)

Абаф хацлакқәа иреиуоуп. Ахшыбаф атсағы иамоу абафқәа ирхадоуп. Асалпшра абаф ахәамц пшырыктоуп, иамоуп ф-ганд.

Асалпшра ахәамц архындағы атсағы атсағы ахәамц атсағы ахәамц атсағы. Уәкіт икоу атыпқәа рыхъзқәа абас еипш икоуп: **асалпшра аика** (клиновидный гребень), – **ашышбаф** (решетчатая кость) иатәү **иаша иағарғылоу атқақъя** (перпендикулярная пластинка) иаду; **асалпшра амыдағыцәа** (клиновидная раковина); **асалпшра ағыттрақәа** (клиновидные пазухи). Атыхәтәантәңкәа ағбагы, атында ааигәарағтәи ағыттрақәа иреиуоуп, аҳая артуп, зны-зынла армей арғыи рыхбаарақәа еиқаразам, ағбагы атында агәафарағы иамадоуп, усынтағы аҳая талартә икоуп.

Аргәтцыста абаф (височная кость)

Ахшыбаф ашыата, нас аган ахъя злыху, нақ-аақ азырғыга хәтәқәа зтачапоу, иеипшү абафқәа өба ирыхъзуп **аргәтцыста абафқәа**.

Адәахытәи рганқәа рәғи урт ирымоуп **адәахытәи алымхатығра (азырғыга кылтқәара)** (наружное слуховое отверстие).

Ацемаабаф (сошник)

Ихацлақуп. Атында аштыхытәи агәафара аиқаага абаф қыаңс. Хыих ахы еимыхуп, ихъареуп – **ацемаабаф амтәзыжәға** (крылья сошника) – ҳәа иаштыоуп.

Хыихтәи ацламхәабаф (верхняя челюсть)

Әбданы икоу абафқәа иреиуоуп. Аҳая зтоу бағуп. Абаф иамоуп ахәамци ағишақәа пшыбеи.

Хыихтәи ацламхәабаф ахәамц (тело верхней челюсти) иамоуп пшы-хағрак: аблатратә, атынцатә, архындағы, аштыхытәи.

Абаф аёнаақәа иреиуоп: **алахътә (лобный), азамғабғатә** (скуловой), **ахапыцтратә** (альвеолярный), **ағытажәғантә** (нёб-
ный). Абағқәа ағбагы дара-дара рыбжъара еидкылоуп **ағы-
тажәған ағәтантәи азахырстала** (срединный нёбный шов).

Ахапың шыаптраққа рытцаулараққаеи рытбаараққаеи еипшым. Аахапыңкәа рышыптраққа иаҳа иагътаулоуп иагъытбаауп ап-хъатәиққа рааста. Ақера змоу, ахапың ззытқагылам (зхаңың каш-сахью) ауағы ицламхәабағ ағаңсахуейт, ахапың шыаптраққаа умбо еималоит.

Ағытқажәған абағ (нёбная кость)

Обаны икоу абафқәа иреиуюп. Ағытцеи апынта агәафара атзқәеи реибаркра иалахәуп. Ағытажәғсан абағ иамоуп **ағытажәғсанта** **кылтцәарақәа** өба (малые нёбные отверстия). Ағытажәғсан абағ ахәтақәа ҳәа ипхъазоуп: **ағытажәғсан абағ аңәахәаста** ду (большая нёбная борозда), **ағытажәғсан абағ атыжаара** ду (большой нёбный канал), **амыдағыцәате мәға** (раковинный гребень) убас итцегы.

Ашышбақ (решетчатая кость)

Ихацлакуп, абжеиҳара ақынта агәафарақә арғы иамадоуп, абжейттара ахшыбағ ашьата иаласоуп. Уахъаҳәапшуа иугәланаршөйт ашьырқца еицақья. Аҳая азтоу абағқәа раҳъ ип-хазоуп.

Ахаңы абағқәа (кости лица)

Ҷақатәи аптында амыдағыңда (нижняя носовая раковина)

Ари абағ өбәнә икоу иреиуоуп, атәақъя еиңш икъапсны ирхәаны абынтаң итагылоуп. Уи иамоуп аәниақәа хпа: **хыһътәи ахацламхәа ағиаа** (верхнечелюстный отросток), **алағырзтә ғиаа** (слезный отросток), **ашыштә ғиаа** (решетчатый отросток).

Апынтыбағ (носовая кость)

Әбәнаны икоу абағқәа иреиуоуп. Иаазыхәшәа, илгәйгәны икоу абағ қыапсқәа әбә. Рығбагызы еидуп, хыһыла алахъ абағ иаларсуп.

Алағырзбағ (слёзная кость)

Әбәнаны икоу абағқәа иреиуоуп. Аблатра апынтың аганахъ инаханы итыршоу бафуп, иаазыхәшәоуп, ипшырыкцоуп. Уи хыһтәи атқар алажъбағ иаларсуп.

Азамфабағ (скуловая кость)

Әбәнаны икоу бафуп. Ахағы авараётәи абағқәа иреиуоуп.

Ауаа хағыхәшәақәа рәзы ари абағ иаҳа имарианы уағы илапш ақәшәоит.

Тақатәи ацламхәабағ (нижняя челюсть)

Ажәйтәза зны әбәнаны иқаз, уажәы иузиеғымхуа еилағыаны икоу абағ хацлакы, ахыбағ тақатала иатқакнахау, тақатәи ахапы-циқәа зларсу абағ, иахъзуп тақатәи ацламхәабағ. Уи иамоуп ахәамци амахәтақәа әбей.

Ацламхәабағ ахәамц (тело нижней челюсти) ауағы шықә-сык анихытца аамтазы иахъзойт аимағъара. Иеимағъая ағсан-ктыры рғыларақәа еихауп рұқақъарақәа рааста.

Тақатәи ацламхәа ахәамц ахәтақәа ҳәа ипхъазоуп: **ацлам-кәйігә амықәра** (подбородочный выступ), **ацламкәйікә акыл-тәара** (подбородочное отверстие).

Тақатәи ацламхәа амахәта (ветвь нижней челюсти) – қыа-қыоуп, ахәамц иаңрапшыны хыһы ихалоит, ахәамци амахәтеи ахъеиларсу тақатәи акыпшы иахъзуп – **тақатәи ацламхәа акәакъ** (угол нижней челюсти) убри акәакъ азааигәара ағнытқа-лагызы адәахъалагызы абағ иаларсуп ауағы дызлағәамкәо (афатә злаиқақо) ажышшәақәа рыхқәа. Ауаа хағылайқыақәа тақатәи рың-

ламхәабаф иаха икъяңуп, итбаауп, ишәпоуп, ауа хәғы хәхәақәа ртәи ааста.

Абзаттәи абаф (подъязычная кость)

Абз ахата абаф алазам, аха абз иалоу ажыышәақәа зыцрахәоу бафы еимәпдак – аеемааңшра аманы абз агәйцә тәкала иа-тоуп. Егырт абафқәеи иареи еидхәалагала иеибаркуп. Уи абаф иамоуп ахәтақәа хпа: **ахәамц** (корпус), **атәыға дуқәа** (большие рога) – фба, **атәыға хәыңқәа** (малые рога).

Ахшыбаф (череп)

Ахшыбаф ахата ршоит ф-кәшакны: хыхтәи – **ахшыбаф ақә** (свод черепа), тәкатәи – **ахшыбаф ашьата** (основание черепа).

Урт ақәшақәа ирымоуп рхатәи ҳәаакәа.

Ахшыбаф ақә злыху абафқәа еибаркуп **захырстала** (швами) имтцысуа, уи адәахъала абафқәа ирнубаалоит. Цъара-циара азахырста ахәархь ацқәа реипш итцаруп, даеацъара ицагәуп. Азахырстақәа рыхъзқәа роуеит иеидкылоу абафқәа рыхъзқәа рыла, зны-зынла урт рыхъзқәа рыпшра ианахъяуагы қалалоит. Ахшыбаф ақә иамоуп амыкәрақәа пшьба: апхъа – **алахътә** (лобный), аварағы – **ахфабжа мыкәрақәа фба** (теменные бугры), ашьтахь – **ахәдацъалтә** (затылочный). Абарт апшымыкәрак иахъырзеиншү агәтаны зегъ реиха иахъхараку атып (акәап) иахъзуп **ахыбаф ашыгәра** (темя). Ахшыбаф ақә тәкала (ағынтықтәи ағра) итығеоуп, уақа ианыпшвеит, итоу ахбаолашеи ашьадақәеи рыштықәа.

Апшқа ихшыбаф азахырстақәа анылаанза абафқәа реипшыртақәа рәи иамоуп ахшыбаф ататарақәа фба.

Апхъатәи ататара (передний родничок) ахәа иеипшуп, иамоуп алахъ баф ифахыкны (ахагәтахь), ахәычы ғышыкәса анихытцлак ишәуеит, ибафхойт. **Ашьтахътәи ататара** (задний родничок) иамоуп х-кәакък, х-бағык реимадартағы ахы ашыгә ашьтахь иуپшаауеит ахәычы дани аамтазы, нас лассы ишәуеит, ибафхойт, иузыпшашағом. **Асалңшра змоу ататара**

(клиновидный родничок) уағы ипшашауеит алымхарта иғажыкны – аңхъақа, апсүа ауағы ипсыртә ҳәә иахваштыу атып ағы. Уи ататара ауағы диаанзагы (амгәартәғы) ианбағо ықоуп. **Ақылмаңға иеиңшү ататара** (сосцевидный родничок) ықоуп алымхарта аштыхъ, иларқөшә – шамаха акөымзар ахәычы амгәартә дыштыу ибағоит. Арт ататарақә ауағы даниуа ихы абағқә реидығәлалаан, ртцысра амчала ихы аформа ағапса-хуеит, апхәыс леилгара, лыхшаралиура дырмариит.

Ахшыбас ашьата (основание)

Ахшыбас ашьата иамоуп ө-хағерак: атцахъала иахъзуп **ахшыбас адәахътәи ашьата** (наружное основание черепа), ахбағла-ша ахътоу аган иахъзуп – **ахшыбас ағонытқатәи ашьата** (вну-треннее основание черепа).

Апынта ағәағара (полость носа)

Апынта ағәағара еиднакылоит: **алахътә ғылттрақәа** (лобные пазухи), **ашыштә ғаңарақәа** (решетчатые ячейки), **хыхътәи ацламхәа ағылттрақәа** (верхнечелюстные пазухи), **асалпшрабас ағылттрақәа** (клиновидные пазухи).

Апынта ағәағара еиғашоуп **абағтә еиғкаагала** (костная перегородка). Апхъақала апынта ағәағара аатуеит **аҳапшра ақылтәара** (грушевидное отверстие) ала. Аштыхътәи атцау-ларағы иқоуп ақылтәарақәа ирыхъзуп – **ахоанақәа** (хоаны). Апынта ағәағарағы аиғкаага иаларсуп **апынта амыдағыцәа** (носовые раковины) хпа: хыхътәи, абжъаратәи, тәқатәи. Уртрыбжъарақәа рәғы иқоуп аҳауацартакәа хпа: **апынта хыхътәи аҳауацартә** (верхний носовой ход), **апынта абжъаратәи аҳауацартә** (средний носовой ход), **апынта тәқатәи аҳауацартә** (нижний носовой ход).

Абағтә ғылтражәған (костное небо)

Арақа иендеиңшым абағқәа рыхәтақәа еиларсуп. Уи агәтаб-жъарағы ихәхәза иануп **ағылтажәған азахырста** (средний

небный шов). Азахырста ашътахътәи ахәтағы надаада иахыс-уейт даға захырстак – **надаадатәи ағытцажәған азахырста** (поперечный небный шов) захъзу.

Аблатра (глазница)

Запхъақала иарту, пшь-тзык змоу, зытда амтәышә еипш ит-шәоу, абла ағәйшә ажыышәақәа, ашъадақәа, анервқәа, нас ала-тырз уатала зтоу агәафара иахъзуп **аблатра**. Агәафара апхъатәи ағышәта иахъзуп – **аблатра аталарта** (вход в глазницу).

Аблатра тәқатәи атқар (подглазничный край) злыху ац-ламхәабағ акыныпш ауп. Аварахътәи аган азамғабағ антәамта иалхуп. Атызқәа зегъы рөызуп.

Хыхътәи ахәар абағқәа (кости верхней конечности)

Хыхътәи ахәар абағеибаркыра (скелет верхней конечности) шоит фыңъзара:

1. **Хыхътәи ахәар амақа абағқәа** (кости пояса верхней конечности), уахъ иатданакуеит: **алтәжәға** (ключица), **ажәғашәақъя** (лопатка);

2. **Амахәар абағеибаркыра** (скелет свободной верхней конечности), уахъ иатданакуеит: **ажәғабас** (плечевая кость), **апыжәғабабағқәа** (кости предплечья), **анапы абағқәа** (кости кисти).

Хыхътәи ахәар амақа абағқәа (кости пояса верхней конечности)

Ажәғашәақъя (лопатка)

Ажәғашәақъя иқъапсу бағуп. Ауағы изқәағы ағбатәии аабатәии аватцарапа әкесе аударылғаны иадуп.

Ажәғашәақъя еицарсоуп, х-кәакък амоуп, иара убас атқарқәағын хпа амоуп.

Ажәғашәақъя хыхътәи атқар (верхний край лопатки) тағоуп, адәахъала иамоуп: **ажәғашәақъя атапқарста** (вырезка

лопатки), апыш иеипшу ағиаа (клювовидный отросток). **Абжырахътәи атқар** (медиальный край лопатки) итцегь итцаоуп.

Ажәфашәақъа авараҳытәи атқар (латеральный край лопатки), иаҳа ишәпоуп. Тәкатәи акәакь егъырт акәакъқәа рааста иаҳа итцаруп.

Авараҳытәи акәакь (латеральный угол) шәпоуп, иамоуп ажәфабағ ахы ахътатәая **ақәартәратә ташәашәара** (суставная впадина) убри илатцакны иамоуп **ажәфашәақъа ахәдач** (ахәдач хәычы) (шейка лопатки). Ажәфашәақъа аватцаракәа изларыду аган ҭапалоуп. Аштыахътәи – азқәахътәи аган ғыңызара ишоуп наадаада ииагоуп **ажәфашәақъа агәыщә** (ость лопатки) ала **агәыщә ағадаҳытәи атхәаа** (надостная ямка), **агәыщә атқақатәи атхәаа** (подостная ямка) ҳәа. Ажәфашәақъа агәыщә ғәгәала изызхаз икоуп, ааигәа икоу ажышәақәа ларгылара рыйнауеит. Агәыщә ахы дууп, иалхәхәоит, иамоуп хъзыс – **ажәфахыртә ғиаа** (плечевой отросток, акромион) ҳәа. Ажәфахыртә хөниаа қәартәрыла иадхәалоуп алтәжәфа.

Алтәжәфа (ключица)

Цызыак ақара аура змоу, зығныңыңка гәафоу, анбан «S» еипш ирхәоу, агәышыбағи ажәфашәақъеи еимаздо абағ иаҳызуп **алтәжәфа**. Уи иамоуп ахәамци ғ-нтәамтаки: **агәышыбыағтә нтәамта** (грудинный конец); **ажәфахыртә ғиаа** (акромион) ахь ихоу **алтәышәфатә нтәамта** иаҳа икъақъоуп, итцаоуп.

Алтәжәфа зыптыңара мариоуп абағ ауқәа иреиуюп.

Амахәар абағеибаркыра (скелет свободной верхней конечности)

Ажәфабағ (плечевая кость)

Ажәфабағ игәафоу бағоуп, иаууп. Уи иамоуп ахәамци, антәамтакәа әбә: хыхътәии тәкатәии.

Ажәфабағ ахәамци (тело плечевой кости) хыхътәи азбжак кәымпилуп, тәкатәи – ԥшыркцоуп. Хыхътәи антәамтәи иамоуп **ажәфабағ ахы** (головка плечевой кости), уи илатцакны

ақәартәра иағыкәрышоуп тыфаарак – ажәфабағ **анатомиатә хәда** (анатомическая шейка) захъзу. Абағ ахы атқатқәкәя иахъзуп **ахирургиатә хәда** (хирургическая шейка). Ажәфабағ **тә-қатәи антәамта** (нижний конец) иамоуп ақәартәратә хағра.

Ажәфабағ тәқатәи ақәартәрағы иадхәалоуп **апыжәға** абағқә: ашәахәабағи амашхәылтқбағи.

Апыжәға абағқәа (кости предплечья)

Апыжәға абағқәа иреиуоуп **амышхәылтқбағи** (локтевая кость) **ашәахәабағи** (лучевая кость). Ауағы инапаштца иапхъақа ирханы имахәәр тәқа ианоужыу инаңқысыс иамариашаны икоуп амышхәылтқбағ, анаңәхып иамариашаны – ашәахәабағ.

Амышхәылтқбағ (локтевая кость) ихәхәоу, зығонытқа гәағоу, хәамцки ф-нтәамтаки змоу абағқәа иреиуоуп.

Иамоуп: **амышхәылтқбағ ахәамц** (тело локтевой кости), **хыхътәи антәамта** (верхний конец), **тәқатәи антәамта** (нижний конец), **ахы** (головка). Тәқала абағ нтәоит ақәартәра ахағрала. Амышхәылтқбағ тәқатәи ахәта иаҳа ипоуп. Үи иавоу ашәахәабағ хыхътәи ахәта ауп иаҳа ипоу.

Ашәахәабағ (лучевая кость)

Ихәхәоу, зығнұтқа гәағоу, хәамцки ф-нтәамтаки змоу абағқәа иреиуоуп. Амышхәылтқбағ адәахъала иавоуп.

Хыхътәи антәамта иазааигәаны абағ иалхәхәоит **ашәахәабағ ахәыттара** (бугрристость лучевой кости), **ашәахәабағ ахәдач** (шейка лучевой кости), иғъежыу иқъяңсу ақәартәра хағра амоуп.

Тәқатәи антәамта қыақьоуп, ишәпоуп. Атыхәағы иалхәхәоит **авараҳытәи азазпшра хөниаа** (латеральный шиловидный отросток), атса тапалоуп уақа иамоуп **анапыхәда ақәартәра ахағра** (запястная суставная поверхность).

Ашәахәабағ ахәамц (тело лучевой кости) иамоуп х-тқарк. Ашәахәабағ «амышхәылтқбағ»рынтәамтақәа рөғи иадырқаца-лоуп ауағы инапы зыртқениуа, инаңқырақәа аус дзыруа ажы-шәақәа рыхқәа. Абағқәа рифбагы тәқатәирынтәамтақәа иры-

моу ақәартәра хаेरақәа рыла анапыхәда абағқәа ирыдхәалоуп. Ари ақәартәра убысқак иманшәланы еиқекауп анапы зехын-циара атәира, ахақәалара алшаратәы.

Анапы абағқәа (кости кисти)

Анапы абағқәа ҳәа ирыпхъазоит: **анапыхәда абағқәа** (кости запястья); **амағә абағқәа** (кости пясти); **анаңәақәа рыбағқәа** (кости пальцев кисти), даеакала иухәозар – **анаңәхыркәара-бағқәа** (фаланги пальцев).

Анапыхәда абағқәа (кости запястия) аа-цырак ықоуп, абағ ссақәа иреиуоуп, ө-цәахәакны иеивоуп. Хыхала актәи аңәа-хәағы анаңәхыркәа аган ағынтыи иугозар, иқоуп: **ашхәабағ** (ладьевидная кость); **амзабжа абағ** (полулунная кость); **абағ хыркца** (трехгранная кость); атыхәтәаны – зегзы иреитцу – **акарк-лашбағ** (гороховидная кость). Хыхала ағбатәи аңәахәағы иқоуп: **абағ кәакърағәа** (многоугольная кость); **атрапециа-пшра абағ** (трапециевидная кость); **абағ хұәз** (головчатая кость); **атңәахәпшра абағ** (крючковидная кость).

Арт абағқәа зегзы аки-аки еиваңсаны еидуп мыңхәы изы-мтцысуа, иагьеибаркуп **ақәартәра еидхәалагақәа** (суставные связки) рыла. Рөадахы урт ирхагылоуп амышхәылтқбағи ашәа-хәабағи, рладахы ирыдкылоуп амағә абағқәа хәба.

Амағә абағқәа (кости пясти)

Раңәак идуум, зығнытқа гәағоу абағ хәхәақәа иреиуоуп. Хә-бағык ықоуп. Актәи ҳәа ипхъазоуп анаңәхыркәа зыдхәалоуп, ағбатәи, ахысганаңәа иамариашоу, убас иеишшәргыланы ана-ңәккыс ақынза. Актәи амағә бағ иаҳа итсырытә еибытоуп. Егъырт апшыба ирыкәыршоу аидхәалагақәеи ажыышәақәеи ирылхуп ауағы имаға. Бағызыпхъаза ирымоуп: аганқәа хпа, ахәамц, антәәмтақәа әбағ. Хыхътәи антәәмта – **ашьата** (основание) – иаҳа ишәпоуп. Антәәмтақәа рәғы ирымоуп ақәартәра рөызырақәа. Щақатәи антәәмта ахы ҳәа иашытоуп. Уи иаҳа икәымпылууп, ақәазра еитсоуп ашьата ааста. Амағә абағқәа да-

ра-дара рыбжьара иахъзуп **амағабасөбжьарақәа** (межкостные пястные промежутки).

Анацәақәа рыбағқәа (кости пальцев)

Зығонытқа гәафоу маңқ иауу абағ гәафақәа иреиуоуп. Анацәхып адат егырт апшымашақ хда-хпа нацәхыркәарабағ рымоуп. Анацәхып ө-нацәхыркәарап роуп иамоу: **хыхътәи анацәхыркәара** (проксимальная фаланга), **тәқатәи анацәхыркәара** (дистальная фаланга). Егырт анацәақәа зегъы рөү урт ағ-нацәхыркәарап ирыбжъагылоуп **ағәйбжъанытә нацәхыркәара** (средняя фаланга). Анацәхыркәарабағқәа анапаштахътәи рганқәа хындаууп, азқәахътәи рганқәа кәымпилуп, ирғызыуп.

Тәқатәи ахәар абағқәа (кости нижней конечности)

Тәқатәи ахәар абағқәа (кости нижней конечности) ршоит өңциараны:

1. **Тәқатәи ахәара амақа абағқәа** (кости пояса нижней конечности), уахъ иатданакуеит х-бағык рыла ишъақәгылоу **ағәчамабас** (тазовая кость).

2. **Ашъахәар абағеибаркыра** (скелет свободной нижней конечности), злашыақәгылоу абағқәа иреиуоуп – **ажетә** (ауатә-бас) (бедренная кость), **ашъаргәацәбасқәа** – адүи **аҳәычи** (большеберцовская, малоберцовская), **ашъапы абағқәа** (кости стопы).

Тәқатәи ахәар амақа абағқәа (кости пояса нижней конечности)

Ағәчамабас (тазовая кость) өбанды икоу аха иеимағыз абағқәа иреиуоуп. Ауасы данқәыпшзоу игәчамабас х-бағык рыла еиғартәуп: **ақекөйлбас** (подвздошная кость), **атәартабас** (седалищная кость), **ағехәыбас** (лобковая кость). Ауасы ицәеижъ аншәлак арт абағқәа еимағыаны ирылтца иахъзуп – ағәчамабас. Ахбағык рхәамцқәа реилағьартта адәахътәи рганағы икоуп **ажетә ахы атра** (вертлужная впадина).

Ақөкөылбағ (подвздошная кость) агәчама абағқәа зегыы иреихауп. Щақатәи ахәта иаҳа ишәпоуп, иахъзуп – **ақөкөылбағ ахәамң** (тело подвздошной кости). Хыхътәи ахәта иаҳа итәгоуп икъақьюуп, уи иахъзуп – **ақөкөылбағ амтәзыжәғәа** (крыло подвздошной кости). Ауағы ицәеижъ аварағы иалхәхәо ақөкөыл амтәзыжәғәа атқар иахъзуп **ақөкөыл аика**.

Атәартабағ ө-хәтак амоуп: **ахәамң** (тело); **амахәтә** (ветвь). Атәартабағ иамоуп: **атәартабағ ахәттә** (седалищная кость); **атәартабағ атаңқарста ду** (большая седалищная вырезка); **атәартабағ атаңқарста хәыгы** (малая седалищная вырезка); **ашътахътәи аркыга ҳәыгәра** (задний запирательный бугорок); **атәартабағстә ҳәыгәра** (седалищный бугор).

Аехәыбағ (лобковая кость) иамоуп х-хәтак: **ахәамң** (тело), **амахәтәқәа** (ветви) өбә.

Аехәыбағ амахәқәеи атәартабағи ихдүркәшоит **аркыга кылтәара** (запирательное отверстие).

Агәчамасаара (таз)

Агәчамасаара ахъзуп **агәчамабағқәа** (подвздошные кости) өбә, **агәчамақъапс** абағ (крестец), **апыхәбағ** (копчик) нас **аөхәыбағ** (лобковая кость) ирылху абағ қыақъа. Агәчамасаарақәа өбаны икоуп: аду, нас ахәычы. **Агәчамасаара ду** (большой таз) ақөкөылбағ амтәзыжәғәақәа рыла ихыркәшоуп, ашътахъала агәчамақъапс адуп. Агәчамасаара ду ахәа аөхәыбағ хыхътәи атқар иамариашоуп. **Агәчамасаара хәычы** (малый таз) иаанхаз абағқәа рыхәтәқәа рыла ихыркәшоуп. Аехәыбағқәа ахъеиғагылоу ахацәа рәғы иаанаҳәоит **аөхәыбағ архәа** (лобковая дуга). Уи зыхъю ахацәа рыхәчамасаара ахътшәоу, иахъеидцалоу, ахәса рәғы иаҳа иахъытбаау, иахъеитцыху ауп. Ахәса рыхәчамасаара ахшараиура иапырхагамхартә итбааны ишоуп.

Агәчамасаара ағынытқа итоуп иенуеипышм ацәеижъхәтәқәа. Уи атбаара, аура, аформа ауаа зегыы еипшны ирымазам.

Агәчамасаарақәа иаайдқыланы иеиғырпшзар	Аҳәса рыгәчамасаара	Ахаңәа рыгәчамасаара
Адәахъала уанрыхәапшуа	Итбаауп, икъағуп	Итшәоуп, иауп
Ақәкәыл амтәышжәфақәа рхы ахъхоу	Иаҳа ирнааны хыхынтә тәка	Иаша хыхынтә тәка
Агәчамақъапс	Икъағуп, итбаауп	Итшәоуп, иауп
Аөхәйбағқәа реиғагылартә атәка ақәакь зақароу	90°-100°(архәа)	70°-75° (акәакь)
Агәчамасаара хәычы аформа	игъежыуп	иеицарсоуп
Хыхытәи аталарта формас иамоу	Иаҳа игъежыуп	Амаца иану агәы) иеипшуп ♥

Ашъахәар абағеибаркыра (скелет свободной нижней конечности)

Ауағы ибағеибаркырағы зегъы реиха иауны ишәпаны, иғәағаны икоу абағ иаҳызуп **ажәтә** (бедренная кость). Уи иамоуп: **аҳәамц** (тело), **φ-нтәамтак** (концы). Ажәтә ахәамц маңк иртәниуп, апхытәи аган рөзызуп, ашъахытәи аган ағы иалдоуп цәаҳәа хәхәак. Абағ хыхытәи антәамтағы, абағ ахәамц иаҳыларсу φ-хәниаак амоуп: руакы иаҳызуп **азыгатцәду** (большой вертел) егыи **азыгатцәхәычы** (малый вертел). Азыгатцәду ахы хоуп хыхы, нас ашъахықа (ауағы ицәатәка игәоутоит агәчама аварағы илгәыгәза). Ағынтықатәи аганағы иамоуп **азыгатцә агә-
фара** (вертельная ямка).

Азыгатцәду ифахыкны икоуп **ажәтә ахәдач** (шейка бедра). Уи, абағ ахәамц иркыниааны иаҳагылоуп. Аҳәса рыхжетә (абағ) ахәда иаҳа икъинаауп, ахаңәа рыхжетә ааста. Ахәда иаҳагылоуп икәымпылу **ажәтә ахы** (головка бедра). Уи агәта иаҳазеиқароу иамоуп **ажәтә ахы аташәашәара** (ямка головки бедра). Уақа абжыаапны итарчабуп **ажәтә агәчамабас адхәалага** (связка головки бедра).

Ажәтә тәкаатәи антәамта иаҳа ихышәпаауп, аганқәа рахъ итбаауп, уақа иамоуп φ-хәырзызк: абжыаахытәи ахәырзыз (медиальный мышцелок), **авараҳытәи ахәырзыз** (латеральный

мышелок). Урт ағбагы хыхъ ала ирымоуп ахәырзыңхагылақәа (надмыщелки). Урт ирымоуп ақәартәратә хаेरа (сustавная поверхность). Ахәырзың рөзызырақәа апхъатәи рганағы иақәуп ашъамхы адырдхабағ.

Адырдхабағ (надколенник) азы ашъамхдырдха ҳәа аныр-хәогты ықоуп. Ари абағ абағеибаркыра иалоу абағчыдақәа зе-гъы иреиҳауп. **Цшь-хық змоу ажатә ажышишәа (четырехгла-вия мышца бедра)** адаш ашәпара иалагылоуп, ацәаттағағы адәахъала уағы имарианы ипшааует ашъамхқәартәра апхъа. Адырдхабағ афадаҳ ала иамоу атқар иахъзуп **ашъата (основание)**. Ашъатахътәи аган арғызыра хыхъынтә тәқа илашты аика-ла еиғшоуп ғыңғараны.

Ашъаргәацә абағқәа (кости голени)

Ашъаргәацәду (большеберцевая кость) иауу игәафоу ба-фуп. Иамоуп ахәамц, антәамтәқәа ғба: хыхътәи, тәқатәи. Ашъаргәацәду ахәамц апхъатәи аган ғәғәала итәруп, аикеиңш иалхә-хәоит. Хыхътәи ахәтағы абағ апхъала иаанахәоит **ашъаргәацә-ду ахәыгәра** (буристость большеберцовой кости).

Абағбжъарахътәи аган рхоуп ашъаргәацәхәычы аттарахъ. Ашъапқәа рыйбжъарахътәи аган ихыкәымпылаауп. Абағ аш-тахътәи аган қыапсуп.

Хыхътәи антәамта (проксимальный конец) ғәғәала ирт-баауп, иамоуп аварахътәии абжъарахътәии **ахәырзыңқәа** (мы-щелки). Аварахътәи ахәырзың иадыргылоуп ашъаргәацәхәычы ахы. Хыхътәи антәамта хыхъла иамоуп ақәартәратә ғызыра. Уи қыақыоуп, нақ-аақ итапалоуп, агәта иалхәхәоит **ахәырзыңжъа-рағтәи аҳаракырста** (мышечковое возвышение). **Ашъаргәа-цәду тәқатәи антәамта** (дистальный конец большеберцовой кости) пшыркциоуп, иамоуп пшь-кәакък. Аварахътәи аган ағы иамоуп **ашъаргәацәхәычы атаңқарста** (малоберцевая вырезка) – ашъаргәацәхәычы атқыхә ахъаду атып. Итегь тәқа иқоу ашъапжъарахътәи ашъахәырзың (медиальная лодыжка), ашъа-пыхәдағны адәахъала иалпшуюйт.

Ашъаргәацәхәыңы (малоберцовая кость)

Иауу, ипоу, зығынтықа гәасоу абафқәа иреиуоуп. Иамоуп: ахәамц, антәамтақәа әбә (хыхтәи, тәкатәи). Ари абағыы иамоуп аганқәа хпа, аттарырақәа, ақәартәратә хәферақәа. Хыхтәи антәамта иахъзуп **ашъаргәацәхәыңы ахы** (головка малоберцовой кости), уи ахыхтәи ақәцә тәаруп иагъахъзуп **ашъаргәацәхәыңы ахыщәкәа** (верхушка головки).

Ашъаргәацәхәыңы тәкатәи антәамта ауп излыху ашъаргәацә тәкатәи авараҳытәи ахәырзыз – уи иахъзуп **авараҳытәи ашъаҳырзыз** (латеральная лодыжка).

Ашъапы абафқәа (кости стопы) җәа ирыпхъязоит: **ашъапыхәда абафқәа** (кости предплюсны); **ашъапы ахәға абафқәа** (плюсневые кости) **ашъацәкъарақәа** **рыбафқәа** (кости пальцев стопы) даекала иухәозар – **ашъацәхыркәарақәа** (фаланги пальцев ноги).

Ашъапыхәда абафқәа (кости предплюсны)

Ашъапыхәда абафқәа икоуп бжь-цырак. Хыхъала иупхъязозар, ашъаргәацәбасфқәа ирытқагылоуп: **ажәылабас** (таранная кость), **ашъхәабас** (пяточная кость), **ашхәабас** (ладьевидная кость), **абафшыркца** (кубовидная кость), **асалпшра змоу абафқәа** (клиновидные кости) хпа.

Ажәылабас (таранная кость) ашътахътәи ахәта иахъзуп ахәамц (тело). Иамоуп **ахәда** (шейка), **ахы** (головка). Ажәылабас хыхълеи аварақәеи рыла ашъаргәацәбасфқәа ирыбжъакуп, уақа қәартәроуп. Ажәылабас ахы иамоу ақәартәра акәаркәашьа еипш аганқәа ҳаракуп – иахъзуп **ажәылабас амыргә** (блок таранной кости).

Ашъхәабас (пяточная кость) ажәылабас иатдоуп. Арақа икоуп абафқәа зегзы иреиҳауп, иагығәтәоуп.

Ашъапы ағонытқатәи аганахъала, ажәылабас асалпшра змоу абафқәеи ирыбжъаку абағ тапала хәыңы иахъзуп **ашхәабас** (ладьевидная кость). Ари абағ хыхътәи аган ылмықәуп, тәкатәи аган тәөылоуп.

Асалпшра змоу абафқәа (клиновидные кости) ыкоуп хпа. Ашхәабас апхъақала иаенуп. Ахпа ракхтә агәйбжъанытә иаха

икъяңуп. Наڭ-ааڭ антәамтақәа рөы ақәартәратә хаәрақәарымоуп. Асалпшра змоу абафқәа рыхъзқәа ирныпшуент тыңс дара ирымоу: **абжъаратәи асалбағ** (промежуточная клиновидная кость); **аварахътәи асалбағ** (латеральная клиновидная кость); **ағәыбжъанытәи, ашъапыбжъара аганахътәи асалбағ** (медиальная клиновидная кость).

Абағ пшыркца, (кубовидная кость) еиңеікарору аганқәа пшыба амоуп. Хыхътәи аган тығеңуп, ашъапбжъарахътәи аганәғы ақәартәратә хаәрақәа ғба амоуп, уртрыла ари абағрыдууп аварахътәи асалпшра змоу абафи ашхәабағи.

Ашъапыхәда абафқәа рығонытқақәа гәағазам. Урт ирықәылғәтәо аидара шыраңаоу еиңш рхатқәагы абағ ғәгәакәа иреиуоуп.

Ашъапыхәдабағқәа рнағс иеивоу абағхәәқәа хәба ирыхъзуп **ашъахәға абағқәа** (кости плюсны). Урт бағыцыпхъаза ирымоуп: **ахәамц** (тело), **ω-нцәамтак** – ашъатахътәи – **ашъата** (основание), апхъатәи – **аххәычы** (головка). Абағқәа реиқәыпхъазара напы адыркуеит ашъацәхыб иамариашоу абағ ақынты. Ахәабағык рқынты I иаха икъяңуп, ишәпоуп. II абағ зегъ реиха иаууп. Урт рхәамцқәа хә-хә ганрымоуп. Хыхътәи аган кәымпылуп, имыләуп, тәқатәйкәа рығанкгыры тәକа иеидгылоит, иттарза аика еиңш иатдагылоуп абағ атқар ағы.

Ашъацәкъарақәа рыбағқәа, ашъацәхырқәарабағқәа (кости пальцев стопы)

Рыпшрагы, рхыпхъазарагы анацәкъарақәа рыбағқәа иреипшуп, актәи зегъ реиха ишәпоуп, ахәбатәи зегъ реиха ипоуп, абағ хызызқәа рапттараан аналы ахатыңдан ашъапы ҳәалатәуп, даеа хызычыдакрымағазам.

Абағеипшырақәа рттара (учение о соединениях костей или синдесмология)

Абағеипшырақәа ршоит ω-хыкыкны.

1. Абағқәа еиңмырқъаңакәа иахьеихапшыу – еилағъаны имтисуса ғба, ма ираңаңы абағқәа реиңшырақәа (иаххәәп ахшыбағ, агәчамасаара рыбағқәа реиңшырақәа реиңш икоу);

2. Абафқәа тұсында еиңш еипшырыны иахъыкоу аиңшырақәа – абафқәа рырттысра ма рхаркөалара алзыршо аиңшырақәа (иахъеап ашыамхы, ажәға, анапыхәда, ацламхәа ркәартәрақәа, мамзаргы абғашшара ақәиркәйләә реиңшырақәа реиңш икоу).

Еилағъаны икоу абафқәа реиңшырыра анхәдүрратәугъы ыкоуп. Усқан уи иахъзуп **ахәдүрратә еиңшыра** (хрящевое соединение) мамзаргы асинхондроз. Абафқәа реиңшырыра бағханы ианыкоу уи иахъзуп – **асиностоз** (мамзаргы – **абафтә еиңшыра**).

Абафқәа тұсында иахъеиңшы атыпқәа рәғы уағы иңдеит абарт реиңш икоу ахәтақәа: **ақәартәра ахағра** (суставная поверхность); **ақәартәра ахәдүрра** (суставной хрящ); **ақәартәра акапсула** (суставная капсула); **ақәартәразы** (синовиальная жидкость); **ақәартәра ағәағара** (суставная полость); **аидхәала-гақәа** (связки) уб.итц. Абафейбаркыра аиңшырақәа ртараан урт еихыршоит ацәенижъхетақәа шеиццо аиңш: 1) ахи ахәамци рыбабағеиңшырақәа, (уақа иалоуп: ахәамци абафқәа реиңшырақәа, абғашшара абафқәа реиңшырақәа, аватцарапқәа реиңшырақәа, ахыбағ абафқәа реиңшырақәа); 2) хыхътәи ахәар амақеи аманхәари рыбабағқәа реиңшырақәа; 3) тақатәи ахәар амақеи ашыахәари рыбабағқәа реиңшырақәа.

III. АЖЫШӘАТЦАРА

Ажышәақәа ирызку атцара (учение о мышцах или миология)

Ажышәақәа (мыщцы) – ауасы ихата, нас ицәеижкхәтақәа хаз-хазы изырныңқо, алшара ғәгә змоу, аитталара аитцытца зылшаратәы иеибытоу цәеижкхәтоуп.

Ажышәақәа ыкоуп х-хкык: 1) **абафоркыратә жышәақәа** (скелетные мыщцы) – урт иреиуюп ауасы игәапхарала абафқәа зырттысуа, ихы ихәамц злаиртәниуа, излаирхәауа, излеитцихуа, излеитцеигало ажышәақәа; 2) **ажышәа рөүзкәа** (гладкие мыщцы) – урт иреиуюп: зусура ауасы игәапхарала еиғкаам, лшарала имачу, ахъз чыдақәа змам ажышәақәа: аца, акватеңкәа, ақыркчыда, анкъапышта, ашъадақәа ухәа итегеси агәафаралызыңқәа злыху ажышәақәа; 3) **агәы ажышәақәа** (сердечные мыщцы) урт иреиуюп: агәғышәтақәа, агәымгәақәа, агәы атзқәа злыху, ианатаху аамтазы зхала иеиттало иеитцытца ажышәақәа.

Ажышәа рөүзкәеи (гладкая мускулатура) **агәы ажышәеи** (сердечная мышца) реиғартәышақәа ирымоуп рхатәы чыдарақәа урт ирынзам надаада ацәахәақәа. Ирыхъязам шыыттарала иеидызкыло акәыршақәа. Абафоркыратә жышәақәа ауасы ицәеижк иалоуп зынза 650 рақара (урт зегеси ауасы даниуа ици-үеит). Шамахамзар рыйзегеси хъзык-хъзык рымоуп. Рыхъзқәа ир-ныпшүеит русура зеипшроу (ихадыркәалома, идырныңқома, еитаргома уб.ит.), изыдхәалоу абафқәа рыхъзқәа, иртеитпшү, мамзаргы, ртың ахъылху, иахъыңкоу. Абафеибаркыратә жышәақәа рзы хызыштараны ирзырхәоит **надаадацәаҳәа** (зылдоу) **ажышәақәа** (поперечно-паласатые мыщцы) – хәа.

Шамаха акәымзар абафкыратә жышшәақәа иримоуп **ахы** (головка), **амгәа** (брюшко), **атыхәа** (хвост). Ахи атыхәеи рөы иаанахәоит адаш – уи ала абаф иаркуп. **Адаш** (сухожилие) ажышшәа иалатоуп адаш ссақәа рыла. Урт рыхқәа, рымгәақәа, рдашқәа рхыпхъазара ала, насты дара ажышшәақәа рыпшрақәа ирхыркыаны ажышшәақәа еилырхуеит абас:

1. Ахәхәа еиваңса (аицтәарра) ахкы (параллельный тип) – ажышшәа рахәицқәа еивоуп ихәхәа-хәхәаза, ртыхәақәа, рыхқәа еиларсзам (иаххәап **аذاхыга жышшәа**) (портняжная мышца) захьзу **агәчама ақәкәыл** (крыло подвздушной кости) инаркны ауатәа апхъала ииасны ашьамхы ағнытқатәи аган иавсуа, х-мацәк рақара атбаара змоу ажышшәа).

2. Атыхәпшра ахкы (пёристый тип) – ажышшәа хацқәа рызхык ала ажышшәа агәыщә адашра иадхәалоуп, ртыхәақәа рыла бафык иаркуп, мамзаргы азтыхәак ахы иақәитүп (**иаххәап анаңхәиң ахаркәалага иауу ажышшәа** – длинный сгибатель большого пальца кисти). Икоуп иеиду **φ-тыхәпшра змоу ажышшәақәа** (двупёрстые мышцы), мамзаргы **атыхәпшра цәаны измоу ажышшәақәа** (многопёрстые мышцы), иаххәап ауафы ицәатцақафы, ижәфахыр ақәартәра иахарпоу абырзен нбан дельта (Δ) еипш иахьеицарсоу азын **адельтапшра ажышшәа** (дельтовидная мышца) ҳәа захьзу.

3. Ажышшәа хыркцақәа (х-кәакъ змоу) **рыхкы** (треугольный тип мышц) – кәакък афы адаш амоуп, убрақа еизгоуп ажышшәа хацқәа ртыхәақәа зегъы (иаххәап, **аргәтцыста жышшәа** (височная мышца) еитцыху апшандага иеипшуп).

Ажышшәақәа шақа хы рхагылоу, ма амгәақәа шақа рымоу ала ахьз роуеит, иаххәап, **φ-хык зхагылоу** (двуглавая мышца), **φ-мгәак змоу** (дубрюшная мышца) уб.итц.

Ажышшәақәа ирыцу, ирыдхәалоу хәтақәоуп: **ажышшәа акәышра** (фасция); **адашқәа ррахәыцтә тыхәтиқәа** (фиброзные влагалища сухожилий), урт еихарак иахышкоу анапыхәда ашьапыхәда рдашқәа рфоуп; **ақәартәразы амакәән** (синовиальная сумка) – адашқәа реихысыртафы иаанахәоит, ажышшәақәа ацәа андырхxo адашқәа дырцәаакуеит икәтәрааларц азы, икоуп урт ақәартәра ахата зырцәаакуагы. Ажышшәақәа зегъы рөы инеиуеит,

ашъамғанғага адақәа (ақөазқәа, ассақәа, апшықәа, аетқәақәа) иа-ра убас ажышәақәа ирыларсуп русура мөақәызытто анеров махә-тақәагы.

Адәхътәи рформа (рыпшра) иахәапшны ажышәақәа ршоит ақбақақәа, адырды иеипшү апшандага иеипшү ҳәа. Мчыла ажы-шәақәа зегты ириааниует атысхәпшра змоу, ишәпу ажышәақәа. Ахаркәалагақәеи ариашагақәеи реанеицдүрхх, еиха итәгәоу рга-нахъ ирготи изыхо ахәта.

Ажышәақәа рус хада – артысра, арнықәара ауп. Гәып-тәйп-ла ажышәақәа ршоит: **ахи ахәамци** ржышәақәа, **амахәар** (**хыхтәи ахәар**) ажышәақәа, **ашыхәар** (**тәқатәи ахәар**) ажы-шәақәа – ҳәа.

Ахы ажышәақәа (мышцы головы) ршоит ғ-гәыпкны: ами-микатә жышшәақәа, ақақагатә жышшәақәа ҳәа.

Амимикатә жышшәақәа иреиуоп:

- 1. Ахыбағ иақәу ажышәақәа** (мышцы свода черепа);
- 2. Абла акәша-мықәшағтәи ажышәақәа** (мышцы окруж-ности глаза);

3. Ағыркъара ағтәи ажышәақәа (мышцы окружности рта);
4. Апынта ақәша-мықәшағтәи ажышәақәа (мышцы ок-ружности носа).

Ақақага жышшәақәа ықоуп **үтәла** (парами) пшьба (зынза аацырак):

- 1. Ақақага жышшәа** (жевательная мышца);
- 2. Аргәтцыста жышшәа** (височная мышца);
- 3. Абжарахътәи амтәйжәғапшра ажышшәа** (медиальная крыловидная мышца);
- 4. Аврахътәи амтәйжәғапшра ажышшәа** (латеральная крыловидная мышца).

Амимикатә жышшәақәа реиҳарак ықоуп ауасы ихиғы иа-моу арқаастақәа, ақылхарақәа рыкәша-мықәша. Иаххәап: иғы арқьара иакәыршаны иқоуп иқышшәқәа ржышшәақәа; ипинта атышшаара иакәыршаны жышшәала еибаркуп, урт роуп апинта азыркуя, изыртбаауа, изыртәниуа; аблағы иқоуп аблаңәа ифахо, абла ағәи хызтуа, ихызғо, анахь-арахь изырпшша, рытра итазыр-тәниуа; итазыргъежкуа, изхәапшраны иқоу аматәар иақәызкуа

уб.итқ. Амимикатә жыышәақәа русура анервқәа имфақәыртцоит. Дара хкы раңаала ишеилоу еипш, имфапырго русурагы еиуеи-пшым. Урт русурақәа дара-дара еидхәалоуп. Ауағы игәалақа-заара (агәырғара, агәырғара, атынчра, ашәа-зығара, ағъашы-ра, зегъазеиңшра, ахәыщра, атқөуара, аччара уб.итқ.) ихы иөы ил-заныпшша амимикатә жыышәақәа рыла ауп.

Амимикатә жыышәақәа иреиуоуп ахыбағ иақәу аңаа зыр-тыйсу алымҳа зыртыйсу ажыышәақәагы. Шьюкуы рөөи аңаа иатдоу ажыышәақәа еиха иөиоуп, русурагы ахағы ианыпшвеит. Иаххәап: икоуп ауаа зымындақәа зыртыйсуа, зхы ажы аңаа зыртыйсуа, зылах аңаа зырхко уб.итқ. Амимикатә жыышәақәа абағқәа ианрыдхәаламғы қалалоит.

Ақақага жыышәақәа рымчала тәқатәи ацламхәа леи-өнеиуеит, хыхтәи ацламхәа иатқашоит, ацламхәақәа ирылагылоу ахапы-цқәа рыла афатә рұқақоит. Ақақага жыышәақәа ағәғәақәа иреи-уоуп, еснагы рызхык мтыйсуа бағык иаркуп, ртыхәа идырытцсуа абаға иадырқацалоуп.

Амимикатә жыышәақәа Ахыбағ иақәу ажыышәақәа (мышцы свода черепа)

1. Адаштә қәалжыхылца (сухожильный шлем), ахшыбағ ақә иахарпоуп, аңаатдақа иатдоуп, иамоуп: алах ағтәи амгәа (**адаштә хылца ағтәи амгәа**) (лобное брюшко) **ахәдаңыл** ағтәи амгәа (затылочное брюшко). Адаштә қәалжыхылца ам-гәақәа шацу рызегы ирыхьзуп **ахыбағ ахыхтәи ажышәа** (надчерепная мышца).

2. Алымҳа апхъатәи ажышәа (передняя ушная мышца) алымхәацә пхъақа, нас, хыхх иахоит.

3. Алымҳа ахыхтәи ажышәа (верхняя ушная мышца) алымхәацә ифахоит, адаштә хылца тәқа илахоит, иарххоит.

4. Алымҳа аштыхтәи ажышәа (задняя ушная мышца) цқяа иазхажом, алымхәацә аштыхъқа инахоит.

5. Ахәдаңыл надаадатәи ажышәа (поперечная выйная мышца) измам раңаасоуп, ахәдаңыл аңаа арххоит.

Абла акәша-мықәшағтәи ажыышәақәа (мышцы окружности глаза)

1. Аңымшы еимарцахәга жыышәақәа өба (мышцы смирующие брови). Ағжышәак анеитталуа аптынта атаптәара ифацәхыкны аңымшықәа рыйжъарағы ацәа еимадыркычуеит.

2. Апагъақәа ржышәа (мышца гордецов), аптынта азқәағы ашьапы ҳауп, еғи ахы ацәа иаларсуп. Ағжышәак рәандырххо аптынта ашьатағы надаада ацәа ианылоит акачыра.

3. Абла иағыкәыршоу ажыышәа (круговая мышца глаза), ацәа иатдоуп, аптынта аганахътәи аблатцакырағы ашьапы акуеит, ахәтақәа хұпа амоуп: аблатратә, аблациатә, алағырзтә. Ари ажыышәа аитталара рныпшуюит аблатцакыра, алахъ акычыра уб.итқ. ианаңаху иалшоит иара убас алағырз зтоу амакәан арт-барагы.

Ағыркъара акәша-мықәшағтәи ажыышәақәа (мышцы окружности рта)

1. Ағыркъара иағыкәыршоу ажыышәа (круговая мышца рта), ақыышәқәа рижәпара иалоуп, ианеитталуа ағыркъара ағышета тәшәхойит, мамзаргы ианаркуеит, ақыышәқәа апхъақа иарқәаңдәуеит.

2. Азамфабағ ажыышәа ду (большая сколовая мышца), азхык азамфабағ иаларсуп, еғи ахы ағыркъара иағыкәыршоу ажыышәа иаларсуп.

3. Азамфабағ ажыышәа хәычы, убригы азамфабағи ақыышәи ирбыжъдоуп. Рыфбагы ақыышәқәа ркәакъ ифахойит, мачқ аганахъгы инахойит.

4. Хыхътәи ақыышә ағахага ажыышәа (мышца поднимающая верхнюю губу).

5. Хыхътәи ақыышә аптынта амтәйжәғеи рғахага ажыышәа (мышца поднимающая верхнюю губу и крыло носа).

6. Ағыркъара акәакъ ағахага ажыышәа (мышца поднимающая угол рта).

7. Азамға ажышәә (щечная мышца) ағырқара артшәоит, азамға ахапыцқәа ирыднарғәалоит.

8. Аччара ажышәә (мышца смеха), ауа зегъы еиңшны ирымазам, икоуп зынзак измазамгы. Ақышәкәа аварахь иахоит.

9. Ағырқара акәакъ илахо ажышәә (мышца опускающая угол рта), азхық тәкатәи ацламхәабағ иаласоуп, еғи ахы ақышәкәа ркәакъ иамадоуп. Ағырқара акәакъ илахоит тәқа, нас аварахь.

10. Тәкатәи ақышә илахо ажышәә (мышца опускающая нижнюю губу), иқанатдау ахъз иаҳоит.

11. Ацламкәыгә ажышәә (подбородочная мышца), ацламкәйгә аңа хыхы ифаҳоит, тәкатәи ақышә арқәацәеит.

12. Ацламкәыгә надаада ажышәә (поперечная мышца подбородка), ацламкәыгә ажышәә аусура иағагылоуп. Измам раңаафуп.

Апынта ақеша-мықешағтәи ажышәақәа (мышцы окружности носа)

1. Апынта ажышәә (носовая мышца) азхық алаң (клык) ашьата исаңәхыкны хыхытәи ацламхәа иаркуп, еғи ахы ғыңыраны ишоит, апынта амтәыжәфа иаласоуп. Аус анауа апынта атышшаара артшәоит.

2. Апынта еиқаага лазырқәуа ажышәә (мышца опускающая перегородку носа), азхық хыхытәи ацламхәабағ иаркуп, еғи ахы апынта еиқаага иаркуп. Аус анауа, апынта еиқаага илахоит тәқа.

Ақақага жышишәақәа (жевательные мышцы)

1. Ақақага жышишәа (жевательная мышца), азхық азамғабағ архәа иаркуп, еғи ахы тәкатәи ацламхәабағ амахә иадырқаца-лоуп. Илеини икоу тәкатәи ацламхәа ифаҳоит, иалшоит пхъяқа-тты анахара.

2. Аргәтцыста ажышәә (высочная мышца), аргәтцыстәтә ташәашәара ҭнартәаауеит, ажышәә хыхытәи ахы **аргәтцыстабағ**

акан (височная чешуя) иадырқацалоуп, тәқатәи ахы идашханы тәқатәи ацламхә амахә иадырқацалоуп.

Илашты тәқатәи ацламхә ифаҳоит, иалшоит шұтахъқа ана-харагы.

3. Амтәзыжәға пшра змоу аварахътәи ажыышәа (латераль-ная крыловидная мышца). Нәк-аақ ағжышәәк аус анеицируа тәқатәи ацламхә пхъақа инаскьоит. Руакы аус анауа, атқатәи ацламхә ганха иагоит.

4. Амтәзыжәға пшра змоу агәтахътәи ажыышәа (меди-альная крыловидная мышца), асалпшра змоу абағ амтәзыжәға азхық кыдуп, егни ахы тәқатәи ацламхәабағ амахә иаласоуп. Ацламхә ганха иагоит (руак аус анауа), ағбагы аус анеицируа тәқатәи ацламхә пхъақа иагоит, иларқөу ацламхә ифаҳоит.

Ахәда ажыышәақәа (мышцы шеи)

Ахәда жыышәақәа неихда-ааихдо еиқәуп ирацәаны. Иршоит х-гәыпкны.

1. Ахәда хыхъ иақәу ажыышәақәа (поверхностные мыш-цы шеи);

2. Ахәда абжъарағетәи ажыышәақәа (серединные мыш-цы шеи);

3. Ахәда атқауларағетәи ажыышәақәа (глубокие мышцы шеи).

Ахәда хыхъ иқөу ажыышәақәа (поверхностные мышцы шеи)

1. Ахәда ацәатқағетәи ажыышәа (подкожная мышца шеи). Ағәышпи ахәдеи рцә арххоит, тәқатәи ацламхә илахоит, наст-гыы ағырқыара акәакы инахоит шұтахъқа – тәқа.

2. Ағәышпи алтәжәғеи ацәымхапшреи ржышшәа (гру-динно-ключично-сосцевидная мышца) ацәатқағетәи ажыышәа иатдоуп.

Ахəда абжъарағтәи ажъышәақәа (срединные мышцы шеи)

1. Ө-мгәак змоу ажъышәа (двубрюшная мышца), иамоуп архытәии ашытахътәии амгәақәа өба. Тәкатәи ацламхәеи абзатқатәи абағи ирыбжыдоуп. Абзатқатәи абағ ифахоит, ацламхәа ланаркөуеит.

2. Азазбағи – абзатабағи ржышәа (шило – подъязычная мышца), иамоуп ипоу амгәа, ахы акуеит аргәтцыста азазхәиаа ақны.

3. Ацламхәабағи абзатабағи ржышәа (челюстно-подъязычная мышца), иқыапсуп, иеицарсоуп. Ағжышәак нақ-аақ иеидуп, абз атқаға ағытса атса ҳәа икоу дара роуп. Ацламхәа еи-харгәтәаны ианыкоу абзатабас ағада ифахоит, абжъаапны ацламхәа тәқа илахоит.

4. Ацламкөйгөтә – абзатабағтә жышшәа (подбородочно-подъязычная мышца), тәкатәи ацламхәа ақнытәи абзатабағ ахь инагоуп, абзатабас ифахоит, пръхаға иагоит, мамзаргыы ацламхәа илахоит.

5. Агәышпышбағи – абзатабағи ржышәа (грудино-подъязычная мышца), иқыапсуп. Абзатабағ илахоит.

6. Агәышпышбағи – асапархәдырреи ржышәа (грудино-щитовидная мышца), 1-тәи аватцыс ахәдырреи агәышпышбағи рұқынтаи ишоит, асапарпшра змоу ахәдырра ақынза. Ақыркы тәқа илахоит.

7. Асапарпшреи абзатабағи ржышәа (щито-подъязычная мышца). Абзатабағ ақыркы иазааигәнатәуеит, мамзаргыы ақыркы ағада иҳаранакуеит.

8. Асапаруатала ифахо ажъышәа (мышца поднимающая щитовидную железу), жышшәа хәыңык ауп, абзатабас иаркуп. Ақыркы иаду асапаруатала ифахоит.

9. Ажәғашәақьеи – абзатабағи ржышәа – (лопаточно-подъязычная мышца) иауп, ихышәпауп, ө-мгәак амоуп: хыхтәии, тәкатәии, рыйжъара адаш бжьюоуп. Ажәғашәақъя аныттысыса абзатабас алада илахоит (нас аварахь), убри адагыы ашья-

дақеи анервқәеи ахәдағы изтоу атыхәтеи иааханы апсеивгара рнатоит.

Ахәда атқауларасындағы ажыышәақәе (глубокие мышцы шеи)

1. Апхъатәи амардуантә жыышәа (передняя лестничная мышца) III-VI-тәи ахәда ақөйрекелкәа рұқынтаңыз. Ахәда аниашоу 1-тәи аватыс исақтап, аватыс (1) анымтысына ауағы ихы ланаркөуеит, азганд ахь иарнаауеит.

2. Абжъаратәи акыбатә жыышәа (средняя лестничная мышца), хыыхтәи ахәда ақөйрекелкәа 6 ирыдхәалоуп, тәқатәи атыхәа аватыс (1) иаркуп.

3. Ашытакхътәи акыбатә жыышәа (задняя лестничная мышца), V-VI-тәи ахәда қөйрекелкәа рұқынтаңыз 2-тәи аватыс ахь инеиуеит. 2-тәи аватыс шытнахуеит, мамзаргы ахәда ашшара архәоит тәқа, нас аварахь.

4. Ахы ажыышәа хәхәа (длинная мышца головы), ахәда қөйрекелкәа III-VI рапхъатәи рхәыгәрақәа идыркны ицоит хыых ахәдацьалбағи атқатәи ахыгәрахь. Ауағы ихи ихедеи пхъақа иархәоит.

5. Ахәда ажыышәа хәхәа (длинная мышца шеи), атлантинаркны азқәа қөйрекелкәа III-IV рұқынза инаζоит. Ахәда ашшара архәоит пхъақа, мамзаргы аус зуа ажыышәа аганахь.

6. Ахы апхъатәи ажыышәа иаша (передняя прямая мышца головы), икъяғуп, атланти ахәдацьалбағи ирыбжъдоуп. Ажыышәақәа руакы аус анауа иара аганахь ауағы ихы арнаауеит, ағбагы аус аныруа, ауағы ихы иапхъақа иладыркөуеит.

7. Ахы аварахътәи ажыышәа иаша (боковая прямая мышца головы), ипшырыкциоуп, убригиги атланти ахәдацьалбағи ирыбжъдоуп. Ауағы ихы иара ажыышәа аганахь иарнаауеит, ағбагы аус анеицируа ихы апхъақа иладыркөуеит.

Ахәамц ажыышәақәа (мышцы туловища)

Ахи аманаха-шыахақәеи (аманхәар, ашыахәар) рыда иаанхаз ацәеижыхәта иахъзуп **ахәамц** (туловище).

Ахәамң ажышәақәа ршоит ңыш-гәыпкны:

- 1. абға ажышәақәа** (мышцы спины);
- 2. ахәда ажышәақәа** (мышцы шеи);
- 3. агәышты ажышәақәа** (мышцы груди);
- 4. амгәацәа ажышәақәа** (мышцы живота).

Абға ажышәақәа (мышцы спины) иахъыду ртып уахәап-шны иушар ауеит ө-гәыпкны: хыхъ иақәу ажышәақәа итцаула-ны икыду ажышәақәа ҳәа.

Абға хыхъ иақәу (поверхностные мышцы спины) ҳәа ипхъа-зоуп өба-өбала икоу бжъ-жыышәак:

1. Атрапециацшра жыышәа (трапециевидная мышца) иқьа-псуп, итбаауп, ахахәдеи ажәфашәақъеи азқәеи еиманадоит, иарххойт, ауағы ихы шытажъка иахоит.

2. Абға ажышәа қыақъаза (широкая мышца спины) иқьапсуп, азқәа иларкәны иадуп, азбжак атрапециацшра змоу ажышәа иатдоуп (хыхътәи ахы), апсызлагасагара иацхраауеит, ажәға ахәамң иаднакылоит.

3. Аромбщра жыышәааду (большая ромбовидная мышца) атрапециацшра жыышәа иатдоуп, азқәа ақәыркәылкәеи ажәға-шәақъеи еиднахәалоит, иарххойт.

4. Аромбщра жыышәаахәызы (малая ромбовидная мышца) адү хыхъала иавоуп, иаха ипоуп, ажәғашәақъа ахы кны иахоит азқәахъ.

5. Ажәғашәақъа иғаҳо ажышәа (мышца поднимающая лопатку) атрапециацшра жыышәа иатдоуп, иаха ишәпоуп, ажә-ғашәақъа шытнахуеит, ахәда иадуп, хыхътәи ахәдақәыркәылкәа 4 идыркуп.

6. Хыхътәи ашытажътәи ихапыңырку ажышәа (верхняя задняя зубчатая мышца) ахы акуеит аибара қәыркәыл ағиаа ақ-нитә, атыхәа рыдымрқацалоуп II-V-тәи аватцарапәа адәахътәи рган. Хыхътәи аватцарапәа ироғаҳоит, апсыз лагасагара иацх-раауеит.

7. Җақатәи ашытажътәи ихапыңырку ажышәа (нижняя задняя зубчатая мышца) иқьапсуп, итцауоуп, абға иқьақъазоу ажышәа иатдоуп, атқақатәи аватцарапәа идыркуп. Апсыз лагасагара иацхраауеит.

Атқауларағетәи абға ажыышәақәа (глубокие мышцы спины) ршоит өбаны: абға ажышәа ауқәа, абға ажышәа къағәа ҳәа.

Абға ажышәа ауқәа (длинные мышцы спины) иреиуоп: 1. **Ахы амақажышәа** (ременная мышца головы). 2. **Ахәда амақажышәа** (ременная мышца шеи). Арт рыфбагыры рыхқәа ақәырқәыл хәниаақәа идыркуп. Ахы, ахәда аштыахъка инахойт, идыртәүиесит. 3. **Ахәамң зыриашо ажышәа** (мышца выпрямляющая туловище), абғағы икоу ажышәақәа зегъ реиҳа иаууп, алшаррагы тәғәоуп. Ақәырқәыл ахениаақәа нақ-аақ ирывауп. Иамоуп аманақәа:

1. ақәкәылбағи аваттарақәеи ржышәа (подвздошно-реберная мышца) убригы х-хәтак аманы икоуп, агәышпәтә, амакәахәаратә, ахәдатә.

2. иаузоу ажышәа (длиннейшая мышца), убригы иамоуп х-хәтак – ахы, агәышпәтә, амакәахәара рыхәтакәа.

3. ахениаақәа ржышәа (остистая мышца) ахениаақәа ирывауп нақ-аақ, убригы х-хәтак амоуп: ахы ахәта, ахәда ахәта, агәышпәтә ахәта.

4. надаадатәи ақәырқәылхәниаа ажышәа (поперечно-остистая мышца) ахәамң зыриашо ажышәа ихнашоит. Иамоу аманақәа зегъы реандырхко абға хыхтәи ахәта дыриашоит, ауағы ихы иштыахъка инахойт, мамзаргы ихы раҳаны иннекилоит.

5. раңааңыра ишоу ажышәа (многораздельная мышца) ақәырқәыл ахениаақәа ирыйбжыдоуп.

6. артқәига жышшәақәа (мышцы вращатели). Урт иреиуоп: ахәда зыртқәиуа, агәышпәтә зыртқәиуа, амакәахәара зыртқәиуа ҳәа хаз-хазы аус зуа ажышәақәа, аха зегъы рыхқәа ақәырқәыл хәниаақәа идыркуп, қәйиркәөлкәа ирхыганы даеа қәйиркәылхәниаа иамадоуп, абғашшаррагы дыриашоит, идьртқәиуесит.

Абға жышшәа къағәа (короткие мышцы спины) ҳәа ипхъязоуп:

1. Ахениаабжъаратә жышшәақәа (межостистые мышцы). Ақәырқәыл ахениаа азхык иаркуп, еғи ахы ағбатәи ақәырқәыл ахениаа иамадоуп, реандырххалак абға дыриашоит, ириашаны ианыкоу цъарак иааныркылоит.

2. Надаадабжъаратәи ажыышәақәа (межпоперечные мышцы) икъаेζоуп надаада-хыләниаақәа ирбыжъдоуп. Абғашшара ңарак ишъяқәкны иркуеит, ма идырхәоит аварахь.

3. Аватцарапә шытызхуа ажыышәақәа (мышцы, поднимающие рёбра), урт ахъамоу агәы абыцақъа иаду ақәыркәылқәа надаадатәи рыхәниаақәа рәкны ауп. Аватцарапәа ирфаҳоит. Икоуп аватцарапә шытызхуа иауу ажыышәақәагы, урт ватцыск иахыршәтны инаштүп егыи аватцысахь. Уртгыы аватцарапәа ирфаҳоит.

4. Ахәдаңыл атқақатәи ажыышәақәа ргәып (группа подзатылочных мышц), иеикәаҳпхъааз:

а) ахы ашытахътәи ажыышәа иаша ду (большая задняя прямая мышца головы);

б) ахы ашытахътәи ихәыңу ажыышәа иаша (малая задняя прямая мышца головы);

в) ахы атқақатәи ажыышәа наа (нижняя косая мышца головы);

г) ахы хыхътәи ажыышәа наа (верхняя косая мышца головы).

Ахәдаңыл атқақатәи ажыышәақәа рымчала ахы ашытахъкеи аварахьи идырнааует, идыртәиуеит.

Агәышпәи ажыышәақәа (мышца груди) ршоит ө-гәпкны:

1. агәышпәи хыхъла иақөу ажыышәақәа (глубокие мышцы груди).

2. агәышпәи атқауларағтәи ажыышәақәа (глубокие мышцы груди).

Агәышпәи хыхъла иақөу ажыышәақәа:

1. агәышпәи ажыышәаду (большая грудная мышца), (өба ыкоуп) икъақъоуп, агәышпәи икыдуп, ажәса агәышпахы иаахоит, ажәфахы анымтысуа, агәбыца ифахоит, иартбааует.

2. агәышпәи ажыышәа хәыңы (малая грудная мышца), икъап-суп, еишарсоуп, аду иатсоуп II-тәи аватцаратә хәдиррақәа рәзы ахы акуеит, егыи ахы ажәфашәақъа иадхәалоуп. Ажәфашәақъа ланаркәуеит, аватцарапәа ирфаҳоит.

3. алтәжәса атқақатәи ажыышәа (подключичная мышца); ихәычуп, иаазыхәхәоуп, алтәжәса иатсоуп ахәхәарала. Алтәжәса тәка илахоит, мамзаргыы аватцыс ифахоит.

4. апхъатәи ихапыңырку ажыышәа (передняя зубчатая мышца) икъақъоуп, агәышпәи апхъатәи аган иадуп. VIII-IX ава-

тараққа идыркуп, аватцараққа хөауа аштыхъқа ииасуеит, ажә-фашәаққа иатғаны атқар иадырқацалоуп. Ажәфашәаққа абғаш-шара иапырнагоит, ажәфашәаққа атың итанаргъежьеит, апсып фагара иацхрааует.

Агәышпры атцауларағетәи ажышшәаққа:

1. адәахътәи аватцарағжыаратә жышишшәаққа (наружные ме-жреберные мышцы), апсып фагара иацхрааует.

2. ағонытқатәи аватцарағжыаратә жышишшәаққа (внутрен-ние межрёберные мышцы), апсып лагафагара иацхрааует.

3. ағонытқазатәи аватцарағжыаратә жышишшәаққа (самые внутренние межреберные мышцы), аватцара бжьара тұдыр-тәаует.

4. аватцараққа рытқағатәи ажышшәаққа (подрёберные мыш-цы), аватцараққа рыштыхътәи ртыхъеаққа рөы ағонытқа ала иры-бжьоду жышишшәаққоуп, ватыск иахыжъны еғи аватцыс иадхәа-лоуп. Апсып лага-фагара иалахәуп.

Ажытқы (диафрагма) иамоуп итегей ахъзққа: ауардалцқа; акат; апрапл. Ҳара иаххәалоит ажытқы хәа. Уи, – итқагоу, итбаау, зыгәта дашроу жышишшәоуп. Агәатқа, аца, аваныза, акытейкқа, ачача хыхъала ирықәуп, агәи арпқаққеи тқақала ирыттоуп. Агрей архәарахи еиғызышо ари ажышшәа иамоуп ахәтаққа:

1. агәышпрыбағтә хәта (грудинная часть), агәышпрыбағ иа-хъаду аган;

2. аватцаратә хәта (реберная часть), аватцараққа иахъриду аган;

3. амакқаҳәаратә хәта (поясничная часть) абғашшара иа-хъаду аган. Ажытқы иамоуп аидхәалагаққа, акылтқаараққа, акылхараққа, адашраққа. Акылтқаараққа иреихау иахъзуп **ақы-рекұыдатә кылтқәара** (пищеводное отверстие).

Ажытқы иамоу ажышшәа рахәышққа зегъы адашрағы рых-ққа еиласоуп. Уи адашра иахъзуп – **адаштә гәта** (сухожильный центр), уи иамоуп хыбғышыцк зөоу атла амакхәта апшра. Агәтан-тәи абғыны иақәуп агәи нақ-аақтәи абғыныцққа арпқа ахәтаққа рыхқәуп.

Ажытқы апсыплагасфагарағы ихадароу жышишшәоуп, ианеи-тталая – иқъапсхойт, аҳауа иацхрааует, ианеитқызуа аҳауа ала-гара, афагара, агәбыңа аиқәхара иацхрааует.

Амгәацә ажышәақәа (мышцы живота) иахъамоу ртып иахәапшны иршоит х-тәйпкны:

1. амгәацә аварахътәи ажышәақәа;
2. амгәацә апхъатәи ажышәақәа;
3. амгәацә ашътахътәи ажышәақәа.

Амгәацә аварахътәи ажышәақәа (мышцы боковой стенки живота):

Х-өйткны иеиқәуп.

1. хыхъ иакәуп амгәацәа адәахътәи ажышәа кынаа (наружная косая мышца живота). Уи агәчамабағқәа рқынтәи ина-гоуп **амгәацәа ацәахәаш ахъ** (белая линия живота), азбжак аватцарақәа ирыдырқацалоуп. Иалшоит ахәамц апхъақа архәара. Руакы аус анауа ахәамц хынааует. Ари ажышәа амгәацәа қа-цаза иқазтәо ажышәақәа ируакуп.

2. аәбатәи аеыт – ағнытқатәи ажышәа кынаа (внутренняя косая мышца живота) ахъзуп, иқъапсуп, ашътахъынтаи апхъақа ииасуеит, апшандага еипшуп. Тқатәи ахәтақәа руак **ацащатә канал** (паховый канал) ақалара иалахәуп. Амгәацәа ақатара қацаза иқазтәо ажышәақәа иреиуоуп. Ари ажышәа анеитцало ахәамц аганахъ иартәиуеит.

3. Амгәацәа надаадатә жыышәа (поперечная мышца живота), иқъақыуп, зегъ реиҳа итсауланы зтып ылху амгәацәа аварахътәи ажышәақәа иреиуоуп. Ари ажышәагыы амгәацәа ақатара қацаза иқанатцоит, амгәацәа тархханы иакуеит, иарқъапс-сеит, агәбыца атца еиманаргәгәоит.

Амгәацәа апхъатәи ажышәақәа (мышцы передней стенки живота):

1. амгәацәа жыышәа иаша (прямая мышца живота) ажышәа ауқәа иреиуоуп. Амгәацәа апхъала иадуп, хыхъ агәышылыым-хаи V-VII аватцарақәа рыхәдиррақәеи идыркуп, **тәқа аәхәы-бағ** (лобковая кость) аилағъартатыны иаларсуп. Ажышәақәа ғба нақ-аақ еивоуп, рыжъара амгәацәа ацәахәаш бжьюуп. Үшың-цьара рақара амгәацәа жыышәа иаша иамоуп адашрақәа.

2. ажышәа қәацә (пирмаидальная мышца) иеицарсоуп, ауаа зегъы еипшны ирымазам, ашъапы акуеит аәхәыбағ ақынтаи, хыхъ ишфенеуа идашханы амгәацәа ажышәа иаша иалалоит.

Арт ажышәақәа рыфбагы амгәацәа ақатара қаңаза иқартоит, ахәамң апхъяқа идырхөоит, амгәацәа аңәаҳәаш дырххойт, апсың лагағагара иаңхрауеит. Амгәацәа аварахътәии апхъатәии ажышәақәа ианаңаху аамтазтәи русеицурана амгәа еимадырғәөоит, убриала идырмариоит адәахъцара, азкатәара, ахшараиура.

Амгәацәа ашьтахътәи атзы ажышәақәа (мышцы задней стенки живота):

1. амақеаҳәара ажышәа ңышыркца (квадратная мышца поясницы), иқъаңсуп. XII-тәи аватыси агәчама амтәэйжәөеи рыбжъара ибжъдоуп. Агәчама ағада исахоит, XII-тәи аватыс алада илахоит, азара аганахъ архәара иалахәуп.

Амгәацәа аварахътәигы, апхъатәигы, ашьтахътәигы ажышәақәа ирымоуп изтоу ажышәа кәйршақәа. Зны-зынла ғоба-хпа жышишәа уи акәырша рзеипшуп – иаҳхәап, ажышәа иашақәа тоуп атыхәтеи. Убарт атыхәтеиқәа реиларсырта амгәацәа агәтағы ихәхәаңа агәышпльымхә инаркны аөхәыбағ ақынза ици аңәаҳәа иаңхъзуп **амгәацәа аңәаҳәаш** (белая линия живота).

Убри аңәаҳәа агәтаншәа иаанахәоит иғъаз, шәахстә жыила итыртәау **ачапан аманәаз** (пупочное кольцо). Ауағы амгәартадантоу убри ачапан итысуа ашьадақәа рыла ипсы тоуп, зңә да-лашәаң иан лңәеижъ дадхәалоуп, ищәеижъ иаңаху зегъ рыла деи-қәйршәоуп.

Ачапан акәша-мықәша ажышәа еилағъара уамак иғәғәам, убри иаҳкъянны арақа ласы-лассы иаанахәоит акылчаара – ач хәа изыштыу, уи **ачапан ағтәи ач** (пупочная грыжа) ахъзуп.

Ацаңха аканал (паховый канал)

Ацаңха каналқәа (ғоба) амгәацәа илатқакны ауатәақәа рзааигәара нақ-аақ ихәйтталаны ици иреиуоуп. Уи аканал ахаңәа рәғи итысуеит **ажәлаттра атца** (семенной канатик), ахәса рәғи **ака-зық адхәалага кәымпил** (круглая связка матки).

Аканал ахы ырнааны исаштыуп аөхәыбағ иаңыштыны 4-5 сантиметра рақара ағада.

Ацацха аканал ағышета иахъзуп **адәахътәи ацацха маңәаз** (поверхностное паховое кольцо). Уи аҳапшра амоуп. Ацацха аканал ағышета нормала иқазар, ауағы инаңқысы тамло ақынза итшәазароуп.

Ацацха аканал ағнытқатәи антәамтағы иахъзуп **атцауларәтәи ацацха маңәаз** (глубокое паховое кольцо). Арақа ацацха аканал иаҳа итбаауп. Апшқа икәағықә зны-зынла уи аканал италаны ифаскьюит, уақа иаанхойит, ахъаа инатаргы қалоит.

Хыхътәи ахәар ажышәақәа

(мышцы верхней конечности)

Хыхътәи ахәар амака ажышәақәа

(мышцы пояса верхней конечности)

Үрт рахъ ипхъазоуп ф-жышишәак:

1. адельтапшра ажышәа (дельтовидная мышца), ажәфа қәартәра иахарпоуп. Азхық акуеит алтәжәғеи ажәфашәақьеси рәкны, еғи ахы адырқацалоуп ажәфабағ ахәигәра. Ажәфа апхъақа иаахоит, аналы шытахъқа инахоит итартәйни.

2. ажәфашәақьатә хәниаа ахыхътәи ажышәа (надостная мышца), х-кыпшық амоуп, ажәфашәақьа асадаҳытәи аташәашәара тнартәаауеит, еғи атыхәа ажәфабағ иадырқацалоуп. Ажәфа ахәамц иаднахуеит.

3. ажәфашәақьатә хәниаа тәқатәи ажышәа (подостная мышца), еицарсоуп, иқъяңсуп. Ахы шнеиуа идашхойит ажәфабағ иадырқацалоуп.

Иштыху аналы шытахъқа иагоит, ажәфа адәахъы иартәүиеит.

4. ажышәа кәымпыл хәыңы (малая круглая мышца) икәымпилны, иаахәхәашәа, ажәфашәақьа аварағтәи атқар иаркны ажәфахыр ақәартәра амакәан иаларсуп. Ажәфахыр ақәартәра инахоит.

5. ажышәа кәымпыл ду (большая круглая мышца), иқъяңсуп. Ажәфашәақьеси ажәфабағи ирыбжыдоуп. Ажәфа артәиуеит, шытахъқа иаахоит, ахәамц иаднатцоит.

6. ажәфашәақьа иатцуо ажышәа (подлапаточная мышца), ажәфашәақьа атқағтәи агәафара зегыры тнартәаауеит, ағбатәи

ахы ажәфабағ иадырқаңалоуп (адаш ала). Ажәфабағ артқаңуеит, иааханы ахәамц иаднатқоит.

Амахәар ажыышәақәа (мышцы свободной верхней конечности) Ажәфа ажыышәақәа (мышцы плеча)

Ажәса ажыышәақәа шоит ө-гәыпкны: апхъатәиқәа, ашътахътәиқәа хәа.

Ажәфа апхъатәи ажыышәақәа (передняя группа мышца плеча) иреиуоуп:

1. Ө-хык змоу ажәфа ажыышәа (двуглавая мышца плеча) икәымпүлуп, адырды иеипшуп. Ажәфабағ апхъақала иадуп, аңа ақәуп. Ахқәа руак аууп, уи ажәфашәақьа ақынтыи ажәфахыр ақәартәра иагәйлсны илеиуеит. Егъи ахы къағуп, уи ажәфашәақьа ағиаа ақынтыи иаауеит. Ажыышәа амгәа аууп, атыхәа дашуп, ашәахәбағ ахәигәра иадырқаңалоуп. Амышхәылтқанарқәалоит, апышқәа танаргъежьеит, аналы ахәамц иаднахуеит, иаднатқоит.

2. Апышқәа ржышәа (ключево-плечевая мышца) ө-хык змоу ажәфа жыышәа икъағу ахы иацоуп. Апсаатә апышқәа ашыра змоу ахәиаа ақынтыи ахы акуеит, атыхәа ажәфабағ тәқатәи абжағы иадырқаңалоуп. Амахәар исахоит, апхъақа иианагоит.

3. Ажәфа ажыышәа (плечевая мышца), ишәпоуп, адырды иеипшуп, ажәфа тәқатәи абжағы өхык змоу ажыышәа иацоуп. Ахы акуеит ажәфабағ ағәта илаттакны, амышхәылтқанарқәалоит, иарххойит. Напышашәала аус зуа рәес арт иеипқаңпхъаңз ажәфа ажыышәақәа адәахъала иалпіпкікка иубоит.

Ажәфа ашътахътәи ажыышәақәа (задняя группа мышц плеча) иреиуоуп:

1. Х-хык змоу ажәфа жыышәа (трёхглавая мышца плеча), ажәфа ашътахътәи аган зегъы хызғо, ажәфа ақәартәра иарххойит, амышхәылтқанарқәалоит ақынза инаزو, хыхътәи антәамтағы х-хык змоу жыышәа ғәғәоуп.

Иауу ахы (длинная головка) акуеит ажәфашәәкъя ақәартәра атқақа, ищоит тәқа ажәфабағ иадланы. **Агәйбжыанытәи ахы** (медиальная головка) ажәфа аштыхътәи атқар ағы ахы акуеит, убри еипш **аварахътәи ахгы** (латеральная головка) уақа ахы акуеит, нас тәқа ищоит еғырт ахқәа ирываланы. Ахқәа ахпагыы еила-лоит, ирылтцеит ажышишәа амгәа – адырдпшра аманы, иаақәаз-ны, тәқатәи антәамтах идашуп. Ажышишәа анеиттало амахәар штыхъка иагоит, ахәамц иаднахалоит, амышхәылт еитнажауеит.

2. амышхәылт ажышишәа (локтевая мышца), раңақ идум, ақәаңәпшра аманы, х-хык змоу ажәфа ажышишәа агәйбжыанытәи ахы иахагылоуп. Ахы акуеит ажәфабағ тәқатәи азбжағы, еғы антәамта амышхәылт хөиаа иаласоуп.

Апышкәса ажышишәақәа (мышцы предплечья) х-гәыпкны ишоит: апхытәиқәа, аварахътәиқәа, аштыхътәиқәа хәа. Урт еи-қәуп өйт-өйтла.

1. итазыртқениуа ажышишәа кәымпүл (круглый пронатор). Апышкәса афнытқа итанартқениует, апышкәса ахаркәалара иалахәуп.

2. анапыхәда хазыркәало ашәахәабағтә жышишәа (лучевой сгибатель запястия). Анапы ханаркәалоит, афнытқа итанартқениует.

3. иауу анапаштца жышишәа (длинная ладонная мышца) адырдпшра змоу жышишәоуп, адаш ауны иамоуп. Анапаштатә деилигъартта (апоневроз) арххойит, анапы ханаркәалоит.

4. анапыхәда хазыркәало амышхәылтбағтә жышишәа (локтевой сгибатель запястия), адаш шәпоуп, амгәа аахәхәаны атқатәи идашу антәамта акарклашбағ (анапыхәда абағ) иадырқацалоуп. Анапыхәда ханаркәалоит.

5. хыхъ иақәу анаңаархәкәалага жышишәа (поверхностный сгибатель пальцев) ϕ-хыки мгәаки амоуп, атыхәа адаш пшыңыца аеашоит, анапаштца итсны анаңаархыркәарақәа рахъ инеи-уеит. **Ахысга наңәа** (указательный палец), **агәйбжынаңәа** (средний палец), **азыгнаңәа** (безимянный), **анаңәкъыис** (мизинец) рыбжъаратәи анаңаархыркәарақәа ирыдыркәцалоуп. Анаңәхыб ада еғырт анаңәақәа ханаркәалоит.

6. атцауларағтәи анаңәа рхаркәалага жышишәа (глубокий сгибатель пальцев), апхъа зыζбахә хәоу ажышишәа иатқоуп, иеипшуп.

Анацәақәа рығазарағетәи анацәхырқәарақәа ханарқәалоит. Хыһъ ияқөүи атцауларағетәии ажышәақәа рдашқәа анацәақәа иахырд-тқоу ирымоуп ирзеилу атыхәтеиңәа, уа еснагъ иңәаакуп. **Анацә-харқәалагақәа ирзеилу атыхәтеи ңәаак** (общее синовиаль-ное влагалище сгибателей пальцев кисти) иеипшу, аха зхала иқоу атыхәтеи ңәаакқәа рымоуп анацәақәа зегъы рхарқәалага дашқәа.

7. анацәхыб ахарқәалага иауу ажышәа (длинный сгиба-тель большого пальца кисти) иамоуп ахатәы тыхәтеиңәаакы, адаш атыхәағетәи анацәхырқәарбағ иадырқацалоуп. Анацәхыб антәамта ханарқәалоит.

8. артәига жыышәа пшыркца (мышца, квадратный прона-тор), амышхәылтқбағи ашәахәабағи еикәанартқәиуеит.

9. ажәғеи ашәахәабағи ржышәа (плечелучевая мышца), адырдпшра амоуп, апышқәса аварағы икүидуп. Амышхәылт ханарқәалоит, ашәахәабағ анахь-арахь иартқәиуеит.

10. анапыхәда зыриашо ашәахәабағ иауу ажышәа (длин-ний лучевой разгибатель запястья), адырдпшра амоуп, адашра поуп, иаууп. Амышхәылт ханарқәалоит, анапыхәда ариашоит.

11. анапыхәда зыриашо ашәахәабағ ажышәа къағ (ко-роткий лучевой разгибатель запястья), адаш иамоуп атыхәтеи ңәаакы, анапыхәда ариашоит.

12. анапыхәда зыриашо амышхәылтқбағ ажышәа (лок-тевой разгибатель запястья), адырды иеипшуп, ихәхәоуп. Адаш шәпоуп икъағуп, ахатәы тыхәтеи ңәаакы амоуп. Анапыхәда ариашоит.

13. анацәақәа рыриашага (реитыхга) ажышәа (разгиба-тель пальцев), ацәа иатқоуп, атыхәахь аеашоит пшыңъара, урт ирымоу адашқәа пшыба атыхәтеиңәааккәа иртоуп. Анацәақәа ариашоит, анапы ариашара иацхрауеит.

14. анацәкъыс ариашага (разгибатель мизинца) адырдпшра амоуп. Анацәкъыс ариашоит.

15. атартқәниаага жыышәа (мышца супинатор), амышхәыл-тқбағи ашәахәабағи рхәфтәи антәамтақәа ирыбжъдоуп, амыш-хәылт ариашоит, апышқәса адәахы итанартқәиуеит.

16. анацәхыб инахо иауу ажышәа (длинная мышца, отво-дящая большой палец кисти), ашәахәабағи амышхәылтқбағи

рұқынтың ахы акуеит, ашәахәбағ антқамтағы идашхоит, I амадағас иадырқацалоуп. Анацәхып инахоит, анапы зегъы ишнанахо еипш.

17. анацәхыб зыриашо ажыышәа къағ (короткий разгибатель большого пальца кисти). Анацәхыб анацәхырқәара инахоит, иариашоит.

18. анацәхыб ариашага иауу ажыышәа (длинный разгибатель большого пальца кисти), амгәа адырды иеипшуп, адаш аууп, атыхәтәи цәаакы итоуп.

19. ахысга нацәа ариашага (разгибатель указательного пальца), ипоу ихәхәоу амгәа амоуп, ари ажыышәа шыуокы зынзагы ирымазам.

Анапы ажыышәақәа (мыщцы кисти) ө-гәыпкны иршоит: анапаштцағтәиқәа, анапазқәағтәиқәа хәа.

Анапаштцағтәи ажыышәақәа (мыщцы ладонной поверхности) иреиуоуп:

1. анацәхыб инахая ажыышәақъағ (короткая мышца, отводящая большой палец кисти), адашрағы иаанахәоит **асесам-пшра змоу абағчыда** (сесамовидная кость). Анацәхыб инахоит, уи атыхәағтәи анацәхырқәара ханарқәалоит.

2. анацәхыб ахарқәалага ажыышәақъағ (короткий сгибатель большого пальца кисти). Анацәхыб ашьатағтәи анацәхырқәара ханарқәалоит.

3. анацәхыб ағазыргыло ажыышәа (мыщца противопоставляющая большой палец кисти), ө-хык амоуп, анацәхыб анацәкъыс иағанаргылоит.

4. анацәхыб иаахая ажыышәа (мыщца, приводящая большой палец кисти), ө-хык амоуп, анацәхыб иаахоит, ашьатағы иханарқәалоит.

5. анапаштца ажыышәа къағ (короткая ладонная мышца), итцаоуп, азхык ацәа иаларқацоуп. Анапаштца арххоит, анацәхыб ашьатағтәи ажынетдәара аркычлеит.

6. анацәкъыс инахо ажыышәа (мыщца, отводящая мизинец), анацәкъыс ашьатағы иханарқәалоит, аварахъ инахоит.

7. анацәкъыс ахарқәалага ажыышәа къағ (короткий сгибатель мизинца), анапыхәдағы икоу атқаҳәбағ ақынтың анацә-

къыс ашьатағтәи анаңхырқәараҳы инеиуеит. Анаңкъыс «ағыз-цә» ирындақылоит, ашьатағ иханарқәалоит.

8. анаңкъыс ағазыргыло ажышәа (мышица противопоставляющая мизинец).

Ахәачапшра (ахәаңпшра) жышишәақәа (червообразные мышцы), хыпхъазарала пшыба ықоуп, анаңәақәа рыңғызара рызқәахъала рышьатакәа ирыларсуп. Арт ажышишәақәа рәандырххо анаңәа ашьатағы ихақәалоит, агәтеи атыхеи иашаҳоит.

Анапаштцағтәи абағжъаратә жышишәақәа (ладонные межкостные мышцы) амағабағқәа рыбжъара ибжъгоуп, рдаштә тышхәақәа анаңәа ашьатағтәи анаңхырқәара иаркуп. Анаңәақәа рышьатакәа рөи ихадырқәалоит, убасқан анаңәа агәтеи атыхеи дыриашоит.

Анапазқәағтәи абағжъаратә жышишәақәа (дорсальные межкостные мышцы) зынза хыпхъазарала пшыба ықоуп. Ашәахәабағ аганахътәи ағ-жышишәак ағәйбжынаңәеи азыгнаңәеи анаңкъыс аганахъ иаҳоит, еғырт ағжышишәак ағәйбжынаңәеи ахысганаңәеи анаңхыб ахъ иаҳоит, убасқан рыпшыбагы анаңәақәа ртышхәақәа дыриашоит.

Ағыттра аташәашәара (подмышечная ямка)

Агәбыца амахәар ахъаларсу атқатәи аташәашәара иаҳзуп ағыттра. Уатәи аңатқағы икоуп алимфатә еиқөхәаларақәа, ауаталақәа, ашьадақәа, анервқәа раңаңы. Үақаираңауп апхзы зыршуа ауаталақәагы. Ауағы ицәеиж шәуа ианалагалак ағыттрағы ахәы ақәлоит, уи иаҳзуп ағыттрахәы. Ағыттра аңәеи ашшеси ақәухыр иаапшүеит ажышишәақәа рыла ихыкәыршоу ағыттра агәағара таула.

Тәқатәи ахәар ажышишәақәа (мышицы нижней конечности)

Тәқатәи ахәар амақа (мышицы пояса нижней конечности), агәчама ажышишәақәа (мышицы таза)

1. амақәаҳәара ажышишәа ду (большая поясничная мышца), иаууп, амгәа адырды иеипшуп. Аңқәа хәба змоу хыхтәи ахы

рыдхәалоуп агәбыцақъа XII-тәи ақәырқәили амақәаҳәара хыхъ-тәи ақәырқәөлкәа пшьбеи. Тақатәи ахы агәчама жышшәақәа ирыларсуп, ианеитцало урт арххойт.

2. амақәаҳәара ажышшәа хәычы (малая поясничная мышца), хыхъ зызбахә ҳәаз иеитцоуп, агәчама ағнытқатәи ажышшәақәа арххойт.

3. ақәкәылатцағтәи ажышшәа (подвздошная мышца), ақәкәылбағ иадырқацаалоуп, иеицрасоуп, азхык хыхъ зызбахә ҳәоу ажышшәа иаларсуп.

4. ақәкәылатцеи – амақәаҳәареи ржышшәа (подвздошно-поясничная мышца). Ажәтә ахы иаларсуп. Ауатәа ханарқәалоит.

5. ағнытқатәи аңызғәага жышшәа (внутренняя запирательная мышца), иқъаңсу жышшәоуп, апшандагеицш агәчамабағ акылхара иағыкәыршоуп, азхык агәчамабағ итысны ажәтә ахы иа兹циит. Ауатәа тнаргъежъааует.

6. аҳапшра змоу ажышшәа (грушевидная мышца), иеицарсоуп, ажәтә ахы иадкылоуп. Ауатәа тнаргъежъааует, насты аганахъ инахойт.

7. апыхә ажышшәа (копчиковая мышца), итқагоу жышшәа цәақъак ауп. Апыхәбағ иаркуп. Ауасы дызхылтцыз апстәкәа ирымаз атыхәа зыртцысуаз ажышшәа иацәынхоуп, ишарамшоуп, усс иқанатдо ҳәа иаңсоу кагъы ықам, ағенарххо агәчама атызқәа аргәгәоит.

8. атәартачыра ажышшәа ду (большая ягодичная мышца), аромб иеипшуп, ишәпоуп, игәғәоуп. Агәчамабағ ашьтах ақын-тәи ажәтә ахы иаҳысны абағ иаларсуп. Ирхәоу ахәамц ариашоит, ажәтә еитңаахуеит, ауатәа ажышшәақәа арххойт.

9. атәартачыра ажышшәа гәыбжъанытә (средняя ягодичная мышца), ажышшәа ду иатсоуп, иеицарсоуп, ишәпоуп, ашьата еитңүхуп апшандагеицш, агәчамабағ иадырқацаалоуп, еғи ан-тәамта ихышшәпаау дашны ажәтә иамоу **азыгатцәы** (вертел) ахәыгәра иаларсуп. Ажәтә инахойт, анахъ-арахъ иартәниует, ахәамц ариашара иацхрааует.

10. атәартачыра ажышшәа хәычы (малая ягодичная мышца), хыхъ зызбахә ҳәоу ажышшәа иеипшуп, аха иаҳа итқагоуп, хыхътәи ажышшәа аусура иацхрааует.

11. ажетә ажышәа пшыркца (квадратная мышца бедра), ишәпоуп, агәчамабағи ажетәи ирыбжыдоуп. Ажетә адәахыы иартәиуеит.

12. хыхтәи ажышәа фаза (верхняя близнецовая мышца), шашәшәпак иақароуп, ажетә адәахыы иаргъежьеит.

13. тәкатәи ажышәа фаза (нижняя близнецовая мышца), хыхтәи иеипшуп, тәқала иавоуп, иацхрааует.

14. адәахытәи аңыгәага жышәа (наружная запирательная мышца), иеицарсоуп, агәчамабағи ажетәи еиманадоит. Ажетә адәахыы иаргъежьеит.

15. Ажетә акырша қыақыя арххага жышәа (напрягатель широкой фасции бедра), иқыапсуп, иаууп, ауатәа жышәақәа рда еилағьартта иаркуп. Ауатәа жышәақәа рдеилағьартта арххоит, ажетә ахаркәалара иацхрааует.

Ашыахәар ажышәақәа (мышцы свободной нижней конечности)

Ажетә ажышәақәа (мышцы бедра) шоит х-гәыпкны: ап-хъятәиқәа, абжъаратәиқәа, аштыхытәиқәа ҳәа.

Ажетә апхыатәи ажышәақәа ргәып (передняя группа мышц бедра) иатданакуеит:

1. азахыга жышәа (портняжная мышца), ауағы имоу ажышәақәа зегь реиха иауу, ауатәа апхыала иаду жышәоуп. Хыхтәи ахы агәчама ақәкәйл иаласоуп, тәкатәи ахы ашымхы илатцакны ағынытқатәи аганахъала ашьаргәацәбағ иадырқаца-лоуп. Ари ажышәа ауатәа исахоит, ашьамхы ханаркәалоит, ажетә адәахыы иартәиуеит, ашьаргәацәа ағынытқа иартәиуеит, ашьамхы еиқәыршәра иацхрааует.

2. пшы-хык змоу ажетә жышәа (четырёхглавая мышца бедра), ахқәа пшыба амоуп, урт хаз-хазы хыхъ икыдырқацалоуп, ртыхәақәа тәқа иеилалоит идашны, адырдхабағ иахысны ашьаргәацәбағ иадырқацалоуп. Апшы-хык аус анеицируа ашымхы дыриашоит (еитцырхуеит). Ахқәа руакы (**ажетә ажышәа иаша** – прямая мышца бедра) ажетә ахаркәалареи, ашьапы афахареи ирыцхрааует. Адырдхабағ иахысны, ашьамхәартә-

ра амакәан иахъалсуа аңғаакыра тоуп, уи адаш тәйиртәйруа иқанатсоит.

3. ашъамхы ақеартәратә жыышәа (суставная мышца колена) иқъапсу, ихәйчу жыышәоуп. Ашъамхқәартәра амакәан архсоит.

Ажәтә абжъарахътәи ажъышәақәа (медиальная группа мышц бедра) иреиуоуп:

1. ажъышәа тәға (тонкая мышца), ауатәа аңға иатсоуп, ипанаы иаууп, азхык аөхәйбағ иадырқацалоуп, еғи, тәқатәи ахы – даушуп, ашъамхы ағынтықатәи аганала иавсны ашъаргәаңбағ иазсоит. Иамфатәны азахыга жыышәеи зыбжадашу ажъышәеи ирылаоуп, убра хъзыс иамоуп – **ақыз ашъапы** (гусиная лапка) уи иахъеипшу азы. Ажәтә иаахоит, ашъамхы ахарқәалара иала-хәуп, ашъахәар адәахыы иартәниует.

2. иаахо иауу ажъышәа (длинная приводящая мышца), иқъапсуп, иециарсоуп, ахы акуеит ишәпоу дашла. Тәқа аөыртбаауа ишнеиуа ажәтә агәта иаларсуп. Ажәтә иаахоит, ағахареи адәахыы артәриеи иацхрааует.

3. иаахо ажъышәа къағ (короткая приводящая мышца), иециарсоуп, хыхы зызбахә ҳәоу ааста итцауланы икыдуп, урт русуша еипшуп.

4. иаахо ажъышәа ду (большая приводящая мышца), иқъа-қьоуп, ишәпоуп, еғырт иреицшуп, аха иреиҳауп, ахы атыхәа еиҳа итбаауп. Ажәтә иаахаует, адәахыы иартәниует.

5. иаахо ажъышәа хәычы (малая приводящая мышца), иаахо ажъышәа ду амахәта иеицшуп, хыхътәи ахы атәартабағи аөхәйбағи идыркүп, атыхәа – ажәтә иаларсуп. «Ағыззәа» реицш иарты ажәтә ифаҳоит, иаахоит, адәнықа изыртәниуа ажъышәақәа ирыцхрааует.

6. аххәа ңшра ажъышәа (гребенчатая мышца), ипшырк-циуп, аөхәйбағи ажәтәи ирыбжъдоуп. Ажәтә ханарқәалоит, иаахаует, мацк адәахыы иартәниует.

Ажәтә ашътахътәи ажъышәақәа ргәып (задняя группа мышц бедра) иатданакуеит:

1. зыбжадашу ажъышәа (полусухожильная мышца), итца-гоуп, иаууп, ахы акуеит атәартабағи ағы, нас ажәтә ахәырзызхатыла иахыкәшаны **ашъаргәаңбағду ахәылгәрара** (буристость

большеберцовой кости) ағы инеиуеит. Уақа абағ иахъадырқа-
талоу **ақыз ашьапы** (гусиная лапка) ахъзуп. Ажетә ариашоит,
убасқан ашьамхы ханарқәалоит, ашьаргәаң ағнытқахъ иар-
тәиуеит, ахәамц ариашара иацхрааует.

2. зыбжағәағәү ажыышәа (полуперепончатая мышца), ажетә
ашьтахъ ала абжырахътәи аган иадуп.

Атәартабағ ақны зхы қыду ари ажыышәа адаш хышәпаауп,
амгәа қъаңсуп, атыхәа еитах адаш аанахәоит, уи ашьамхы иав-
ганды ашьаргәаңаағаа иаларсуп. Адаш иамоуп **аңаакы зтоу амакәан** (синовиальная сумка). Ажетә ариашоит, ашьаргәаң
ханарқәалоит, уи ағнытқа иартәиуеит.

3. ф-хык змоу ажетә ажыышәа (двуглавая мышца бедра),
ахқәа еиқаразам, руакы къағуп, еғи аууп. **Иауу ахы** (длинная
головка) атәартабағ иаркуп, икъағу ахы – ажетә иаркуп. Иауу
ахы атқа аицоуп изырцәаакуа амакәан. Афхык тақа ишнеиуа
иеилалоит, ажыышәа амгәа рылтцуеит. Уи амгәа шәпоуп. Атыхәа
дашуп, иаууп, ашьаргәаңаағаа хәыгчы ахы иадырқацалоуп. Уақа
иамоуп, изырцәаакуа амакәан. Ажетә ариашоит, ашьаргәаң ханарқәалоит, уи адәахъы иартәиуеит.

Ашьаргәаң ажыышәақәа (мышцы голени) шоит х-гәыпк-
ны: аварахътәиқәа, архъатәиқәа, ашьтахътәиқәа ҳәа.

Ашьаргәаң аварахътәи ажыышәақәа (латеральная группа
мышц голени) иреиуоуп:

1. ашьаргәаңахъы иауу ажыышәа (длинная малоберцо-
вая мышца), хыхъ ф-хык амоуп, тақа ихәхәаны идашуп. Ашьа-
пыхәда иахысны ари адаш атыхәа рыйдырқацалоуп I-тәи II-тәи
ашьахъөабағқәа. Ашьаргәаңахъы иауу ажыышәа ашьапыхәда
ханарқәалоит, ашьапы ағнытқатәи аган ланарқәуеит.

2. ашьаргәаңахъы икъағу ажыышәа (короткая малоберцо-
вая мышца), хыхъ зызбахә ҳәоу ажыышәа иаткоуп. Атыхәа
адашра адырқацалоуп V-тәи ашьахъөабағ. Ашьапы ханарқәа-
лоит, инахойт, ашьапы аварахътәи аган ҳаранакуеит. Ашьаҳәир-
зыз ашьтахъала иахъавсуга арт ажыышәақәа рдашқәа ағбагы
рзеипш таҳәтеицәаакы (синовиальное общее влагалище) итоуп,
ртыхәақәа рәғи рхатәи таҳәтеицәаакқәа рымоуп.

Ашъаргәацә апхъатәи ажыышәақәа ргәып (передняя группа мышц голени) иатданакуеит:

1. ашъаргәацәду апхъатәи ажыышәа (передняя большеберцовая мышца), ашъаргәацә апхъала афнытқатәи аган иаду ажыышәа па. Ахы акуеит ашъаргәацәду ахы авараҳытәи аҳәгәрағы. Ашъаргәацәбағ тәқатәи ахәтағы идашханы ипаза тәқа илеиуеит ашъапы афнытқатәи аганахъ, уантәи икоит ашъапаштахъ, уақа I-тәи ашъахәғабағ иадырқацалоуп. Ашъапы ариашоит, абжъараҳытәи аган ифаҳоит.

2. ашъаңқаацаңкаа зыриашо иауу ажыышәа (длинный разгибатель пальцев), ашъаргәацәду хыхытәи ахәтағы ахы акуеит, тәқа идашуп. Ашъапы азқәағы хәыңыраны аеашоит, ашъаңқаацаңкаа бағқәа пүшба идыркуп (II-III-IV-V). Пүш-шыңаңқааңыск ариашоит (иеитңаахуеит), ашъапы ариашоит, ашъапы адәахытәи аган ифаҳоит.

3. ашъаңқааңыб зыриашо иауу ажыышәа (длинный разгибатель большого пальца стопы), ашъаргәацәхәычы ақынтыи илбааует, идашхо атыхәа ашъаңқааңыб ақынза иназоит. Ашъаңқааңыб еитңаахуеит, ашъапы ариашоит, афнытқатәи аган ифаҳоит.

Ашъаргәацә ашъатахътәи ажыышәақәа ргәып (задняя группа мышц голени) иатданакуеит:

1. х-хык змоу ашъаргәацә ажыышәа (трехглавая мышца голени) иамоуп ахыызқәа змоу ахқәа өба: а) **ашъаргәацә ажыыеңтәа** (икроножная мышца);) **ашәниақапшра жышишәа** (камбаловидная мышца).

а) ашъаргәацәбағ ажыыеңтәа (икроножная мышца), ишәпуу иғәгәоу ахқәа өба амоуп: абжъараҳытәи ахы өиха иғәгәоуп, ахы адырқацалоуп ашъамхы ифаҳыкны: ажәтә ашъатахътәи аган ағы. Егыи ахгы, өиха иларқәнүү, уброуп иахъамадоу. Ахқәа афбагы ашъамхы атәётәи аташәашәара тұрытәаует. Ашъаргәацә ашъатахътәи аган иаваланы ишлеиуа агәтаншәа еимиааует, алада уи адаш акны ирзеипшхойт.

б) ашәниақапшра жышишәа (камбаловидная мышца), икъапсуп, апхъа зызбахә ҳәоу тәқала иатдоуп. Ашъаргәацәбағ хәычы ахы ақынтыи иалагоит хыхытәи антәамта, тәқа ашъаргәацә ажыыеңтәа адаш иаларсхойт. Арт адашқәа анеидылалак ашхәеи

ашьапи аус дзыруа иғәгәоу, адаш – **ашъхәә адаш** (пяточное сухожилие) рылтцеит. Уи урысшәала иашьтоуп ахиллово сухожилие – ҳәа, иаанаго Ахилл идаш ауп.

Абырзенцә рәәпцытә ҳәамтақәа ирылоу афырхатца Ахилл иңәеижъ зегы акәылзы акәыршоушәа, кыйс узамтө ихъчан ишъхәа адаш затцәык ада. Уи зхараз быжърабыжътәа иқаз адғылы атсағтәи Аид иңәынҭарра азиас Стикс Ахилл хәыңы дытшыны дыззрыжәуаз Фетида лоуп. Азы данзаалшыуаз ишъхәа адаш данкны дахъылкыз лмырбааәзейт, убри азын Ахилл иңсырта изрыжәымкәа инхаз ишъхәа адаш ақны иқалеит. Атцыхәтәаңы, Аполлон захъызыз анцәа Ахыилл дизгәаан ахәа ишъхәа адаш иақәиршәоит. Ахилл дагътахоит. (Сасрықәа дызхыпсааз ишъапы еипші).

Х-хык змоу ашъаргәацә ажъышәа ашъаргәацә ханарқәалоит ашъамхаңы, ашъхәа исахоит, ашъаргәацә шытакъка иахоит, ашъапы архәоит.

2. ашъапаштатә жыышәа (подошвенная мышца) измам ауаа раңаоуп, иамоу ажъышәамгәа къаेуп, адаш аууп. Ажәтә тәкатәи аварахътә ҳәырзыз ағы ахы акуеит, аиахда ҳәа иахъашьтоу ашъамхы атсағы ииасны ашъхәа адаш иалалоит. Ианеитдало ашъамхы ақәартәра атра арххоит.

3. ашъамхатсағтәи ажъышәа (аихада жыышәа) (подколенная мышца), иқъапсуп, икъаेуп, ашъамхқәартәра атра иадуп ашътахъала. Ашъамхы ханарқәалоит, ашъаргәацә ағнытқаҳъ иаргъежьеит, ашъамхқәартәра атра арххаеит.

4. ашъаңқъарақәа рхарқәалага иауу ажъышәа (длинный сгибатель пальцев), ашъаргәацә ашътахъ иаудп. Ахы ашъаргәацәбағ ду ақынҭәи хыхынҭ тәкаға ироит, ишнеиуа адаш хәхәәза абжъаратәи ашъаңқъырзыз иахыкәшаны ашъапсыргәтыцахъ инеиуеит, уақа пшыңызьара ағашоит II-III-IV-V ашъаңқъарақәа рзы. Ирымғатәны ашъаңқъарақәа рхарқәалага ажъышәакъағ адашқәа иргәйлсуеит. Ашъаңқъарақәа ртыххәағтәи ршъаңқәхъ-рқәарақәа ханарқәалоит (II-III-IV-V), ашъапы архәара иалахәуп, абжъараҳытәи атқарғы ҳаранакуеит.

5. ашъаңқъыб ахарқәалага иауу ажъышәа (длинный сгибатель большого пальца стопы), ашъаргәацәбағ ақынҭәи тәкаға

ишиңди идашханы ажәылабағи ашъхәабағи ирыбжысны ашъапы аштда итталаны ашъацәхып ашъацәхырқәарабағи иззит. Ашъацәхырханарқәалоит, ашъапы архөйт, адәахы иартқәиуеит.

6. ашъаргәацәду ашътахътәи ажъышәа (задняя большеберцовава мышца), ашъаргәацәду ақынтыи тәка ишнеуиа идашхонит, ағынгүлкәтәи ашъаҳәэргүзүг иахыкәшаны ашхәабағи, асалбағи рөүи инеиуеит. Ашъапы архөйт, адәнықа иартқәиуеит.

Ашъапы ажъышәақәа (мышцы стопы)

Ашъапы ажъышәақәа шоит ф-гәйлкны: ашъапы азқәағтәи ажъышәақәа; ашъапы аштсағтәи ажъышәақәа ҳәа. Азқәағтәиқәа ашъапы дыриашоит (иенитырхуеит). Аштсағтәиқәа ашъапы дырхөйт, ихадырқәалоит.

Ашъапы азқәағтәи ажъышәақәа (мышцы тыльной поверхности стопы) иреиуоуп:

1. ашъацәкъарақәа еитцызхуа ажъышәа къағ (короткий разгибатель пальцев стопы), икъапсу жыышәоуп, ашъхәабағ апхъатәи аган иаркны ашъацәкъарақәа пшыба рыңыпхъаза адашқәа цоит ашъацәхырқәара бағқәа рахь.

Рынгәамтакәа рөүи ашъацәкъарақәа реитцыхга иауу ажъышәа адашқәа ирылацахуп. Зны-зынла ашъацәкъыс адаш амазам II-тәи иаркны V-тәи ашъацәкъарақәа еитцнахуеит, ризегеты аварахь инарыхонит.

2. ашъацәхыб аитцыхга жыышәа къағ (короткий разгибатель большого пальца стопы), ашъхәабағ хыыхь – апхъатәи аганачы ахы акуеит, адаш атцыхәа ашъацәхыб абағ иадырқацалоуп хыыхала, ашъацәхыб еитцнахуеит.

Ашъапы аштсағтәи ажъышәақәа (мышцы подошвенной поверхности) иреиуоуп:

1. ашъацәхыб инахо ажъышәа (мышца, отводящая большой палец стопы). Ашъацәхыб ханарқәалоит, инахонит, ашъапаштца ағәафара аргәгәоит.

2. ашъацәхыб ахарқәалага жыышәа къағ (короткий сгибатель большого пальца стопы) хыыхь зығбахә ҳөоу ааста икъағуп.

Ахы акуеит асалпшра змоу абағ ақынтаи, атыхәа ашыацәхыб ашыатағтәи ашыацәхыркәара иаларсуп. Ашыацәхыб ханаркәалоит.

3. ашыацәхыб иаахо ажыышәа (мышца приводящая большей пальцем стопы), ө-хык амоуп: надаада икоу ахи ах кынааи. Афхыкты атыхәаҳ дашны иеиларсуп, ашыацәхыб абағ иалар-кәауп. Ашыацәхыб иаахоит, иханаркәалоит.

4. ашыацәкъыс инахо ажыышәа (мышца, отводящая мизинец), ахы акуеит ашхәабағ ақынтаи, адаш къағуп, ашыацәкъыс ашыацәхыркәара абағ иаларсуп. Ашыацәкъыс инахоит, иханаркәалоит.

5. ашыацәкъыс хазыркәало ажыышәа къағ (короткий сгибатель мизинца стопы). Ашыацәкъыс ашыата ханаркәалоит.

6. ашыацәкъыс ағазырыгыло ажыышәа (мышца противопоставляющая мизинец). Зыңзак измамгы ыкоуп. Измоу рәғи ашыацәкъыс иаахоит. Ашыапаштқа аварахътәи аган аргәәоит.

7. ашыацәкъарақәа хазыркәало ажыышәа къағ (короткий сгибатель пальцев стопы), ашхәабағ ағатәи ахы акуеит, атыхәа піш-дашкны ишоит, атыхәтикәа иртоуп. Ашыацәхыркәарақәа ханаркәалоит.

8. ашыапаштқа ажыышәа пшыркца (квадратная мышца подошвы). Ө-хык рыла ашхәабағ ағы иалағоит, атыхәа ашыацәкъарақәа хазыркәало иауу ажыышәа адаш иаларсуп. Иауу ажыышәа иацхрауеит ашыацәкъарақәа рхаркәалараан.

9. ахәацаңшра (ахәацпшра) змоу ажыышәақәа (чертвеобразные мышцы), ипаны иххәаза икоу жыышәақәоуп. Ашыацәкъарақәа рышьатақәа рәғи ихадыркәалоит, рнағстәи ақәартәрақәа еитцнахуеит.

10. ашыапаштқағтәи абағжъаратәжыышәақәа (подошвенные межкостные мышцы), хпа ыкоуп, ашыахәеабағқәа рыжъарағы ибжьюуп. Ашыацәкъарақәа рышьатақәа харкәало рнағстәи ақәартәрақәа еитцнахуеит, II-тәи ашыацәкъыс иаднаргәгәалоит аварахътәиқәа.

11. ашыапазқәағтәи абағжъаратә жыышәақәа (тыльные межкостные мышцы), пшыба ашыапаштқағтәиқәа иреипшуп.

IV. АФНЫТҚАТӘИ АЦӘЕИЖХӘТАҚӘА РТЦАРА

Афнытқатәи ацәеижхәтақәа ҳәа ипхъазоуп ауасы ифатәрсага, ипсыңлагағага, изқатәара-пхашьаратә цәеижхәтақәа. Урт рахъ иаларпхъазоит **ағнытқаршыра уаталақәагыы** (эндо-кринные железы).

Афатәрсага цәеижхәтақәа (органы пищеварения)

Афатәрсага цәеижхәтақәа зегъ абыкъ еиپш ихәхәоуп, игәафоуп. Үақа афатә хәашоит, изғоит, ижәуеит, исоит, нас ацәеиж иахаҳартә ианхиахалакъ ацәеижъ иалалоит. Иазмырсаз, иееним, афатә цәынхақәа ацәеижъ иалнагоит, иканажыуеит, иканатәоит. Афатәрсага цәеижхәтақәа ҳәа ипхъазоуп: **ағы агәафара** (полость рта), **ақышәқәа** (губы), **азамғақәа** (щеки), **ағытқажәған** (нёбо), **абз** (язык), **ағытқаҙ уаталақәа** (слюнные железы), **ахапыщқәа** (зубы), **ахәламшәәы** (глотка), **ахәламшәәчыда** (пищевод), **аца** (желудок), **акъатеипа** (тонкая кишка), **акъатеишәпа** (толстая кишка), **агәатқәа** (печень), **аэтра** (желчный пузырь), **аататца уатала** (поджелудочная железа), **амгәағәағә** (брюшина), **апакъалтңа** (брыжейка).

Ағы агәафара (полость рта)

Ағы агәафара даеакала иахъзуп **ағы** (рот). Ағы агәафара шоуп ғыңғараны: **ағышета** (преддверие рта), **ағы агәафаратқәкъа** (собственно полость рта). Ағы, апхъақала иадуп **ағы ақышәқәа** (губы рта) оба. Ианеидкылоу ақышәқәа иадыркуеит **ағы арқьара** (щель рта). Хыхтәи ақышә агәтаны адәахъала иалдоуп **алапықәешәартा** (углублённая борозда). Ақышәқәа рыф-

нытқатәи рган иаҳа ипшқоуп, ирғызуп. Ақышә ағынтықатәи аңәа ауп излыху **ахапыщжы** (дёсна). Ағы ағағара тұзыс иамоу азамғақәа роуп. **Азамғақәа** (щеки) адәахъала аңәа рықеуп. Ағынтықала азамғақәа **аканталахъя** (слизистая оболочка) иаҳчоит, аңәеи аканталахъеи ирыбжьюуп азамға жышишәақәа. Уақа, азамғағы икоуп ауталассақәа, урт ирыцрыңуа **аканталазы** (слизь) ағытцахъ ицоит.

Ағытца хыҳтәи атуан иаҳызуп **ағытажәған** (нёбо), уи абжа бфоуп, икъакъоуп – иаҳызуп **ағытца къакъя** (твёрдое нёбо), еғи абжа – **ағытца тата** (мягкое нёбо) злыху ажышишәақәа роуп. Ағытажәған ағәта иалдоу ихцәышаау аңәаҳәа **ағытажәған азахырста** (шов нёба) ахъзуп. Ағытажәғсанғы иамоуп аутала ссақәа.

Ағытажәған атцауларағы итакнахауп **ағытажәған апарда** (нёбная занавеска).

Апарда ағәтаны ашъашыал еипш аттарра тәқа ирханы икна-хауп **абзхәычы** (язычок). Уброуп иаҳыықоуп ағы ағағара ашътахъ-тәи ахәа. Убри инаркны нақ икоуп ағағара **ахәламшәы** (глотка) иатеуп. Ағы ағағара ахъынцәо нақ-аақ атызқәа рөы згәи зәй-дуо ауаа ирызқыдууп раңәак идуқәам **ахәдатагылақәа** (оба) (нёб-ная миндалина), урт ағытцаутала ҳәа анырзырхәөгү ыкоуп.

Абз (язык)

Ағы ағағарағ икоуп аңәеижъхәтақәа иреиуоуп **абз** (язык). Уи ахатә ажышишәа иалхуп. Хыҳала аканталахъя ахъкоуп. Тынч аеенитцихны ағы ағағара иантую абз атәыргәкъякъя апшра амоуп. Абжыаапны абз пшрас иаанамхәо ҳәа ақагыы ықам, иеи-тиңдеит, иеитталоит, ихәеит, итәиуеит, абз ахыщәа иатаххар ағы ағағарағы иаҳызымнеиуа ҳәа тың аанхом. Абз зызку афатә аус адулара маңара акәзам. Уи алахәуп аңәажәара, ағамабара, ажахәара, аңәара, ағытцазы аизгара уб.итегы.

Абз хәтақәаны иамоуп: **ахыщәқәа** (верхушка); **абз ахәамыц** (тело языка); **абз ашъата** (корень). Абз хыҳтәи ақә ылмықеуп – иаҳызуп **абз азқәа** (спинка языка), тәқала иамоуп **абз атца** (ниж-няя поверхность).

Абз аварахътәи аганқәа тәаруп, **абз акыныш** (край языка), мамзаргы абз атқар хәа азырхәоит.

Абз азқәағы имаңымкәан иақәтгылоуп иеиуеншым **абз акын маңақәа** (сосочки языка). Урт хә-хкык ыкоуп:

1 – арахәыпшра акын маңақәа (нитевидные сосочки), зегъ реихаира атқаралуп абз азқәағы, атқарағы, ахыңқәағы зехын-цъара иулылоит. Урт афатә ағъама рзеилкаауам, аха афатә абз ианахъкысуга изеипшроу (итатоу, икъакъоу, иссоу, икәазу) еи-лышкааует;

2 – акын маңақәа (конусовидные сосочки), усуралеи тыплеи хыхытәикәа иреипшуп;

3 – акәыкәбаапшра кыкмаңақәа (грибовидные сосочки), 200 цыра рақара ыкоуп, абз ахыңқәағы иаҳаира атқаралуп, цырак ашәпара миллиметрак иеихам;

4 – акын маңақәа тәғәафәкәа (жёлобовидные сосочки), икәазуп, (6-қа миллиметрара ишәпоуп) хыпхъазарала 16-18 цыра рұынза иназоит;

5 – абғынышра кыкмаңақәа (листевидные сосочки), икоуп абз атқарқәа рәғы, зынза 40-цыра, икәазқәоуп (7-қа миллиметра).

Абз ахата иалоуп ауталақәа раңданы. Урт **абз уаталақәа** (язычные железы) хәа ирыштыоуп. Абз ашьатағы азқәаҳа ала абз аңаа иалоуп абз афолликуллақәа раңданы. Иеидкыланы урт **абз ақәғыла** (язычная миндалина) хәа ирыштыоуп. Абз иаларсуп анервқәа, ашьадақәа раңданы.

Ағы агәафарағы, нас уи азааигәара, ртып ылхны икыдуп **ағы агәафара уаталақәа** (железы полости рта). **Ағытазы** (алеижъ) зыршуа ауталақәа ирыхъзуп **ажәзы уаталақәа** (слюнные железы), урт рахътә икоуп ахатәи хызызқәа змоу ауталақәа хпа:

1 – алымхәпны уатала (околоушная железа) тақатәи ац-ламхәа амакхә адәахъала иадуп, алымхәп аладахъы. Ари аутала иаңрытцуа ажәзы ағы агәафараҳы изланеиуа абықы иахъзуп **алымхәпны уатала аңышты** (выводной проток околоушной железы). Аңышты абықы ахыасуа амфан, азамфабағ илатқакны, абықы иаңпнуп дағеа уатала хөйшыкъы – **алымхәпны уатала аңрапшы** (прибавочная околоушная железа). Аңышты аат-уеит ағы агәафарағы аффатәи аахапың иамариашаны **азамфа**

ағнытқатәи аңақанталағы (внутренняя слизистая оболочка щеки). Алымханы уатала иаларсуп ашы уахъ иназго **адапшы** (arteria), ашы алзго **адаётә** (вена) аус азыруа анервқәа рдацқәа.

2 – аңламхәатца уатала (подчелюстная железа) кыдуп аңламхәа ағнытқатәи аганашы. Ари ауатала аңышты ахы аатуеит **абзатчаётәи ажыымдыр** (подъязычное мясо) ақны. Ауатала иаларсуп ашьадақәа, анервқәа рымахәкәа.

3 – абзатца уатала (подъязычная железа) абз иатоуп, аңыштықәа раңааны иамоуп, зны-зынла иаанахәоит **абзатца уатала аңышты дау** (большой подъязычный проток) захъзу ауатала иалтцуа ажәзы еизакны иахъкылсуа атып. Ари ауаталагыы иаларсуп ашьадақәа, анервқәа рымахәкәа.

Ахапыщқәа (зубы)

Ахапыщқәа зегъы, дасу ртыпқәа ылхны хыхтәни тұқатәни аңламхәабағқәа ирыларсуп. Аңламхәабағи ахапыши реимадашья егъирт абағемадарақәа иреипшәзам. Атқөған анышәағы ишарсу еипш ахапыщғыы аңламхәа абағ ағы **иаларсуп** (вколачивание).

Ауағы ихапыщқәа ғынты иаауеит: данилак ашытахъ иаарласны иаауа – аамталатәи хапыщқәоуп. Урт **ахапыц ңсаҳтәкәа** (молочные зубы) ҳәа ирыштыоуп. Ауағы данығеидаслакъ аңсаҳтәкәа капсойт, урт ртып ағы ирызхауеит **еснагытәи ахапыщқәа** (постоянные зубы).

Ахапыщңсаҳтәкәа цәйртцеит ауағы фымз анихытлак, ғышықәса рыла 20 хапыц (хыхъ 10, тақа 10) цәйртдны ирызхауеит. Еснагытәи ахапыщқәа аара иалагоит 6-7 шықәса ауағы ианихытлак. Икағсаз рымщәра аауеит, ирызхауеит. Еснагытәи ахапыщқәа рхыпхъазара 32 цыра ықоуп (хыхъ 16, тақа 16). Ахапыщқәа рформула ауағы иқны иқоуп абас: **аңхагақәа** (резцы) – пшы-цырак, **абұзархапыщқәа** (алацқәа) – ө-цырак, **аахапыщқәа** – пшы-цырак, **аахапыщдуқәа** – ф-цырак, зынза аз-ңламхәак ағы 16 цыра, аңламхәак рәғы – 32 цыра. Аахапыщдуқәа ртыхәағы игылоу ахапыц иахъзуп **аачыц** (зуб мудрости), уи иаҳа ихшәәнаны иаауеит, иазхауеит, уимоу зынзак иззымаа-уагъы ықоуп.

Иарбан хапыңзаалак иамоуп х-хәтак: ахаңың ажыы иалхәхә о ахәта, – **ахаңың ахагыла** (коронка зуба); ахаңың ажыы змадоу, ахаңың ахагылеи ашьапи рыбжъара, – **ахаңың ахәда** (шейка зуба); ацламхәабаф иамадоу ахаңың ахәта, – **ахаңың ашьапы** (корень зуба).

Ахаңыңқәа икоуп шьапык змоу, фба змоу, хңа змоу. Аахаңың-хәйңқәа ирымоуп шьапык ма фба. Аахаңыңдуқәа хыхтәи ацламхәағы еснагы ирымоуп хңа-хңа шьапы. Урт ршьапқәа – акы агәафарахь иадуп, фба – азамға аганахь.

Тәжатәи аахаңыңдуқәа фба-фба шьапы роуп ирымоу. Аахаңыңқәа рықә ақъақъарағы иаанаҳәоит ахәйгәрақәа. Хыхтәи аахаңың пшы-хәйгәрак амоуп. Апхъатәи аа-хапыңду иаанаҳәа-лоит (зны-зынла) ахәбатәи ахәйгәра, хыхтәи ағы уи иахъзуп **ашарамша ҳәйгәра** (аномальный бугорок). Ахаңыңхәйгәра-қәеи, ацхага хапыңқәа рформеи рыла ауаа расала ишеизықоу (реизааигәра, реицәыхарара) тнатцааует одонтология захъзу антропология ахәтақәа руакы.

Ахаңыңқәа рыпшралеи изызку русуралеи иршоит пшы-хыкынны: **ацхагақәа** (резцы), **абцъарцқәа** (алацқәа) (клыки), **аахаңыңхәйңқәа** (малые коренные зубы), **аахаңыңдуқәа** (большие коренные зубы).

Ахаңың аихара злыху адентин (дентин) ауп. Ахаңың ахагылағы адентин адәахъала ихсоуп **аемаль** (эмаль) ала, ахәдеи ашьапи рәғи иақәуп **ацемент** (цемент). Аемали ацементи тәға-ны иақәуп. Ахаңың ашьапы иакәыршоуп **абасқәырша** (над-костница).

Ахаңың ахагыла афынтықа иамоуп **ахаңың агәафара** (половость зуба), ашьапахъы уи еиха итшәоуп, ахаңың **ашьапы аканал** (канал корня зуба) ахъзуп. Ахаңың ашьапы антәамтағы икылтәоуп, уа иахъзуп – **ахаңың ашьапы ахыңқәағтәи ақылтәара** (отверстие верхушки корня зуба). Убри ақылтәара ала ахаңың афынтықахъ инеиуеит ашьадақәа, анервқәа. Ахаңың афынтықа итоу иахъзуп **ахаңың атамтамра** (мякоть зуба).

Хыхтәи ахаңыңқәеи тәжатәи ахаңыңқәеи **реихагылашья** (прикус) иамоуп ахатә қазшыя. Нормала изызҗаш ахаңыңдуқәа зегъы реихагылашья еипшуп. Үскан хыхтәи ацхага ахаңыңқәа

тәқатәиқә маңқ адәахъала ирықәуп. Ахапыцқәа реихагылашья иашамзар ахапыцқәа лассы ихоит. Ақәйпш ихапыцқәа реихагылашья маншәаламзар иалшоит уи ариашара, аус злуу уи заанапы аркызароуп.

Ахәламшәы (глотка)

Афатә ағы агәафара ақынтаи наң иахътало, раңаак иаум, абыкь иеиңшү аңеижкхәта гәафа иахъзуп ахәламшәы. Афатә анафсан уақа итысны ақыркы ахь игоит аҳая. Ахәламшәы апхъятәи атзағы иамоуп апынтахь, ақыркхы, ағы агәафарах инагоу акылтәарақәа. Ахәламшәы аура назоит 15-кә сантиметр. Хыхътәи атзы иахъзуп **ахәламшәы атқъя** (свод глотки). Ахәламшәы аварахътәи атызқәа ирылоуп ашъадақәа, анервқәа, абзатца абағ атәыфадуқәа, асапарпшра хәдирра атәақъяқәа уб.итцеғы.

Ахәламшәы ршоит хыңъараны: хыхътәи – **апынтахәламшәы** (носоглотка); **абжъаратәи** – **ағытцахәламшәы** (ротовая часть глотки); тәқатәи – **ақырктәы хәламшәы** (гортанская часть глотки). Ағытцахәламшәы ағатца албаадараан ашътахътәи атзы иадтңы ағы **асаса** (зев) ағынтықала ианаракуеит. Ахәламшәы атызқәа рөү иалоуп ажыышақәа, ағынтықа ихъюуп **акантзлахъя** (слизистая оболочка) ала. Ажыышақәа хңа ахәламшәы еимадыргәтәоит, фба ахәламшәы исахоит. Ахәламшәы ағынтықатәи ахъя цыарак-фыңъара иамоуп **аиқәйрөйрстакәа** (складки), **аңыбақәа** (карманы).

Ахәламшәчыда (пищевод)

Ахәламшәчыда абыкь еиңшү зығнытқа гәафоу ихәхәоу, ахәламшәи ацеи еимаздо цәеижкхәтоуп. Өңц ииз асаби ихәламшәчыда аура назоит 15-кә см., фышикәса зхытцуа – 20-кә, ауағынаца – 25 см. раڭара.

Ахәламшәчыда аиҳарак агәбыца итоуп, зегъ реиха икъағуп аца иахъаларсу ахәтә (хңақа сантиметра), ахәдаётәи ахәтә бжъаратәла иауп аабақа сантиметра. Ахәламшәчыда абға ашшара

афның тұқатәни аган иадуп. Үи атбаара зехынцьара иеипшым. Иа-ха итшәоуп ахәламшәни иахъапшы, нас **аорта** (ададу) иахъавсуса, атцихәтәаны – **ажылтқыя** (диафрагма) иахъкылсуса. Арт атшәа-рақәа рыбжъара ахәламшәчыда иаҳа итбаауп.

Ахәламшәчыда атзы х-еыткны иеилоуп: адәахъала иахъоуп **ахацыркыреидкылагатә кәырша** (соединительнотканная оболочка), урт ғырбжъара ибжъоуп ажышәақәа. Ахәламшәчыда иа-моуп ажышәақәа ф-хкык: аудыхә еипш игъажъқәоуи, арахъыц еипш ихәхәаза иқақәоуи. Хыхътәни ахәтағы ахәламшәчыда иа-моуп ажышәақәа абағеибаркыратә жыышәақәа иреиуоуп. Аца азааигәарахъ иамоуп ажышәақәа зхала аус зуа ажышәақәа – **ажышәа рөзызқәа** (гладкая мускулатура) иреиуоуп. Хыхътәни ажышәақәа ахәламшәни иаңшүуп, иаласоуп, тәқатәиқәа аца иа-ларсуп. Афның тұқатәни адәахътәни ахъқақәа рөй инеиуеит ашья-дақәеи анервқәеи ғырмашәкәа. Адәахътәни ахъқа ала ахәламшә-чыда ааигәа извыйсуга ацәеижъхәтақәа ирыдхәалоуп.

Аца (желудок)

Аца иаңкны ианцәажәо зны-зынла ирхәоит амгәа ҳәа, бырзен бызшәала аца иахъзуп **gaster** (гастер). Ауағы иқәра зеипшроу еипш ица аформагы ағаңсахуеит. Ауағы икрайфара иамоуп ачы-дарақәа зегъ реиха изныпшуга ица ауп.

Бжъаратәла (анормағы) ауағы ица аиҳара игра армарахътәни аган итоуп. Аца иаҳа иахъытбаау **ажылтқыя** (диафрагма) иа-тоуп, иаҳа иахътшәоу – ағәатәни иатдоуп. Бжъаратәла аца аура 21-25 см. рақара инаzoит, иакуеит 3-қа литра.

Аца иамоуп ақәшақәа: аталарта, атқыя (аца), ахәамц, атытцыр-та. **Аталарта** (входная часть) кылтәоуп, ахәламшәчыда иахаңшүуп. Аталарта хыхъла иақәуп **аца атқыя** (свод желудка). Аца зегъ иреихау ахәта – **аца ахәамц** (тело желудка) аргъарахъ ала ит-шәаоит, ишнейиуа иалтцеит **аца атытцырта** (пилорический отдел желудка). Атытцыртагы иамоуп атшәарреи атбаареи. Атшәарра ахъықоу аца антәамтағы, **12-маңға ақыатеи** азааигәара ауп.

Аца антәамта ада еғыырт иара ахәтақәа зегъы хыхъынте тәқа илаштыуп, икнахауп, атытцырта – шытоуп, иаандкыланы

аца атқегәир ду аформа амоуп. Архъатәни ашътахътәни атызқәа рыбжъара иамоуп архәарақәа өба: **аца архәара хәычы** (малая кривизна желудка), **аца архәара ду** (большая кривизна желудка). Архәара хәычы аца архъақа ирхоуп.

Аца атзы х-өйткны иеиқәуп: адәахъала иахъоуп итазыххәо **аца асерозатә кәырша** (серозная оболочка желудка), афныңқала итыршоуп **акантлацәа** (слизистая оболочка), рыбжъара ибжъоуп иаха иеихау аеит – **ажышшәатә кәырша** (мышечная оболочка).

Адәахъала иахъоуп асерозатә кәырша ала аца агра итакнахауп еснагы тыпк аеы.

Афныңқала итыршоуп акантлацәа аеы ауп иахъалтца аца итапло афатәкәа зырсауа **ацазы** (желудочный сок). Уоуп иахъамоу ацазы зыршуа **аца уаталақәа** (желудочные железы) еиуеипышм рыхккәа.

Аца ажышшәатә кәыршагы х-өйткны иеиқәуп. Адәахътәи, аушәақа иштү аеит иаха ишәпоуп аца архәара хәычы аеы. Аца ажышшәатә кәырша аффатәи аеит шъақәгылоуп **амаңәазтә хаңқәа** (кольцевые волокна) рыла, иахъзуп **амаңәазтә өйт** (кольцевой слой). Урт иеицепшны зехъынцьара аца атызқәа ирылоуп. Аца афныңқатәи ажышшәа өйт **ахаң қынаақәа** (косые пучки) ирылхуп. Урт анах арахь рыхқәа неилышь-аайлышьуп. Ажышшәа өйткәа реанеитцаргало, реандырхxo аца «аус ауеит», иеитталоит, иеитцытцеит, итоу афатә еиланарғынтуеит, иахәахәоит, ианырсаҳалак аеирхханы итнартцерааует нақтәи акъатеиқәа рышқа, уртқәа зегы ауағы ихдырра иадхәала замкәан ауп ишымфаңысуа.

Аца ашътахътәи атзы иадуп: аваныза, арма ҹача, аца иатцуо ауатала, аорта.

Аца ахи атыххәеи, даекала иухәозар, аталартен атыңыртеи усқак аитцытца аитталара иазықатцам, урт ахәтақәа зымтцысуа икыдырххалоуп. Аца агәтахътәи ахәта иаха иеитцытцеит, зны-зынла уи гәгәала иеитцытуп, хәынтар-жәантә рыла анорма атқыс иеиханы, ауағы ичапан иамариашаны ақынза иагылазоит афатә раңәаны иантоу.

Акъатеипа (тонкая кишка)

Ауағы икъатеиқәа зегъ реиха иауу, ипоу акъатеи ахәтәқәа иреиуоуп. Бжъаратәла уи аура назоит 5-ћа метра, ашәпара аахахы 4-6 см., атыхәахы 2,5-3 см. раڭара. Акъатеипа иамоуп ф-хәтак: 1 – жәафамацәа акъатеи; 2-аңақыл эхоу акъатеипа.

Жәафамацәа акъатеи (двенадцатипёрстная кишка)

Жәафамацәа акъатеи ахы акуеит аца атыңырта ақынты, аеен-маа еиңш ирхәаны абжъара ибжъоуп аца иатцу ауатала. Жәа-фамацәа акъатеи аура иартәоит 27-30 см. раڭара, атбаара 5-ћа см.

Аца атыңыртағы иамоу «арыптәа» азааигәара жәафамацәа акъатеи иаанахәоит аңымшыхы иеиңшны мыңәрак, **жәафама-цәа ркъатеи аңымшыхы** (луковица двенадцатипёрстной киш-ки) захъзу.

Жәафамацәа акъатеи иамоу атыңгы еиқәуп х-чыткны: адәахъала – **асерозатә көүршә**, ағынтықала – **акантлаңа**, рыб-жъара **ажыышәатә көүршә** (серозная, слизистая и мышечная оболочки).

Ажыышәатә көүршә тағоуп (миллиметрабжак ақара), **ирғызыу ажыышәақәа** (гладкая мускулатура) ирылхуп, еиқәуп ф-чыткны: адәахътәи ағыт иалоу ажыышәа хаңқәа акъатеи аурыла иац-циоит, ағынтықатәи ажыышәа чыт ахаңқәа амаңәаз еиңш акъатеи итәргъежүп. Урт ажыышәақәа реандырххо, ирсамкәа икоу афатәқәа еиладырғынтуеит, аңаңиже иахаңарц азы иахыланагалаша акъатеиқәа раҳы инаскъаргоит. Акъатеи ағы, афатә цұя исароуп, уи азын акъатеи ағынтықа итоуп **ақъамсахәы** (вор-синки кишечника), уақа иаатуеит **ауаталақәа рңыштықәа** (протоки желез), егырт ауаталақәа рааста хра злоу иреиуоуп аца иатцу ауаталеи азтреи. Урт рңыштықәа ағбагы аатуеит жәафамацәа акъатеи ағынтықа, **акыкмаңа** ду (большой сосо-чек) ҳәа изыштыу ахәыгәра акәаңәрағы. Акъатеи ағынтықа ау-разоуру ампахьшхәбаба еиңш икүйдүп акъатеи ахәы.

Жәафамацәа акъатеи рыйдкысылоит (агра иахытоу) егырт ағынтықатәи аңаңиже хәтәқәа: ағәатәа, азтра, аца иатцу ауатала,

арғың ҹача, ауадыхәкъатеи. Үрти иареи еидызхәало атғақәеи, аидхәалагақәеи рнафсангы иара иакөыршоуп апакъал.

Апакъал зхоу акъатеипа (брыйжечная часть тонкой кишки)

Апакъал зхоу акъатеипа аура хәбәка метра назоит. Инархәа-аархәо уи ауразоуроу апакъал акөыршаны агра ашътахътәи атзы иадкнаҳалоуп. **Апакъал** (брыйжейка) иалсны акъатеи ахъ инеиуеит ашъадақәеи анервқәеи. Акъатеипа атзы арақатыы итцаоуп, аха апакъал иахъчоит. **Апакъал** (акъатеи златакнаҳау) ашъата 20-ќа см. иаууп, апарда еиңш атыхәәөи иалшоит аитцытца, апакъал атыхәа ауп акъатеи злаҳәоу, убри азоуп акъатеикәа анахъ арахъ изынаскья-ааскъая ауафы данхынаауа, иеанирхәауа, дәнеихауа.

Апакъал зхоу акъатеипа өбаны ишоит: актәи – **акъатеитцаға** (тощая кишка) апсаса ркътаеиқәа рәөи уи иахъзуп «анаҳатәы» (уақа аура назоит 12-ќа метра); афбатәи – **ақәкәылатцатәи акъатеи** (подвздошная кишка). Акъатеи архәарақәа хыпхъазарала 18-20-ќа ықоуп, рыбжеихара аgraөи итцауланы итоуп, рейтцара амгәацәа иадуп.

Акъатеи афнытқа иамоу акъатеихәы иаҳа иссоуп, хыпхъазаралагы имачуп. Ажышшәеи акантлацәеи рыбжъара ибжьюуп алимфатә сиқәхәаларақәа.

Акъатеипа рыйдкыыслойт **анкъапышта** (мочевой пузырь), **ауаҳәашәпа** (прямая кишка), ахәса рәөи – **аказықи уи апрахәа-қәеи** (матка и ее придатки).

Ауафы даниуа икъатеи аура иоура иадкыланы игәоутар 7-нтә иеиҳауп. Изҳаңыпхъаза икъатеи аура еитцахоит (ауафы ишәара иадкыланы), ауафыназа икъатеи аура 5-нтә роуп иоура атқыс иахъеихау.

Акъатеи антәамта инаркны адәахъартта ақынза ибжьюуп акъатеи иахъзуп **ауаҳәашәпа** (толстая кишка). Уи шыңғылоуп х-хәтакрыла: актәи – **ауадыхәкъатеи**, афбатәи – **акъатеишәпа**, ахпратәи – **ауаҳәа**. Рыхпагы шеимоу роура назоит метраки бжаки рұқынза, атбаара 4-8 см. рұқынза.

Ауадыхәкъатеи (ободочная кишкa)

Ауадыхәкъатеи (ободочная кишкa) егъырт акъатеиқәа рат-
кыс ишәпоуп, итбаауп. Иамоуп **акылчаарақәа** (выпячивания)
рацәаны, аварақәа тхәауп ажъышәақәа рыла. Ари акъатеи ап-
хатәи ахәта **хыхъ ифөиуеит** (восходящая часть), ағбатәи – **аға-
риашоит** (поперечная часть), ахпатәи – **тәка илбаауеит** (ни-
ходящая часть), ишынеимоу егъырт акъатеиқәа хыхъала ирхы-
кәшоит, иеиднакылоит.

Ауадыхәкъатеи ағы еизыттәоит афатә арсараан иахашәалаз
аңәйинхақәа нас уашьтан адәнықа рдәылгаразы.

Акъатеилашә (слепая кишкa) егъырт акъатеиқәа излареи-
пшым ачыдара амоуп. Уи азхык ауадыхә къатеи иадхәалоуп, егы
аганах аатәа атца еипш цартा амазам, убри азын «**илашәуп**»
(слепой) рхәоит. Ауаа иеипшны ирымазам. Икоуп зқъатеилашә
рацәак идуум (2-3 см. рқынза иназо) даеа үюукы рқны уи аура
назорит 10-11 см. рқынза, атбаара 4-7 см. рқынза. Акъатеилашә
антәамта иаанахәоит **ахәаңапшра змоу ағиаа** (чревообразный
отросток). Уақа зырсара уадафу афатә (агәағь, арыц) антәшәалак
иалшоит акъатеи кылнатәар, ипнажәар, мамзаргы ахъаа ғәгәа
артсысыр. Үсқан ауафы ицәеижь апқара ақәшәоит, пырхагада
ахәаңапшра змоу ағиаа амырхеует.

Анормағы, ауафы акъатеилашә ахъимоу ицацха арғарахтәи
аган ағы ақәкәйл ахы илатқакны ауп, иалшоит анах арахь ина-
скъаганы иқаларгы, избанзар изыдхәалоу акъатеи агра иахътоу
уамак итышәынтәалам, «иниқәоит».

Ауадыхә къатеи, акъатеилашәи рығонытқа акъатеихәйтазам,
арақа акъатеи ареыракәеи ауаталақәеи хыпхъазарала имачхоит,
иссаҳоит. Атызқәа рәғы иалоу ажъышәатә өйт иаҳа итсағоуп, уи
ахаң хәхәақәеи амаңәаз еипш итаргъежүу рыла иеибытоуп.

Ауахәа (прямая кишкa)

Афатәрсага цәеижъхәтақәа зегыы еидызкыло афатәрсага
труба, – «аканал», мамзаргы абыкъ, антәамтағтәи ахәта иахъ-
зуп – ауахәа.

Ауахәә **агәчамасаара** (таз) ағынтықа итоу ахәтақәа ируа-куп, ахатә агәчамасаара ашътахътәи атзы иадуп, ишъақәғылоуп ө-хәтак рыла: актәи – **агәчамасааратә хәтә** (тазовая часть); ағбатәи – **адәахъцартатә хәтә** (заднепроходная часть). Ауахәә иамоуп атбаарақәа, архәарақәа. Иреихау атбаара – 7,5 сантиметра, иреитцу – 4 сантиметрак инализит. Аура (бжъаратәла) 14-18 сантиметра рұныңза инализит. Ағынтықа итыршоу акантлаңацәа иамоуп ареырстақәа, уақа атзы икүидуп ауахәә уаталақәа, акыатеи-хәы ҭазам. Ажышшәатә кәйрша еиқәуп ө-чыткны: адәахътәи аеыт ауахәә аурыла иахъкоуп; ағынтықатәи аеыт – амаңәаз еипш итаргъежекуоп, ижәпоуп адәахътәи аеыт ааста. Ауахәә ағынтықа иаанахәоит ажышшәеи акантлаңаеи ирылху «акычыра» дүкәа, – **арчеистақәа** (складки).

Ауахәә антәамтағтәи акылтәара иаңықәйршоуп изыр-куа ажышшәа, уи амажәың ақьаса ахы шанаркуеипш, ауахәә ан-тәамта анаркуеит. Ауахәә антәамтағы иаларсуп анервқәеи ашың мәннега адақәеи. Убратәи ашъадақәа рчымазара ауп изыхъко **амаасил** (геморрой) ҳәы изыштыу ауахәәғы ицәйр-тту ачымазара. Адәахъзымцира (аигаранакра) иахъыаны ауахәә мәңхәи иеңтәңтәр, иқалоит атызқәа ҹар, еиқәшшәшарь, ипжәар. Үсқан ашъадақәа ашың рылхъхьоит ауағы ашың иқәаттуа дала-гоит, иалшоит ишың «ќашшыргы».

Агәаттәа (печень)

Агәаттәа афатә арсара иалахәу ауаталақәа иреиуюп. Уи ацәеижү иалоу ауаталақәа иагъреиҳауп.

Агәаттәа, ағра итоу ацәеижүхәтакәа зегъ рхыхъ иақәуп. Уи иамоуп ө-хаेрап: хыхтәи ахаेә, ирсызуоп, **ажыытқыя** (диафрагма) иатдоуп, тәқатәи иаҳа итәгәәфу хаेरоуп, уақа иатқаннахауп **азтра** (желчный пузырь). Агәаттәа **арғарахътәи ахәтә** (правая доля) еиҳауп **армараҳътәи ахәтә** (левая доля) ааста. Хыхала урт афхәтакгыи еиғонашоит **амаганаңшра змоу амгәаңәатәи еидхәалага** (брюшная серповидная связка печени). Уи, агәаттәа акнахага тігас иамоуп. Атқақәа, акыдхәалагақәа агәаттәа иамоуп

итегель, урт агәатдәа мтңысуа атакнаҳара иазкуп, ирымоуп рхатәы хызықәагы.

Агәатдәа армараҳытәи ахәтағы хыхъала иамоуп **агәтәи тапалара** (сердечное вдавливание). Агәи агәатдәеи рыбжъара **абжытыңғы** (диафрагма) бжъоуп. Агәатдәа атажъала изкәу ацәиежъхәтақәа рыштықәа ануп: **аэтра атагәафара** (ямка желчного пузыря); **тәкатәи ашьадаетдәа гәафа** (нижняя полая вена) **ацәахәаста**; **агәатдәа атапалтара** (ворота печени), ашьадақәа агәатдәахыы изланеиуа амфа; **аудыхәкъатеи атапалара** (вдавление ободочной кишки); **арғараҳытәи ачаң атапалара** (почечное вдавливание); **жәафамацәа акъатеи атапалара** (две-надцатипёрстнокишечное вдавление); **ачаңақәтца атапалара** (надпочечное вдавление).

Агәатдәа хыхъала **ө-хәтакны** акәзар иахъшо – тәкала пшь-хәтакны ишоуп: армараҳытәии аргъараҳытәии рыбжъара ибжъоуп даңа **ө-хәтак – агәатдәа ахәтаңшыркца** (квадратная доля печени), **атыхәа змоу агәатдәа ахәта** (хвостатая доля печени).

Агәатдәа армараҳытәи ахәтағы атакала иаанахәоит **агәыхешшатә ҳәылгәра** (сальниковой бугор). Агәатдәа армараҳытәи ахәта ашьтахътәи атқар иазааигәаны иануп **аца атапалара** (желудочное вдавливание). Агәатдәа ишеизадоу иамоуп агәағә иалху ахъя.

Анормағы, агәатдәа бжъаратәла аура – 22 см., апхъа инаркны ашьтахъынза атбаара 38 см., иреихау ашәпара 7-8 см. иназорит. Ауағы игәатдәа бжъаратәла иакапануеит 1500 грамм рақара, пышшәахәыла ищәхапшы-цәышшәуп, итатоуп. Ачымазара зла-чыз агәатдәа къакъахоит, апшишәахәы апсахуеит.

Агәатдәа инангәо аусқәа ирхадоуп афатә зырсо **аз** (жёлчъ) ахъаршуа. Уи еизыкәкәаны итоуп **агәатдәа иатакнахау аэтрапы** (жёлчный пузырь). Аца афатә анталалак аэтра ақынтыи ацахъ инағоу ацышты аатуеит, аз афатә арциаакуеит, аз иалоу аматәашшәркәа афатә «хъамтакәа» дырсоит, ацәеижъ иахаҳаратәи ақынза.

Исаң афатә иалоу цәгъагъы бзиагъы ашьадақәа ирталаны (ашыя иалазғаны) рапхъаза агәатдәахыы инеиуеит, уи ашхамжазшы змоу аматәашшәркәа инакылоит, урт рахътә ацәеижъ пырхагак амоуртә ақынза иархәашоит. Абасала агәатдәа ацәеижъ

ашхамқәа рұқынтың иахъкоит. Ағәатдәа ачымазара аңәеижъ зегый ашәарта ғәгәа итанаргылоит.

Ацәеижъ азы хадара злоу ацәеижъхәтақә ариеиуоп агәы, ах-бафлаша, арпхакәа, ачаңақәа. Убарт ирывагылоуп агатцәагы. Згәы аус амуя ауағы иаразнак ихдырра ицәызуеит, избанзар ушкан ихбафлашахы ашъя анеира иақәытцуеит. Зыхбафлаша аус амуз ауағы игәы аангылоит. Зырпха аус амуз ауағы минутк ала игәы тәоит, избанзар ишъя иалазарц иахәтоу **атцәытцәри** (кислород) азхазом, зчаңа аус амуз ауағы жәабақа саңтрыла ицәеижъ зыла ихәаеует, ишҳамыркхойт, еихарактыв ирацәахоит **ач-хәрацтыка** (мочевина) иеипшу **ацрытцәа** (шлаки).

Агәатәа аус анамуа, ауағы иңеижъ саатқәак рыла ишхамыр-
кхойт, уи апқара аитагара, мамзаргы апсахра иуадағзоу усуп.
Амедицинағы иаха имариоуп азтра амхра, мамзаргы азтра
ахаҳә амхра.

Азтра (желчный пузырь) амакәан еипш агәатцәа иадхәало-
уп, ағынтықа **аз** (желчь) тоуп. Азтра аура атбаара ауаа зегъ рұы
иенүеиپшым. Аура – 8 -14 сантиметра рұынза, атбаара 3-5 сан-
тиметра, иакуеит 40-70 грамм рақара аз, итоу аз ихикәароу шы-
цпшшәахәуп иамоу. Азтра ахата тәгоуп.

Азтра ахәтақәа хәа ишъяқәыргылоуп: **атца** (дно), уи зегь реиха итбаауп; **ахәамц** (тело); **ахәда** (шейка) зегь реиха итшәоуп; **ахәамц** (тело); **ахәда** (шейка) зегь реиха итшәоуп, уантәи игоуп **азтра ацышты** (пузырный проток), уи шнеиуа **азтыгага ацышты** (желчовыносящий проток) алтцеит. Арт ацыштықәа рыла аз мөасуеит акьатеи ахь. Азтра аз зтымтца ақалара ишәартоу чымазароуп. Уи ағышета ршәахар рылшоит азтра иаанахәо «ахаҳәкәа», мамзаргы ағеки зырәо цстәи сса-қәак. Азтра ачымазарақәа иреиуюп афежъра. Агәатцәагы, аз-гыы, азтрагы, ишынеймо афатәйрсага цәенижхәтәқәа рахъ ипхъязоуп.

Аца иатдоу ауатала (поджелудочная железа)

Агәатә анассан ауаталақәа икоу зегбы иреиҳауп аца атсағы икоу ауатала. Уи аца аштахъ иадуп иларкәнү (ачапан аткыс

5-10 см. ифаҳаракны). Иамоуп ахы, ахәамц, атыхәа. Ахы – арға-рахъ, атыхәа армараҳъ ихоуп. Аура наэозит 16-22 см., атбаара 3-9 см. ашәпара 3-ка см. иакапануеит 70-80 г. рқынза, ауразо-уроу өйт-өйт еилоуп, апшшәахәы – ицәхапшь-гроуп. Ари ау-талаах инеиуеит хкырацәала ашьадақәа. Аца атца уатала ацышты (проток поджелудочной железы). Ацәаакы (апанкреатин злоу) шнеиуа жәафамацәа акъатеи ағнытқа ита-лоит, афатә арсаразы.

Амгәацәа ағәагә (брюшина)

Амгәацәа ағәагә агра итоу ацәеижъхәтақәа еидызкыло, итца-гоу серозатә хъкоуп. Уи инеибенпшны ирғызу, итцәыртәыр-уеит. Агра ағнытқа итаршәу амгәацәа ағәагә еитыхзар, хымпа-да иақароуп ацәеижъ иақәу ацәа ашәагаа, уи бжъаратәла 20400 см., пшырыкца қалоит (φ-метрапшырыкцак инареиҳаны).

Амгәацәа ғәагә хъяс (кәүршас) измоу агра итоу ацәеижъ-хәтақәа рхыпхъязара маңзам. Агра атзыварақәа иртүршоу ағәагә иахъзуп – **амгәацәа атзывара ағәагә** (пристеночная брюшина), ацәеижъхәтақәа хъяс ирымоу ағәагә иахъзуп – **агра ағны-тқатәи ағәагә** (внутренностная брюшина). Агра итоу ацәеижъ-хәтақәа агра излатакнахай атқақәа злыху амгәацәа ағәагә ауп, уақа уи иахъзуп – **апакъалтқа** (брыйжейка), ирхәоит – **атқа** (ак-наҳага) ҳәа, **аревира** ҳәа назырхәөгъы ықоуп (складка).

Ағәагә иахъчоит изкәыршоу ацәеижъхәтақәа, агра итыршоу ағәагә ағнытқатәи ацәеижъхәтақәа еиднакылоит, итышәнартәа-лоит дасу ртыпқәа рөы.

Апсып лага-ғагага цәеижъхәтақәа (органы дыхания)

Апсып лага-ғагага цәеижъхәтақәа ауағы ицәеижъ зда псыхә амам **атқәытқәри** (кислород) азнаргоит, ацәеижъ иапырхагоу **араңаатқәытқә газ** (углекислый газ) алыргоит, ауағы ибжътыга-ра, ицәажәара еиңнакаауеит, ицәеижъ ашоура шықәнаргылоит уб.итц.

Аңсып лага-фагага цәеижъхәтақәас ипхъазоуп:

- 1 – апынта **агәафара** (полость носа);
- 2 – **ахәламшәы** (глотка);
- 4 – **ақырқы** – гортань;
- 4 – **ақырқыда** (дыхательное горло);
- 5 – **абронхқәа** (бронхи);
- 6 – **арпхәақәа** (легкие).

Апынта агәафара (полость носа)

Апынта агәафара агәта ғыңғараны ишоуп **аискаага** (перегородка) ала. Уи ф-хәтак амоуп: **абафтә еискаага** (костная перегородка носа), апынта агәафара атсаулараңы итоуп; **итысуа апынта еискаага** (подвижная перегородка носа), **ахәдирратә хәтә** (хрящевая часть) ахъзуп.

Апынта азқәа (спинка носа), **адәахътәи апынта** (наружный нос), **апынта аңашә** (корень носа), **апынта ахыцәқәа** (верхушка носа), **апынта ашьата** (основание носа) рызегы ишынеимоу ирықөү ажыышәақәеи аңәеи ирылтцеит аңсып лага-фагага цәеижъхәтақәа рхы ахъыркуа ахәта – **апынта** (нос).

Апынта зызку ахаяу рыцқыаны, ирпханы арпхахы адәықәттара, ихынхәны ианаауагы амфангара ауп, уи анағс апынта ағынытқа итыршоу акантлацәа ағыыга хаңқәа рыла ауағы ағғыс еиликааует, уи ахәта иахъзуп **апынта ағыгатә хәтә** (обонятельная область носа).

Апынта иақәу, иаду ахәдиррақәа ирымоуп рхатәи хызықәа: **апынта авараҳытәи ахәдирра** (латеральный хрящ носа); **апынта ажәфа ахәдирраду** (большой хрящ крыла носа) – өбаны иадуп нақ-аақ; ахәдиррақәа рыбжъара ибжьюуп **апынта атышишарақәа** (ноздри) өба; апынта ашьатаңы иадқылоуп өба-хпа **апынта хәдирра хәылқәа** (малые хрящи крыла носа); зны-зынла ғыуулы рөүи иаанаахәоит еиуеипшым аформа змоу **апынта хәдирра үтәқәа** (добавочные носовые хрящи), урт **асесампшра змоу ахәдиррақәа** (сесамовидные хрящи носа) ҳәа рзырхәоит. Ахәдиррақәа дара-дара **хәдирраңәала** (надхрящница) еибаркуп.

Апынта агәасара иамоуп **апынта ағышета** (преддверие носа). Ағышета анағс пынгылара ауеит **апынта ашәхымс** (порог носа), уи анағс аурыла итагылоуп раңзак иалмыхәхәо **апынта ағәышәахәзың** (валик носа).

Апынта абағқәа хрыхцәажәеит ахыбаш ахәтәқәа рәғы.

Ақырқы (гортань)

Ақырқы ахыбыкоу ахәдағы ауп. Ақырқы аварақәеи апхьеи иадуп **асаңарпшра уатала** (щитовидная железа) (даеакала уи иахызуп зобная железа – **ачықөуатала**). Ахатца иқырқы еихауп апхәыс лтәы ааста, еихаразак уи уағ илапш итшәартә икоуп ауая ршәымтә иантагылоу аамтазы (12-16 ш. анихытцуа).

Ақырқы иалагылоуп ахәдырра хаңлакқәа хпа, өба-өбала (үгәны) икоугты хпа.

Ақырқы ахәдырра хаңлакқәа (непарные хрящи гортани) ҳәа ипхъазоуп: **асаңарпшра ахәдыра** (щитовидный хрящ); **азыг-маңаазпшра хәдыра** (перстеневидный хрящ); **ақырқхагыла ахәдыра** (надгортанный хрящ).

Оба-өбала икоу ақырқы ахәдыррақәа: **ачамсқөылпшра ахәдырақәа** (черпаловидные хрящи); **асалпшра ахәдырақәа** (клиновидные хрящи).

Ақырқы ахәдырақәа рыбжеиҳара агиалин иалхуп, ауағы иқәрахъ даннеилак ишәуеит, ибағхоит. Дара-дара аидхәалагақәеи ақәартәрақәеи рыла еибаркуп. Урт зегъ ахъзқәа рымоуп.

Ақырқы ағонытқалагы аидхәалагақәа раңзаны итоуп. Урт иреиуоуп **абыжытәиқәа** (голосовые), – ититуа ахаңқәа ирылху, ачамсқөыл хәдырақәеи асаңарпшреи ирыбжъдоу. Абыжытәи еидхәалага иашақәа ирылхуп **абыжытәи қылхара** (голосовая щель) ахатагыы. Үақа иамоуп итцегъ абжытәи еидхәалагақәа раңзаны аха урт усқак итиуам, икъакъоуп, абжытгара атқыс изызку ахәдыррақәа реидхәалара ауп.

Ақырқы иамоуп ахатәи жышшәақәагы, урт рыбжа ақырқы шейбгу ифахоит, илахоит, егырт рыбжа ақырқы иамоуп ахәдыррақәа дыртцысуеит, идиртбаауеит, идиртшәоит. Урт ажышшәақәа ағатца албаадара аан ақырқы ахы ахәаша тамшәартә ақырқхагы-

лала иадыркуеит. Урт русура адхәалоуп иара убас абыжытгага аппарат. Үақа аус руеит еиуеипшым ажышшәақәа. Урт хаз-хазы аус шыруа еипш ахъзқәагырымоуп.

Ақырқы атқақа иатцагылоуп **ақырқыңда** (трахея). Үахъ ҳауа-цқамзар даға матәашшарьк цар қала зом, машәырла ак ташәар-тывы еимхәа-еимсарыла шытахъка итнагоит.

Ақырқыңда (дыхательная горло-трахея)

Ахәламшәчүйда апхъала иаду, **ақырқыңдатә хәдышрақәа** (трахеальная хрящи) реихапса ала ишъақәгылоуп, аҳая мөфандызго абыкы иахъзуп ақырқыңда.

Ақырқыңда аура 9-15 см., атбаара – 1,5-2,7 см. рұқынза иназоит.

Ақырқыңда ахәдышрақәа зхы еиғакым амаңааз иеипшуп, ахәдышрақәа рынаңзарақәа жышшәала еипшуп, реипшырақәа зегъы ахәламшәчүйдахъ ирхоуп.

Ақырқыңда антәамтақы иеимғапсоуп – иалтцеит **абронхқәа** (бронхи) фба. Аимғапара хъзыс иамоуп – **ақырқыңда аимғапара** (вилообразное разделение трахеи).

Ақырқы иаркны аимғапара ақынза иеихапсоу ақырқыңда хәдышрақәа рхыпхъазара иартәоит 16-20 цыра рұқынза, ианеи-ғытлакъ ашытахътәи абронх аргъа махәтақы ахәдышрақәа рхыпхъазара наәзит – 6-8 цыра, арма махәта – 9-12 цыра рұқынза. Арма бронх иаҳа иаууп, аргъа ааста. Ақырқы, ақырқыңда, абронхқәа рығонутқа **акантлацәа** (слизистая оболочка) тыршоуп. Үа ағынытқа иамоуп **акантла** (слизь) зырею ауатала ссақәа, итыршоуп злыху **ишәышшәыруа ахаңқәа** (мерцательные клетки) русурала ақырқыңда, абронхқәа, абронх ссақәа рығонытқа иеизо акантлазы, асаба, адәахъы итыргаует.

Абронхқәа (бронхи)

Абронхқәа, ақырқыңда аимғапара иаркны арпхакәа рығонытқатәи абронх ссаңақәа рұқынза аҳая мөфандыргоит.

Аргъа бронх – 3 см. иаууп, арма 4-5 см. рақара, уи иаҳа итшәоуп. Абронх қәазқәа абронх ссақәа рылтцеит, урт итцеғы иссоу

абронхқәа, убас арпҳақәа рыфнытқанза. Ртыхәақәа рәы абронх ссақәа ирымазам ахәдиррақәагы, ауаталақәагы, урт рытбаара миллиметрак ақара ауп иахықоу, абронхиолақәа рыхъзуп. **Арпҳа ахәтачқәа** (дольки лёгких) рәы абронх ссеи ашьадеи иеимырдоит апсып иалоу агаэтә матәашьарқәа. **Атыхәағтәи абронхиолақәа** (конечные бронхиолы) ирөйтүеит фба-фба ап-сып лагағагага абронх ссақәа (дыхательные бронхиолы), урт аҳая (апсып) наргоит арпҳа ахәтачқәа рахь. Ахәтачқәа зегыры рыфнытқатәи ртакыра (аҳая зыхъкысуга) еитцыхны ишәазар ауағы ицәа атбаара атқыс акыр жәантә иеихауп. Убри азоуп ауағы иусура анарха замоу, инихуа аенергия иазхаша аҳая зла-иоуа, дзымхәыгена.

Арпҳақәа (легкие)

Арпҳақәа армеи арғьеи ағбагы еидутцар ирылтүеит «ақәацә». Урт ағба роуп ағбәица аиҳара зыртәуа, рыбжъара, нас изду атызқәа ирыбжъоу атып иашътоуп **атзыбжъара** (средостение) ҳәа.

Арпҳа ахыцәкәа (верхушка лёгкого) ағада ирхоуп (алтәжәфа ашқа), **арпҳа ашьата** (основание лёгкого) рхоуп тәқа, **ажытқъя** (диафрагма) ашқа. Арғья рпҳа иаҳа итбаауп, икъағуп. Арма рпҳа апхъатәи атқар ағы (иларқәнны) иамоуп ағәи ахъаду **агәтәи тапқарста** (сердечная вырезка).

Арпҳа шыақәғылоуп **ахәтақәа** (доли) рыла. Арғья рпҳа иамоуп х-хәтәк: арма – фба. Арма рыпҳа хыхыннтәи тәқа ирнааны еиғшоуп, уи иғахыкны ихтәоушәа дағазнык еиғшоуп арғья рып-ха ақны.

Арма рпҳа иаанаҳәоит – цәаҳәа кынааки ф-хәтаки – **хыхытәии тәқатәии арпҳа ахәтақәа** (верхняя и нижняя доли лёгкого). Арғья рпҳа иаанаҳәоит кылхара кынааки, кылхара иашаки, арпҳа ахәтақәа хңеи (хыхытәи, абжъаратәи, тәқатәи).

Арпҳа иануп аватцарапқәа, ашьадақәа рыштақәа, ағәатәеипш арпҳагы иамоуп **арпҳа ағәашә** (ворота легких), усыннтәи арпҳа иалалоит ашьадақәа, анервқәа, алимфадақәа. Үақа арпҳахы иаңталоит абронхқәагы. Абронхгы ашьадақәагы, анервгы

ишиyneимоу агәашә иахътало иахъзуп **арпҳа ашъата** (корень легкого). Арпҳа ахаेңақәа ахъеиыло атқарқәа ҳәа ирышь-тоуп: 1 – итцару, тәқатәи атқар (нижний край); 2 – ихаргъежыу, **ашътахътәи атқар** (задний край); 3 – итцару, **апхъатәи атқар** (передний край).

Ауағы данқәйпшүп ирпҳа апшшәахәы цәхапшүп, иқәра аныназалак аиатәара ахылоит, ашәытақәа аанахәоит, ацәахәақәа анылоит. Нормала икоу арпҳа (чымазара змам) ахата татаза икоуп, итиуеит, апқарстағы усқак икылтәтәа зам. Ахиургцәа арпҳа ршоит жәа-сегменткны. Арпҳа иахарпоуп арпҳа **ағәағә** (плевра). Уигыы, амгәаңа ағәағә еипш ирфызуп, иңирцыруеит, асерозатә қашшы амоуп. Арпҳа ағәағәақәа өба рыбжъара ибжьюп **ағәағәатә зы** (плевральная жидкость).

Азкатәаратә-акәататә цәеижъхәтақәа ртәакыра (органы мочеполовой системы)

Азкатәаратә – áкәататә цәеижъхәтақәа ршоит ф-гәйпкны.

I – азкатәара ацәеижъхәтақәа (мочевые органы): **ацаңақәа** (почки); **ачхәрамғанғагақәа** (мочеточники); **анкъапышта** (мочевой пузырь); **ачхәра катәага аканал** (мочеиспускательный канал).

II – акәата цәеижъхәтақәа (половые органы);

а) **ахатда икәата ацәеижъхәтақәа** (половые органы мужчины): **ажәла уаталақәа** (акәағықәа) (семенные железы, яички); **ажәлатыгага ңыштықәа** (семявыносящие протоки); **акәағытра** (мошонка); **ажәлатра пытқырқәа** (семенные пузырки); **аçырқәатала** (предстательная железа); **ачхәракатәага аканал ацымышхыуаталақәа** (железы луковицы мочеиспускательного канала); **ацыхцәы** (половой член).

б) **апхәыс лыкәата ацәеижъхәтақәа** (половые органы женщины): **акәтағытрақәа** (яичники); **аказықтә трубақәа** (маточные трубы); **аказық** (матка); **акъымыш** (влагалище); **апхәыс лыкәата адәахътәи ахәтақәа** (наружные половые органы женщины).

Азкатәара ацәеижъхәтақәа (мочевые органы) Ачаңақәа (почки)

Ачаңа (почка) ф-цыракны икоу цәеижъхәтоуп, амаkeletalәара-чы афынтықала абғашшара нақ-аақ иадуп.

Ачаңа аура 10-12 см., атбаара – 5-6 см., ашәпара – 4 см., акапан – 120-200 г. рұынза иназоит. Армарахь икыду ачаңа еиҳауп. Ачаңа анызфыдоу ищәхапшыуп.

Ачаңа абжарахтәи аган ҭашәашәоуп, уақа **ачаңа агәашә** (ворота почки) ахъзуп. Анағас иамоуп тәғәафарак **ачаңа ағытца** (почечная пазуха) зыхъзу. Убра итоуп: **ачаңа саара** (почечная ляханка) **ачаңа саанқәа** (почечные чащечки), ашъадақәа рымажәкәа, анервқәа рдаңқәа, ашшатә хаңқәа.

Ачаңа хыхътәи атыхъе аиҳа икъақъоуп. Уақа иақәуп **ачаңа ахыхътәи ауатала** (надпочечная железа).

Ачаңа ашша илаҳәоуп, нағсы ағәағәа ахъкъоуп.

Ачаңа апқарстағы уағы ибоит ф-еыткны ишеилу: **абғажәтә өйт** (корковый слой) аиҳа иғежекъуп, адәахъала иағыкәрышоуп; **абағлашатә өйт** (мозговой слой) аиҳа икъақъоуп, иқапшы-етәоуп, агәтахъы иагәйлоуп. Үрт реипшымра зыхъкъо ашъа еиңшны иахъырзымнеиуа ауп. Үрт иргәйлаку ашъадақәа рәғы ауп ацәеижъ иалоу абаазатәи а-еахъарыцқъо, иахъаразо. Убарт ат-рубақәа ирталаны ачаңа асаанқәа раҳъ ачхәра еизыкәкәоит. Ацәеижъ иалгатәу абаазатәи (ачхәра) апхъа иеизоит ачаңа асаарәғы, уантәи **ачхәрамғанғага** (мочеточник) италаны анкъапыштахъ ицоит.

Ачаңа ауаа зегъы иеипшны ирызкыдым. Иахарак атып апса-хуеит арғарахтәи ачаңа, уи зыхъкъо ауаҳәа шәпа ахъылақъеуа ауп. Зны-зынла ауағы чачак ауп имоу, мамзаргъы ичаңа а-еенимаа еиңш ирхәоуп. Икоуп ауаа ачаңақәа еимиааны иаазхәогъы.

Ачхәрамғанғагақәа (мочеточники)

Ачхәрамғанғага (мочеточник) ипаны ихәхәаза ачаңатә саареи анкъапыштеи ирыбжъдоуп. Аура наэоит 30-35 см. рұынза,

цьара-цьара 3-4 мм. итбаауп, даеацьара 9 мм. ръынза. Икоуп дара фба.

Ачхәрамфандагақәа инархәа-аархәаны анкъапыштахь илаштуп, уақа анкъапышта атәғи атзы иагәйлсны 2-қа см. инаскыганы ағынтықта иаатуеит.

Ачхәрамфандага атзы х-өйткны иеиқәуп: адәахытәи – **аха-цыркыра еидкылагатә кәйирша** (соединительная оболочка), ағынтықтәи – **акантлацәа** (слизистая оболочка), рыйжара ибжьюуп **ажышишәатә өйт** (мышечный слой), цьара-цьара акантлацәа иалоуп ауатала хәхәақәа.

Еиғыртәышьала ахәеси ахаңәеи рыйхәрамфандагақәа злеиншым ҳәа акғы ықам, ртыптылхшьеи рымфасшьеи алаҳамтозар.

Анкъапышта (мочевой пузырь)

Амакәан апшра змоу цәенижыхәтоуп. Аихарак злыху ажышишәақәа роуп. Казшы хаданы иамоуп аитцигтира аитталара. Анкъапыштағи иалыркаауеит – **атца** (дно), **ахәда** (шейка), **ахәамц** (тело). Ағынтықта иеизо ачхәра ахыпхъаңзара иазҳаңыпхъаңза атыз-қәа тәғаҳоит, иеитцигтиеит, атцихәтәаны атзы иаласоу анервадаңқәа рдырратарала ачхәра аңартта ашә аатуеит. Анкъапышта атакнаңзара рхоуп ахаңәа рәғи ауаҳәашәпахь, ахәса рәғи **аказық қылымшы ахь** (влагалище матки).

Анкъапышта атзы злыху ажышишәа рофызқәа роуп. Ажышишәақәа неихыс ааихысуа атзы дыргәгәоит, ажышишәатә хаңқәа рхырхартакәа еилапсоуп, апсыз кыга ақата еипш ихауп, убри азоуп анкъапышта мыңхәи сиңтигит ҳәа изпымжәо. Ағынтықта итыршоуп акантлацәа. Анкъапышта ахәдағи ажышишәақәа реизытәара иацлоит, уақа урт ирылхуп анкъапышта азыркуа, иззыртуа **амахәың жышишәа** (сфинктер).

Анкъапышта атәғи иамоуп акылтәарақәа хәа: фба – ачхәрамфандагақәа ахъаатуа, акы – ачхәракатәага атруба ахы ахытцнанхуа. Акылтәарақәа ахыбыу иаҳызуп **анкъапышта ахкәакъыт** (треугольник мочевого пузыря), уи зегъ реиха имтисуа, ирқацуо туыпуп анкъапышта ахәтақәа рәғи.

Акәата цәеижъхәтақәа (половые органы)

Ахаңәи ахәсеи рыхататә еиғыртәашъақәа еипшәм. Урт хаз-хазы ирыхәапштәуп.

Ахатца икәата ацәеижъхәтақәа (мужские половые органы)

Ахатца икәата ацәеижъхәтақәа ршоит ♂-гәйләнни.

I. Актәи агәып иатданакуеит **ахатца икәата афныңқатәи ацәеижъхәтақәа** (внутренние мужские половые органы) – агъажела уаталақәа (акәағыңқәа), урт рыхрапшықәа, ажәлатыгага цыштықәа, ажәлатра атқақәа, ажәлаттрақәа, ачыркәатала, ачхәракатәага аканал, ацыымшыгуаталақәа;

II. Афбатәи агәып иатданакуеит ахатца икәата адәахътәи ацәеижъхәтақәа (наружные половые органы) – ахатца ицихңәи, ахатца ицихңәи аканал, акәағытра.

Ахаңа икәатца афныңқатәи ацәеижъхәтақәа

Ажәла уаталақәа, мамзаргы акәағыңқәа (семенные железы, или яичко)

Ажәла уаталақәа ахатца имоуп фба, итоуп акәағытра, акәты кытагь аформа рымоуп. Акәағы аура наәозит 4-5 см., ашәпара 3-ка см. акапан 25-30 г. Акәағы акәағытра итакнахауп атқала маңк ихырнааны. Армарахътәи акыагь атқа иаҳа иаууп азы акәағы лақәни икнахауп.

Акәағы ашытакхътәи аган иадуп **акәағы апрапшы** (придаток яичка).

Акәағы злыху ацәеижъ тоуп иқацаза икоу **ахаңыркыраед-дкылагатә кәырша** (плотная соединительная оболочка), уи хъзыс иамоуп – **ахзытә кәырша** (белочная оболочка). Ахзытә кәырша иағытәнни акәағы афныңқатәи ицо ағапарақәа иртоуп **акәағы ахетаңқәа** (дольки яичка). Урт ахетаңқәа рхыпхъазара наәозит 100-250 цыра рұқынза. Хәтәңцыпхъаза рифныңқәа ирыг-

роуп ажәла иазку абыкъ рхәақә (семенные извитые канальцы) – 3-4 цыра, урт ңыраңыпхъаза иеитүхыр роура назоит метрак ақара, рышәпара – миллиметрак ақара икоуп. Аканал рхәақә рифонытқа ауп рапхъаза акәны **ағъажәла** (сперматозойд) ахыиуа.

Ахәтаңқәа рыхқәа ахьеиәаку иеилалоит аканал хәахәақәа (3-4 цыра) рыхқәа – ирылтцеит **аканал иашақәа** (прямые канальцы), уртгы дара-дара еипшүуп, иеимадоуп, ирылхуп **акәағь аката** (сеть яичка). Аката иналхәраа-аалхәрааны акәағь ағнытытқа рееизыркуеит 18 рұқынза **акәағь ағъажәла тызго аңыштықәа** (выносящие протоки яичка), урт акәағь ахы ақны акәағырша кылтқәаны акәағь ацрапшы италоит. Акәағыгы ацрапшыгы шеимоу **акәағь ахатәы тыхәтөи** (собственное влагалище яички) итоуп.

Акәағы акәағыршеи ирыбжысны акәағь ағнытытқаҳы иагравлойт ашьадақәа, анерв махәқәа раңәаны. Урт русура маншәаламзар ағъажәла аңсы ахалағом, аңсы ахаларгыы ипсігеу ақазшы аанахәоит. Акәағь акәағытрағы итахәхәоуп, ирцәыхъчоуп ахъатаңғыеи ашоураңғыеи, ағъажәла аикәөрхара иазкуп уи аиғартәышшагыы, атып изну аиәкаашшагыы. Акәағь зызку ағъажәла аазара, архиара, аизакра роуп.

Акәағь ацрапшы (придаток семенной железы)

Акәағь ашытакхытәи аган ихәхәаза иаду, ажәламғангара иазку ацәеижкхәта иахъзуп акәағь ацрапшы.

Акәағь ацрапшы иамоуп – ахы (акәағь иахыхәоит), атыхәа (ихәхәаза атғахь ииасуеит), рыбжъара ибжью ахәамц быжъпаап (атыхәеи ахи рааста).

Ажәлатыгага ңыштықәа (семявыносящие протоки)

Ажәлатыгага ңыштықәа ықоуп өба. Акәағықәа րыцрапшықәа тәқатәи ртыхәақәа инадыркны иеитүхзар метрабжак аура зманы зышәпара 3-қа мм. ықоу, зқылхара миллиметрабжак иеихам, **абыкъ** (атруба) иеипшүу цәеижкхәтоуп.

Ажәлатыгага цыштың ахы ахъакуа ирхәоуп. Агәтә инаркны атзы-хәнзә иишшәйрәзә икоу быкыуп. Интәоит **атзыхәа ачыркәатала** (предстательная железа) азааигәара, азқатәага трубка афнүтә.

Ацыштың атзырылхуп х-өйткны иеиқәү акәыршақәа: адәахъала иакәыршоуп **адвентициа** (адвентиция), афнытә аттыршоуп **акантлацәа** (слизистая оболочка), рыбжъара ибжьюуп **ажыышәатә кәырша** (мышечная оболочка).

Ажәлатыгага цыштың атзырылхуп х-өйткны иеиқәү акәыршақәа: адәахъала иакәыршоуп **адвентициа** (адвентиция), афнытә аттыршоуп **акантлацәа** (слизистая оболочка), рыбжъара ибжьюуп **ажыышәатә кәырша** (мышечная оболочка).

Акәағы атңа (семенной кантик)

Акәағыкәа рыобагы атңақәа рыла акәағытра итакнахауп. Акәағытра акәағы аштахътәи аган иадырқацалоуп. Акәағытра афнытә итоуп **акәағы ифахо ажыышәа** (мыщца подвешивающая яичко), уи акәағы иааханы ацацхатә кылтәара ағышәтәғынза ифанагоит.

Иеиқәыпхъазоу ахәтақәа зегъы ирыхъкоуп иеидызкыло – **акәағы атңа акәырша** (оболочка семенного канатика). Уи акәырша шнеиуа иара акәағы ахатагыы ылаҳәахоит, убри азын урт ирымоуп ирзеипшүү хъзык – **акәағыи акәағыттеги ркәырша** (оболочка семенного канатика и яичка).

Ажәлатра пыткәыр (семенной пузырь)

Анкъапышта (мочевой пузырь) нақ-аақ аштахътәи аганаңы иатдоуп ажәлатра пыткәыркәа өба.

Ажәлатра пыткәыр амакәан иеипшуп. Ажәла ахътало иахътыңда амоуп, амакәан еиңш ихәхәоуп (12-ка см.) ашәпара 7 мм. Ирхәаны ирөнү иеиқәүп, афнытә иамоу аишкаарақәа алабиринт иеипшуп. Адәахъала аптыкәыр иакәыршоуп адвентициа, афнытә итыршоуп акантлацәа, урт рыбжъара ибжьюуп ажыышәатә кәырша.

Ачыркәатала (предстательная железа) агәчамасаара афнытә итоуп ацәеижхъетақәа ируакуп. Анкъапышта иатдоуп, аз-

катәага канал иаакәышаны иаджатдалоуп. Адәахъала ахъа ажәла асаҳъа амоуп, **аңыркәатала ахы акәаңәра** (верхушка предстательной железы) тәка ирхоуп, ашъата ақъақъара хыһъ анкъапыштахъ ирхоуп.

Аңыркәатала иагәйлсны ицоит азкатәага-ажәламғангага трубка, ауафы иқәра иацлаңыпхъаза аңыркәатала иазхаеит, аканал артшәоит, еиманаңыгәоит, зны-зынла (аңыркәатала ахъта алалар) уи ачымазара иахъаны ахатца азы изкамтәо джелоит, ирласны аңхыраара имоур иалшоит ицәеижъ шамыркхаргъы. Амедицинаңы ари аңәеижъхәта піканы иамырхуеит.

Аңыркәатала аура наэоит 4 см., атбаара 3 см., ағылара 2 см., акапан иартәоит 20-қа г. Ауафы наэа иңи иалшоит кәтәы кәтәгък иақаразаргъы. 17 шықәса зхытцуа ақкөын иңыркәатала ишазхара иазхаеит.

Ачхәра катәага канал аңымшыхъы иатданакуа ауаталақәа (железы луковичной части мочеиспускательного канала)

Ачхәра катәага канал амаеахәара (пещеристое тело мочеиспускательного канала) ахъалаго нақ-аақ иавоуп махәыда рыпк иақароу ауаталақәа ғба. Апшшәахәы цәөекъ-цәхапшыуп. Уи ахәттассақәа ұярак еидкылоуп ажымжәеипш, **аңыштықәа** (протоки железы) еилаланы иаатуеит ачхәра катәага канал ағынтықта. Зны-зынла хыпхъазарала ғба ианеиҳаугы қалоит.

Ахатца икәата адәахътәи аңәеижъхәтақәа (наружные мужские половые органы)

Ахатца икәата адәахътәи аңәеижъхәтақәа хәа ипхъазоуп ахатца **иңыхцәы** (мужской половой член), нас **акәағътра** (мошонка).

Ахатца иңыхцәы (мужской половой член)

Ахатца иңыхцәы рызкуп ғ-уск: **ағъаз** (сперма) ашътра (аршәра), ачхәра амғангара. Урт рымғапысра алзыршо аиғартәышша

амоуп ацыхцәы (иаазыхәеу аформа). Аномағы аура назоит 8-12 см., ашәпара 2,5-4 см. рұқынза. **Ацыхцәы ашьата** (корень члена) аөхәыбағ иадырқацалоуп, **ацыхцәы ахы** (головка члена) нас **ахәамц** (корпус, тело члена) рхы иақәйтны ихынхалоуп.

Ацыхцәы ахәамц (тело полового члена) иамоуп аганкәә оба: апхъатәи – мамзаргы хыхтәи аган иахъзуп **аzekә** (спинка члена), ашътахътәи – мамзаргы тәқатәи аган иахъзуп – **ачхәракатәагатә быкъ аган** (поверхность мочеиспускательного канала).

Ацыхцәы ахағы иаатуеит **аzekатәагатә (ачхәракатәагатә) быкъ акылтәара** (отверстие мочеиспускательного канала).

Ацыхцәы ацә (кожа полового члена) тәгоуп, еитытуеит ахәамци ахи хнафартә ақара. **Ацәеизытәара** (крайняя плоть) ахъзуп ацыхцәы ахи ахәамци ирыбжью ихъареу ацәа еиқәтцара.

Ацыхцәы ахәамц злыху – нақ-аақ фбаны иеивоу амаеахәарақәа обеи урт ирыбжыагылоу **ачхәракатәагатә канал амаеахәареи** роуп (пещеристые тела половога члена). Амаеахәарақәа рыбжьара ицоит **абжъаратә еиқаага** (срединная перегородка), рыңытқала рыңыпхъаза иргәзылоуп **адапшықәеи** (артерии) **адаетәақәеи** (вены). Апхъатәи иахъзуп – ацыхцәы **адапшықәа** (глубокая артерия полового члена), афбатәи – **ацыхцәы азқәағтәи адаетәа** (тыльная вена полового члена).

Ачхәракатәагатә канал аура 17-20 см. рақара ықоуп. Ағынтықа иамоуп иссаны **ачхәракатәага уаталақәа** (уретральные железы), итүршоуп **акантлацәа** (слизистая оболочка).

Акәагътра (мошонка)

Акәагътра, ацәеи ажышәеи ирылхуп, акәагъцәеи акәагъ ацрапшы ирыкәыршоуп, иахъчоит. Акәагътра иахъкоу ацәа тәгоуп, ашша амазам, икычуп, апшшәахәы хиқәаароуп, ахәы гарпшарны иақәуп. Акәагътра ацәа иалоуп апхзы уаталақәа раңәаны. Ацыхцәы ашьата инаркны акәагътра агәта иалсуеит **акәагътра азахырста** (шов мошонки).

Акәагътра ағынтықа еиқаауп **акәагътра аиқаага** (перегородка мошонки) ала, уи аиқаара акәагътра азахырста иама-

риашоуп иағъеснашоит арма гәафара, аргъа гәафара ҳәа. Акәағътра иаларсуп ашьадақәа, анервқәа.

Апхәыс лыкәата ацәеижъхәтақәа (женские половые органы)

Апхәыс лыкәата ацәеижъхәтақәа ршоит ө-гәыпқны.

I. Актәи агәып иатданакуеит **апхәыс лыкәата ағнытқатәи ацәеижъхәтақәа** (внутренние женские половые органы): **акә-тағытрақәа** (яичники); **аказықтә трубақәа** (маточные трубы); **акәтағыттрақәа** **рыцрапшықәа** (придатки яичников); **аказық** (матка); **аказық акылымшы** (влагалище матки).

II. Афбатәи агәып иатданакуеит **апхәыс лыкәата адәахътәи ацәеижъхәтақәа** (наружные женские половые органы): **акәата** **апышә дүкәеи апышә хәыңқәеи** (большие и малые срамные губы); **акылымшы ағышәта** (преддверие влагалища); **акәамамча** (клитор); **акылымшы ағышәтағтәи ацымшыхы** (луковица преддверия влагалища); **апхәыс лычхәра катәага аканал** (женский мочеиспускательный канал).

Апхәыс лыкәата ағнытқатәи ацәеижъхәтақәа

Акәтағыттрақәа (яичники)

Акәтағыттрақәа апхәыс илымоуп өба, апхәысжәлатә уаталақәа иреиуоуп. Үақа ииуеит, ирызхауеит, ишәны игәылтцеит апхәыс лыкәатағықәа. Акәтағыттрақәа афбагы апхәыс лцаңха ағнытқала аганқәа рәғы икыдуп. Үрт агәчама ағнытқа атзы иаркуп атқақәа рыла.

Акәтағыттрақәа апшишәахәы ихиатқәаау ацәыш азұхәар ауеит. Иамоуп алгәыгәрақәа (ироззам), маңк иқъапсны иаазыхәоуп. Апхәысназа лыкәатағыттра аура наәар алшоит 5 см. рұқынза, ақын-жыра ианреихау 3 см. (иреитдо 1,5 см.), ашәпара 0,5-1мм. ақын-за, иакапануеит 5-8 грамм. Акәтағыттра ахата аилазаарағы иамоуп х-еыйткны иеиқәу аматәашшарқәа: 1 – адәахъала иахъкоу ахъытә көйрша (белочная оболочка); 2 – уи иатдоу **абғажәтә**

матәашъар (корковое вещество); 3 – агәтахы иагроу – **абафлашатә матәашъар** (мозговое вещество). Абгажәтә матәашъар аөйтә ақны иамадоуп **акәтағытә фолликулқәа** (яичниковые фолликулы). Уброуп акәтағықәа ахъено, иахышәуа. Акәтағытә пытқәйрқәа иишшәра ианшәлак ирыгроу акәтағы тәзхеует, акәтағытра ацәахы (акәыршахы) инасқынаны игәйлтцеит. Игәйлтцыз акәтағы аөйтқашәоит уа ааигәа икоу **акәтағытра ачыхә** (яичниковая бахрома), уи иағықәланы ишнеиуа **аказық абықь** (маточная труба) италоит, уантәи аказық ағынтықханы иңгизеит. Акәтағы зыгроу аптықәйрқәа (афолликулқәа) зегъ шәум, имшәйз аптықәйрқәа акәтағытра иалпсауеит. Ишәны игәйлтцыз акәтағы атыңан инхаз аптықәйртың иалтцеит уаталара зуа **ацәеижъхәта феижъ** (желтое тело), уи ишнеи-шнеиуа итсықекәаны иумбазо изуеит. Ишәны игәйлтцыз апхәйис лықәтағы аказық ағынтықха иштоу ахатца **иғъаҙ** (сперма) иалоу **ағъажәла** (сперматозоид) аниар акәтағы штәуеит, апхәйис ләдәеижъ ахшара далашәоит.

Акәтағытра ағынтықкатәи абаслашатә өйт иаласоуп ашьадақәа рацәаны. Урт уаҳы изланеиуа атың **акәтағытра агәашә** (ворота яичника) ахъзуп. Уақа ииагоуп алимфа мөнанызго адәкәеи анервқәеи. Акәтағытра агра ағынтықхағы итакнахауп атқақәа рыла.

Акәтағытра зызку акәтағы аағзара маңара акәзам, уи апхәйис ләдәеижъ иаланатцоит апстазааразы зыда ңсыхәа лымам агормонқәа. Акәтағықәа ишахәтоу аус анырымуда апхәйис ләйлыпсауеит, иалшоит ахатцаңшра аалхәар, ләтәқәа аар, лыбжы гә-фахар, ажырылған, ахәы лықәлар, анервтә чымазарақәа түлгар.

Аказық абықь, акәтағымғанғага абықь (маточная труба, яицевод)

Аказық иамоуп акәтағымғанғага абықықәа фба. Урт абықықәа рыйзтыхәак аказық итакуп, еғи атыхәа аартны иныжүп агра ағынтықха акәтағытра азааигәарағы. Абықь аура (апхәйис наза-аа-за ләй) иназорит 10-12 см. рақара, атбаара 0,5 см., армеи арғьеи роура еиқарағзам.

Акәтағымғанғага абықь ахәтақәа хәа ипхъазоуп **акәтағымғанғага аматра** (воронка маточной трубы), **абықь атбаахарта** (ам-

пулярная часть), **акетағымғангага абықъ ахәдатшәара** (перешеек маточной трубы). Абықъ зых иақәитү атыхәағы икоу амтра иағыкәйршоуп **абықъ ачыхәкәа** (бахрома трубы). Аказық абықъ иамоу ағышета атбаара 2 мм. затәрәк роуп, аха уи азхойт акетағъ акылсразы. Аказық абықъ иамоуп акәирша, аттакәа. Уртрыла аказық ацацха атызқәа ирыдхәалоуп имтцысуа.

Акетағытра ацрапшы (придаток яичника)

Ирхәа-рхәаны икоу абықъ ссақәа ирылху цәеижъхәтаны акетағытра атыхәағы аказық аидхәалага ńъаńъақәа ирыбжьюуп, маңк исеижъуп, махәыда рыцк иакароуп.

Аказық (матка)

Ажышәарфызы иалху, зығнытѣка гәафоу, агәчаматцаńкаетәи ацаха гәафарағы итоу ахшаралира иадхәалоу ацәеижъхәта иахьзуп аказық. Аказық ауреи апшреи реырпсахуеит апхәис лықәреи лышәареи ирыдхәаланы. Хшара дызмоуц апхәис лказық 7-8 см. иаууп, хшара дзаухьюо 8-10 см., атбаара 4-5 см., акапан 30 г. инадыркны 100 г. рѣкинза.

Аказық иамоуп х-хәтак: ахәда, ахәамц, атца. **Аказық ахәда** (шейка матки) 3-ка см. иаууп, **аказық акылымшы** (влагалище), **аказық ахәамц** (тело матки) еиҳарак излыху жышишәоуп. Аказық ахәамц ахахы икоуп аказық ахәдеи акылымшы, атыхәахъ – аказық абықъқәа. Аказық ахәамц антәамтағы ағнытѣка иамоуп **аказық атца** (дно матки).

Аказық атзы злыху ажышәакәа х-еыткны иеиқәуп: адәахътәи ағыт апакъалтә кәйршаш иеипшуп, уи серозатә хъкоуп, иахьзуп – **апериметри** (периметрии); ағнытѣкатәи ағыт (итыршоу) акантлацәа иахьзуп – **аендометри** (эндометрии); адәахътәи ағнытѣкатәи ағытқәа ирыбжьюуп ажышишәа иалху ағыт – **амиометри** (миометрии) зыхъзу. Ахеыткызы ғәгәала еильсны икоуп, реидыхра аузом. Уи аказық атызқәа аргәгәоит, апхәис лцәа иалашәаз ааха имоуртә дахъчоит, аказық ахатагызы пымжәакәан, ишеибгou еиқәхоит, ишъаңгылоит еита ахшаралиразы ихианы.

Ақазық ағнытқа итұршоу акантлаңа иалоуп ауатала ссақәа раңданы, урт ақазық ағнытқа дырцәаакуеит, ажәлеи акетағы реиниара атагылазааша дырманшәалоит, иацхрааует.

Ақазық ацаңха ағнытқа излатакнаңау атқақәеи аидхәал-гақәеи раңдеоуп, урт раҳытә икоуп зхатәи хызықәа змоугыбы: **ақазық адхәалага кәымпүл** (круглая связка матки) 10-15 см. зоура ықоу; **ақазық адхәалага қыақьа** (широкая связка матки); **ауаҳәашәпатә-казықтә еидхәалага** (прямокишечно-маточная связка).

Ақазық ахәамц иатқағылоуп акълымшы.

Ақазық акълымшы (атыхәтеи) (влагалище)

Ақълымшы абықы (труба) еипш игәафоу цәеижъхәтоуп. Аура нағозит 8-10 см. рұқынза. Хыхъала ақазық ахәда ахәамц иамадоуп. Тұақала иаатуеит **акълымшы акылтқәара** ала (отверстие влагалища).

Ақълымшы атызқәа еимашьшыуп, архыатәи атзы иаҳа ишә-поуп, уи анкьапышта иадуп.

Ақълымшы атзқәа х-өйткны иеиқәуп. Адәахытәи аеыт – асерозатәи кәөршоуп, уи иатқоу – абжъара ибжью аеыт – ажъышәа иалхуп, ағнытқала итұршоу аеыт – акантлаңа ауп. Акантлаңа ашәпара (2-қа мм) ажъышәа аеыт атқыыс иеихауп. Ақълымшы ағнытқатәи атзыварақәа рөы иаанахәоит акантлаңа иалху **акълымшытә қызырақәа** (влагалищные морщины).

Ақълымшы ағнытқа иамоу акызырақәа ахшаралура аан еитыцуеит, апшқа ақазық итығыра дырманшәалоит.

Хатса дызнымиац архәйис лкълымшы ағышшәта хнафоит игәа-гәтәу **акәа атқа** (девственания пleva).

Aңғәйис лықәатә адәахытәи ақәеижъхәтқәә

Ақәатә апышшә дүкәа (большие срамные губы)

Ақәатә ақылхара (срамная щель) нақ-аақ аурыла иавоу ацәа-рөыра қәазқәа өба ирыхъзуп акәа апышшә дүкәа. Бжъаратәла урт

роура назоит 8 см. рұқынза, рыжәпара 2-3 см. Аңәареыра иагәйлоу ашша апышәкәа рышәпара иаңнатсоит.

Апышәкәа реималарта апхъатәи аган иахъзуп **апышәкәа апхъатәи реидчаблара** (передняя спайка губ). Ашътахътәи реидчаблара иаҳа ипсүгөуп, цқяа иалпшум.

Акәата апышә дуқәа ирықәу аңәа иалоуп апхзы зыршуа ауатала ссақәа рацәаны. Аңәа атқақа иамоу ашша иагәйлсны иңдит ажышәа иалху ахаң хышәпақәа. Урт аказық ажышәақәа ирыларсуп.

Акәата апышә дуқәа рцәатқа иамадоуп ашьаетәа мөданызғо адақәа рацәаны. Урт **реилапарақәа** (венозные сплетения) ирылхуп **акылымшы ағышета ацыымшыхәы** (луковица преддверия влагалища), нас **ағышета уатала қәазқәа** (большие железы преддверия).

Акәата апышәдүкәа адаетәа ссақәа рацәаны иахъалоу иахъяны апышәахәы хыиатқаауп. Ауаталақәеи ашшеи рызытрана апышәкәа рыфнутқа (рыбжъара) еснагъ иңдәаакуп.

Акәата апышә хәыңқәа (малые срамные губы)

Акәата апышә дуқәа рытқақа иатқоу, иаҳа итқаоу, ихәычу артырстақәа ирыхъзуп акәата апышә хәыңқәа (оба ықоуп).

Акәата апышә хәыңқәа ирылдоуп хыпхъазара рацәала адаетәақәа (вены), анервқәа, ажышәа рофызқәа.

Акылымшы ағышета (преддверие влагалища)

Акылымшы ағышета ҳәа ипхъазоуп акәата апышә хәыңқәа оба ирыбжъаркуа атып. Апхъақала уи иаєпнуп **акәамақа** (клитор), ашътахъала **апышәхәыңқәа рығәрахәыңы** (узденека малых срамных губ), аганқәа хадыртәаауетит апышәхәыңқәа рхатқәа.

Акылымшы ағышета анағс иқоуп **акылымшы аталарта** (вход во влагалище). Акәамақа инатқакны, ағышета ағадахъала иаатеуетит **ачхәракатәага абықъ адәахътәи акылтәара** (наружное отверстие мочеиспускательного канала).

Акълымшь ағышәта акәша-мықәша хыпхъазара рацәала иаатуеит **ағышәта уатала дүкә рңыштықәә** (устыя протоков больших желез преддверия), нас **ағышәта уаталахәыңқәә рңыштықәагы** (устыя протоков малых желез преддверия). Ауатала дүкә амахәыда рыцк иақароуп, өба роуп икоу, рыпш-шәахәы феижкуп.

Акәмача (клитор)

Хұақа сантиметра иауу, зығнытқа ашьадақәа рацәаны из-гәйлоу, архәыс лыкәата адәахътәи ацәеижъхәтақәа иреиую акәмача ахатца иңыхцәи излеиншү рацәоуп, аха шәагаала иеит-тоуп. Апхәыси ахатцеи реиниараан акәмача ағнытқатәи ашьадақәа шьала итәуеит, иқацаза иқалоит. Акәмача иамоуп ашьата, агәицә, ахы. Ашьата аөхәыбағ иаларсуп, ахы ианаахәоит **ацәеи-зыгтәара** (краиняя плоть).

Апхәыс лычхәракатәага аканал (женский мочеиспускательный канал)

Апхәыс лычхәракатәага аканал ахатца итәи ааста ғыннтә ит-баауп, аха аура 3-4 см иеихам, уи антәамта (адәахъы ихоу) аат-уеит акълымшь ағышәта афадаҳы.

Ачхәракатәага абыкъ анкъапышта азааигәара аматра еипш итбаауп, адәахътәи акылтқәара азааигәара иаха итшәоуп, атзы х-еыткны иеиқәүп. Ағнытқа итыршоу ағыт – **акантлаңа** (слизистый слой) иамоуп арекырақәа (акацырақәа) рацәаны, убри азы ауп акылхара еимашьшы изыкоу. Адәахъала иакәыр-шоу ажыышәтә өйт шықәгылоуп ажыышәа хәхәақәеи аудадыхә еипш иакәыршоуи рыла. Урт русурала аканал ачхәра тыртқәраа-ны идәиқәнаттоит.

* * *

Апхәыс лыкәата ацәеижъхәтақәа ртышәынтаалара алзыршо аидхәалагақәа, рейтталара рейтцыттра алзыршо ажыышәақәа, ру-сурға мфақәызтәо анервқәа, ашыа рызназгои ирыцрызгои адақәа,

алимфа зұныққоғасы адаққа, ауатала цыштыққа убас итегері аңаеи-жыхетаққа рыхызқа зегзыңтәкі арақа иарбазам.

Агәыпхәыхшуатала, агәыпхәы (молочная грудная железа, или молочная железа)

Агәыпхәы фобаны икоу цәеижъхәтоуп. Уи қыдуп агәышпү апхәкала III-IV аваттараққа ирымариашаны.

Апхәис лықәреи, лышәареи, ләзәлтәымреи агәыпхәы аформа ғәғәала ианыпшүеит.

Агәыпхәы ахш қазтқо, изыцрытца уатала дууп. Уи ахшара иааңара иазку цәеижъхәтоуп. Ирыдхәалоуп иара апхәысра ачыдарақәагы. Апхәис лықдараққа иреиуоуп ләтатса ахыммаауа, ашша иаҳа ираңаны ләзейк жиек иахъанаахә, еихаракгы лтәартәғы, лымғаацәағы, лгәыпхәкқа рыхқаша-мықәша. Апхәысра ачыдараққа иреиуоуп убас ахцә кампсара, абжыпара, аңаеижъ иаҳа ахәычра, атқағара.

Агәыпхәы, еихаракгы апшқа ииммәац, пшрас формас иамоу зыхқо иара иақәү ашша ауп. Апшқа иицәо агәыпхәы иакәйршаны иамоу ашшаққа зытуеит, урт ртыңан агәыпхәы ағынтыңқа ахш еизаны италоит.

Арғыагәыпхәи армагәыпхәи ирыбжью аташәашәара иахъзуп агәыпхәөйтцира (пазуха).

Агәыпхәы агәта иақәғылоуп **агәыпхәкыка** (грудной сосок). Уи иағыкәйршоуп 2-3 см. зытбаара назо **акыка ағыкәйрша** (поле соска). Акыка ахатеи ағыкәйршеи рыхшшәахәы иаҳа ихикәароуп. Ағыкәйршакны аңа иалоуп ауатала ссаққа, акы-ка ахыцәкәағ акырцьара икылытәтәоуп, убрантәи ауп ахш златыңца.

Агәыпхәы ахаты ауатала шықәғылоуп **агәыпхәы хәтаққа** рыла (доли грудной железы), ахәтаққа рхыпхъаңара назоит 15-20 рұқынза. Хәтацпхъаңа иамоуп ахш анеизыкәалакъ изтала-ны ицо **ахш цышты** (млечный проток). Урт рыхқәа акыкахъ инағоуп. Ахш цыштыққа акыка иахъынтағыло итбаауп адыр-ды апшра аманы, уи иахъзуп **ахштә ғытцира** (млечная пазуха). Акыка ахыцәкәағы икоу ахш аңаңта иахъзуп **ахштә қылтәара**

(млечное отверстие), урт ақылтқаарақәа (акыка ахыцәкәағы иамоу) рхыпхъазара иаха иеиттоуп агәпхәы ахәтақәа рааста, избанзар икоуп аңыштықәа ақыка азааигәара ианнеилак иеилало. Урт ақыка ахыцәкәағы иаанаҳәар алшоит – 15 рұғынза.

Агәыпхәы аштыхъала **ахъя** (фасция) акәыршаны агәышпы ажыышәа ду иадуп. Ишеибгоу агәыпхәы амакәан итоушәә акәыршала алтәжәға иатқакнахауп. Апхәыс лгәыпхәы анормағы ахәы ақәзам.

Ахатца игәыпхәы уатала (мужская молочная железа) шарашоуп, иамоу ауатала ахш талағом, ақыкагы ахш кылтқәарақәа амағам. Ахатца игәыпхәы ахәы ақәлар ауеит.

Зны-зынла ахәсеи ахаңәеи рәғы иеипшны иаархәоит **агәыпхәы мышхәкәа** (прибавочные молочные железы). Урт, нақ-аақ агәышпы, амгәаңәа рәғы ирықәғылоит, аха ирызхәзом азы усуратхәа ақғыы рзымфацғом.

V.АНЕРВТЦАРА (УЧЕНИЕ О НЕРВНОЙ СИСТЕМЕ)

Анервтцара азкуп ауафытәйсөа ицәеижъ иалоу анервқәа реибаркыра ахәтақәа реилыркаара.

Анервтә еибаркыра (нервная система)

Реиғартәйшьеи русуреи рыла анервқәа рахъ иатданакуа ахәтақәа зегыы ршоит хыңьара:

1 – **аҳадаратә нервтә еибаркыра** – центральная нервная система;

2 – **ағықәахътәи анервтә еибаркыра** – периферическая нервная система;

3 – **зымацара икоу анервтә еибаркыра** – автономная нервная система.

Анервтә тәкыра ахәтақәа зегыы злыху анервтә хацқәа (нервные клетки, неицциты), мамзаргы уртрыхәнаақәа (ртыххәақәа) роуп. Анервтә хац ахғиаақәа руакы иаҳа иаууп, еғырт иамоу ахғиаақәа (2-3) къаңуп, амажә ссақәа рацәаны ирымоуп.

Анервтә хацқәа рхатакәа иаархәоит иенүеипшым аформа (икоуп иеницарсоу, ипшыркцио, икәымпүлү, ихәхәоууб. ит.).

Анервтә хацқәа рәңи имфаңысуеит ацәеижъхәтақәа зегыы русура аиғекара, рымфақәтцара. Ауафы ицәанырратә лшарақәа, иенилкаара, ихәыцрақәа зегыы зырәио, изыршо анервтә хацқәа роуп.

Апсабара иану зыпсы тоу рәңи ауафы издырзом даеа цәеижъхәтак анервтә хацқәа реипш зусура уадафзоу аха ирманшәаланы иениғекаау.

Ауафы ихбафлаша, апсабара атыхәтәаны иениғнакааз, иашаз, зегъреиха икәйпшү цәеижъхәтоуп. Уи иаусушьюу цъя иенилкааны макъана имам ауафы ихатагыы.

Ахадаратә анервтә еибаркыра (центральная нервная система)

Анервтә тәкыра иагәйциәу, иахадароу хәтәқәоуп ахбағлашеси аға ахәүрши. Ахбағлашеси аға ахәүрши ишеицу ахадаратә нервтә тәкыра рыхъзуп. Урт ағбагы иузейкәымтхаяу ишеиларсугты рформеи русуреи хаз-хазуп. Ауағытәйфса иеизхара аамтағы аға ахәүрши акырза иеиҳабуп ахбағлаша ааста. Аға ахәүрши рыман ахбағлаша змазамыз имарианы иеиғекааз ажәйтәзатәи (рапхъазатәи) апстәкәәгы. Ахбағлаша змоу апстәкәә реиғекаашь иаха ихаракуп, хкы раңзала иеилоуп, рылшаралы дууп. Ауағы ихбағлаша ақара иғиоу ахбағлаша змоу даға пстәйк адунеи ианымлац, ианызаргы ауағы данымиац, издыруам.

Ауағы ищәеийжыхәтәқәа рөй аға ахәүрши ахбағлашеси рақара абағқәә рыла ибзианы ихъчоу, итахәхәоу акагы ықам.

Аға ахәүрши (спинной мозг) иххәәза ағашшара ағнын тұқа итоуп. Уи ахы акуеит **актәи ахәдатә қәүркәыл** (I шейный позвонок) ақны, ақәүркәылқәа рқылтқәарақәа иртәланы ицоит тәка ағбатәи **амақәәхәаратә қәүркәыл** (II – поясничный позвонок) ақынза. Хыхъала аға ахәүрши иаларсуп **иаазыхәхәоу абағлаша** (продолговатый мозг). Аға ахәүрши атыхәағы ипаны итәрап, иахъзуп – **абағлашатә конус** (мозговой конус) уи нтәоит итегъ ипоу **антәамтатә ракәың** (терминальная нить) ала.

Аға ахәүрши иахъкоуп **акәүрша къакъя** (твёрдая оболочка спинного мозга). Аға ахәүрши иаңтоуп ашша, ашья зланеиуа ашъадақәа, абағлашазы, абағлаша ахъқәа уб.итц.

Ауағынаңа ибға ахәүрши аура наәоит 40-45 см. рқынза, ашәпа – 1,5 см, иакапануеит 30 г. рақара. Өңциара иамоуп ахышә-паарақәа – **ахәдағтәни амақәәхәаратәни** (шейное утолщение и поясничное утолщение). Ахәдағтәни ахышәпаара иағытцеит амахәәр ахь инеиуа анервқәа, амақәәхәаратәни ахышәпаара иағытцеит ашъахәәр аус азыруа анервқәа.

Аға ахәүрши апхъала иалдоуп итәулоу ахәүрши **апхъа-агәтәнытәи ацәахәа** (передняя срединная щель), иахътаулоу

азын аңаңда аңынхәрас акылхара азырхәоит. Аштахъ иалдоу аңаңда иаха итшәоуп – уи иахъзуп – **аштахъ-агәтантәи аңаңда** (задняя срединная борозда). Зхатәы хыңзқәа змоу аңаңда ҳәақәа алдоуп аварақәа рөгъы.

Абға ахәыршы ашәпарағетәи ахтәарстәөи уағы ибоит ә-өйткны ишеилу: актәи аеыт – ағыныңқатәи, зымтәңүжәфақәа еиттыху ахыңғапыр апшра амоуп, – иахъзуп **аматәашьтар цәыш** (сирое вещество); ағабатәи аеыт – адәххәтәи иахъзуп – **аматәашьтар шкәакәа** (белое вещество). Ағ-өйткгы рәкны икоуп анервтә хаңқәа рхатақәа, урт реизытқаарақәа.

Абға ахәыршы ахәхәара иеилоуп **хәтачла** (сегментла). Хәтач-цыпхъза абға ахәыршы аварақәа нақ-аақ иағытуеит **анервтә шъятақәа** (нервные корешки) әба-әба. Адаңқәа хыһътәни тақатәни рышъятақәа реилалартә ақәазра иахъзуп **абғахәырштәи еңкәңдәлара** (спинномозговой узел). Уақаирацәаны иеизгоуп анервтә хаңқәа. Убра рхы ркуеит аңаңијхәтақәа рахъ инагоуп **абғахәырштәи нервқәа** (спинномозговые нервы).

Абға ахәыршы иағытуеит зынза 31 угу (31 пара) абғахәырштәи нервқәа: ахәдатәкәа – ааба, ағәышпәтәкәа – жәафа, абғазаратәкәа – хәба, ағәчамақъапстәкәа – хәба, апыхәтә – акы (мамзаргы әба).

Абға ахәыршы ахата зызку еиҳарал анервтә дырратара атып ақынза амғангара ауп.

Ахбағлаша (головной мозг)

Ахбағлаша ахадаратә анервтә еибаркыра ахәтақәа ируакуп. Иршоит хыңъара:

- 1 – **абағлашаду** (большой мозг);
- 2 – **абағлашахәычы** – (мозжечок);
- 3 – **абағлаша ағыңә** (ствол мозга). Урт зегъы ишынеимоу ахыбағ ағыңқа итоуп.

Ауағыназа ихбағлаша бжъаратәла усуралагы еиуеипшым. Абағлашаду егъырт ахәтақәа хыһъала ихнағоит, ихнағақәоу ахыубарту тақатәи рганқәа рыла ауп.

Абағлашаду (большой мозг)

Ахыбағ ағыншқатәи ағәафара еиҳарак тұзыртқаауа, атахәала-рақәа рацәаны измоу ахбағлаша ахәта иахъзуп абағлашаду. Үи агәтабжъарағы хыхъала иагәйлсуетт **абағлашаду акылхара** (продольная щель большого мозга). Үи абағлашаду агәта шоит **арғарахътәи азбжа, нас армарахътәи азбжа ҳәа** (правое и левое полушария). Урт ирбыжъдуоп **аидыртқаалар** (спайка). Аидыртқаалакәа руакы иахъзуп **имсарку аңеиіжь** (мозолистое тело).

Абағлашаду ахыхи аварақәеи рәғы иамоуп **атахәаларақәа** (извилины большого мозга). Атахәаларақәеи ацәахәастақәеи иаҳа ибзианы уасы ибоит абағлашаду иақәу **ахъяқә (итато-уи абызқатақатәии** – мягкая и паутинная оболочка) ақәхызар. Абағлашаду армабжеи арғабжеи ирымоуп реиха илгәигү ахәтақәа: апхъала – **алахътә полиус** (лобный полюс), ашътахъала – **ахәдацьалтә полиус** (затылочный полюс), аварахъала – **аргәтцыстатә полиус** (височный полюс). Абағлашаду аварахътәи аташәашәара атқәеи икоуп **абжъаха** (островок) захъзу атып. Абағлашаду тәқатәи аганәеи ршъапқәа ркуеит 12 үтә **ахыбағтә нервқәа** (черепные нервы). Актәи аугә (I пара) ирыхъзуп **ағсышәагатә нервқәа** (обонятельные нервы). Асба-тәи аугә (II пара) – **ахәапшыгатә нервқәа** (зрительные нервы) зыхъзу, **ахәапшыгатә нервқәа реихысыртә** (перекрест зрительных нервов) иагәйлсны аблакәа рахъ икоит. Аихысыртә ашътахътәкәа икоуп **ахәыгәра цәыш** (серый бугор), үи аматра иахъеипшу азын иахъзуп **аматра** (воронка).

Аматра апхъяқала иадкнахалоуп агипофиз (гипофиз) захъзу **абағлаша ацрақәа** (придаток мозга) хәыңы. Аффатәи аугә ашътахъ иаҳа ииашоу атып иахъзуп **абағлаша ашъапқәа** (ножки большого мозга), урт саба ыкоуп. Ахәыгәра цәыш ашътахъ икоуп **ө-пыткәырк – ацәымхәапшра аңеиіжь** (сосцевидное тело) ҳәа изыштыу. Абағлаша ашъапы азааигәара рхы ыттырхуеит ахнатәи аугә (III пара) – **аблартцысыга нервқәа** (глазодвигательные нервы). Ахәдацьалтә хәтеи абағлашахәычи (мозжечок) рыбжъарағы ицәыртсеит аблоктә нервқәа апшьбатәи рүгә (IV пара). Абағла-ша ашъапқәа рыштахъ иштыуоп абағлаша ахәтәи ашәпара,

ацха (мост) ҳәә хызыс измоу. Ацха аштахъ тәка ипахаяу илеи-уеит **иаазыхәхәоу абафлаша** (продолговатый мозг), ацҳай иаа-зыхәхәоу абафлаши рхыхъ икоуп **абафлашахәычы** (мозжечок). Абафлашахәычы ашьатағы иаларсуп анервқәа ахәбатәи рүгә (V – пара) – **ихпарку анерв артсысыгатәи ацәанырратәи адапкәа** (двигательный и чувствительный корешки тройничного нерва). Афбатәи аугә (VI пара) ирыхъзуп **анахага анерв** (отводящий нерв). Абафлашахәычы аварақәа рәғи иамоуп ахышәпа-рақәа – апирамидакәа (пирамиды) захъзу. Урт ирөйкәуп, цәахәа-ла еиғашаны даға хышәпааракгы – **олива** (олива) ҳәә изыштыу. Оливеи ацҳай рыбжъара ицәиртүеит **ахағытә нерви** (лицевой нерв) **ағышәтәтә-камыршишатә нерви** (преддверно-улитковый нерв) рдацкәа. Урт анервқәа **абжъбатәни аабатәни ахыбағстә нервқәа рүгәкәа** (VII и VIII пара черепных нервов). Урт рыштахъ еиштатылоуп: **абзи ахәламшәи рнерв** (языкоглоточный нерв) **ажәбатәи аугә** (IX пара); **анервқъала** (блуждающий нерв) **ажәбатәи аугә** (X пара); **анервццатәы** (доловочный нерв) – **ажәеизатәи аугә** (XI пара). Ахыбағстә нервқәа **рҗәағатәи аугә** (XII пара) **абзатцатәи анерв** (подязычный нерв) захъзу, ахы ахъакуа ахбафлаша аварахътәи ацәаҳәа ахъала-го, абафлаша ашьатағы ауп.

Абраға иеиқәыпхъазоу анервқәеи, ахбафлаша ахәтакәеи русурақәа хаз-хазуп. Анервқъала ада егъырт зегыы ауағы ихы ацәеижъ ахәтакәа русура иадхәалоуп. Анервқъала ада егъырт зе-гыы ауағы ихы ацәеижъ хәтакәа ирыдхәалоуп. Анервқъала ауағы ихы ақынтаи ихәда иалсны ирхәарах итоу ацәеижъхәтакәа рахъ ицоит.

Абафлашаду абжақәа рыонытқа ирымоуп **ахбафлаша амгәақәа** (желудочки мозговые). Иара убас ахбафлаша иамоуп **атцъка** (свод).

Абжъакзара хбафлаша (промежуточный мозг) ахәтакәа ҳәә ипхъазоуп: 1 – **аталамус** (таламус); 2 – **цәаҳәала иеилу** **ацәеижъ** (полосатое тело); 3 – **аепиталамус** (эпиталамус) ахә-тақәа шацу: а) **анахәта** (поводок), б) **апсакакалпшра ацәеижъ** (шишковидное тело); 4 – **аметаталамус** (метаталамус); 5 – **аги-поталамус** (гипоталамус).

Абарт ахәтақәа рәсі ауп иахъамадоу 12 уғә ахыбафтә нервқәа, уб.итц. хыхъ зызбахә ҳхәаз ахәтассақәа. Убарт рнағсан агипоталамус ағыс икоуп 32 уғә (зынза 64 цыра) **агәтылсақәа** (ядра), дара рыхъзқәа зыдхәалоу, русура, мамзар иахъамадоу атып ауп. Агәтылсақәа рыхъзқәа ҳарзааттылауз.

Агәйбжъанытәи абағлаша (средний мозг)

Агәйбжъанытәи абағлаша ахәтақәа ҳәа ипхъазоуп: **ахыб атқәақъа** (пластинка крыши); **хыхътәии тәқатәии ахәтгәрақәа** **рымаақәа** (ручки верхнего и нижнего холмиков); **абағлаша ашъапқәа** (ножки мозга); **ашътахътәи икылтәоу аматәашьар** (заднее продырявленное вещество). Ағынтықа иамоу агәафара иахъзуп **абағлаша азымғанғага** (водопровод мозга), уи егырт ахбағлашамгәақәа ирыңрапшуп. Агәйбжъанытәи абағлашағы ауп иахъықоу **ахәапшыгатә мөгадугъы** (зрительный тракт), аха уи адацқәа ахынтааауа ажъарағетәи абағлаша ахәта – агипотамус, ақынтыи ауп.

Ашътахътәи абағлаша (задний мозг)

Ашътахътәи абағлашахы иатданакуеит: **ацхә** (мост); **атрапециапшра ацәенижъ** (трапециевидное тело). Уақа рхы ркуеит х-нервк. Ацхә иамоуп ахәтақәа раңааны, урт рыхъзқәа арақа ҳарзааттылом.

Иаазыххәеу абағлаша (продолговатый мозг)

Иаазыххәеу абағлаша абға ахәиршы иахагылоуп, абағлаша дуи абға ахәирши еипнашьыеит. Аура хұқа сантиметра, ашәпара 1,5 сантиметра рұныңза иназорит. Арақа ауп иахъықоу апирамидақәа, олива, анервқәа ршъапқәа (рдаңқәа), агәтылсақәа уб.иттегъы ацәенижъхәтақәа.

Абағлаша хәычы (мозжечок)

Абағлашахәычы иамоуп абағлашабжақәа әба. **Абағлаша-хәычы абжақәа** (полушария мозжечка) еимаздо атып (рыб-

жъара ибжью) иахъзуп **ахәац** (червь). Ганха атбаара 10-қа см. инаزوит, акапан – 150 г. рақара. Абафлашахәыңғыы абафалшаду еипш иамоуп **ахәтақәа** (дольки). Абға ахәыршы еипш абафлашахәыңғыы ө-чыткны иеилуп. Адәахътәи аєыт **аматәашьар цәыш** (серое вещество) ҳәа иашътоуп. Абафлашахәыңғыы иамоуп ашъапқәа (6) рыла абафлашаду иаларсуп. Аматәашьар цәыш хыхъала иақәуп **абғажә** (кора). Абафлашахәыңғыы иамоуп ираңәаны иеиуеипшым агәтылсақәа (ядра). Урт ирымоуп инарыгゾ аусура иағырпшү рхатәи хызыңқәа.

Ахбафлаша иамоуп: **ахъя къакъя** (твердая оболочка); **абыз-катахатә хъя** (паутинная оболочка); ашъадақәа ирылху – **ахъя тата** (мягкая оболочка), – ашъадақәа, анервқәа ахъымфасуа аєыт. Арт ахъякәа ахұғалы абға ахәыршы иамоуп, изызку усткоуп – ахъчара, ахәырши абафлашеи пырхага рмоуртә ақатцара.

Ағықәахътәи анервтә еибаркыра (периферическая нервная система)

Ағықәахътәи анервтә еибаркыра ахәтақәа ҳәа ипхъазоуп: хыхъ зызбахә ххәахъоу 12 үтә ахыбағтә нервқәа рхатақәа; 31 үтә абғахәыршытә нервқәа; ахшыбағи абғашшареи рынтың зхала икоу **анервтә хацқәа** (нервные клетки). Иарбан нервзаалак еихарак излыху анервтә хацқәа рхыләниақәа (ртыхәақәа) роуп.

Анерв адәахъала иамоуп **ахъя** (оболочка), уи иамоуп ахатәи хызығы – епиневрии ҳәа. Анерв ағынытқагыы уи иағроу анерв-хацқәа ртыхәақәагыы еидкыланы ирыкөйршоу ахъя иахъзуп апериневрии.

Анерв хацқәа русура ала иушар ауеит **артцысығақәа** (двигательные), **ацәанырратәқәа** (чувствительные) ҳәа. Артцысыға нервқәа иреиуоуп зхала икоу **анервтә еибаркырагы** (автономная нервная система). Уахъ иатцанакуеит ауағы ионытқатәи ицәеижкхәтақәа, ақәа ауаталақәа уб.итқ. ахәтақәа рахъ инеиуа анервқәа. Ус еипш икоу анерв еиларсирта иамоуп азеипш хъзғы – **анервтә еилацара** (нервное сплетение). Ауағы ихақны икоуп зхала икоу **анервтә еикәхәаларақәа** (нервные узлы) хәба: аблапыңтә, ағытқажәғантә, алымхатә, ацламхәатцақатәи, абзатцақатәи.

VI. АЦӘАНЫРРАТЦАРА

Ацәанырратә цәеижъхәтақәа (органы чувств)

Ацәанырратә цәеижъхәтақәа реиғартәышьеи русушьеи реиғарткаара иазку атцара иахъзуп **аестезиология** (эстезиология) мамзаргы ацәанырратцара. Зеиғартәышья атцара ауá ацәанырратә цәеижъхәтақәа (аясоы итагылазаашья злаиныруа) хәа ипхъазоуп: 1. **ахәапшыга цәеижъхәтақәа** (орган зрения); 2. **азырғыга цәеижъхәта** (орган слуха) мамзаргы ағышшәтатә-камыршишатә цәеижъхәта (преддверноулитковый орган); 3. **агъамабагатә цәеижъхәта** (орган вкуса); 4. **афғыга цәеижъхәта** (орган обоняния); 5. **цәала аилкаара мамзаргы апбара цәеижъхәтақәа** (органы кожного чувства, или органы осязания).

Ахәапшыга цәеижъхәта (орган зрения)

Ахәапшыга цәеижъхәта, мамзаргы аблә (глаз) хәтақәас иамоуп: **абла агәы** (глазное яблоко), **ахәаңшыга нерв** (зрительный нерв), **абла аңхыраагзатә хәтақәа** (вспомогательные органы глаза) – **аблаңәақәа, алағырз уатала, аблагәы ажышшәақәа, ашъадақәа, анервқәа.**

Аблә агәы (глазное яблоко)

Аблә агәы маңк иаазыхәхөу аформа амоуп. Апхъақала уафы ибартоуп реиха илхәыгәу ахәта – **абламса** (роговица). Адәахъала иаҳамбо аблә ахәта – **аблатра** (глазница) итоуп. Аблә агәы иамоуп **аполиусқәа** саба, **апхатәни, ашътахътәни.** Урт аполиусқәа ирыбжью ауп аблә иреихау атбаарагы. Уи иартәоит бжъа-

ратэла 24 мм. Апхъатәни ашъахътәни абла полиусқәа еидызкыло ацәхәа иахъзуп абла агәы **адәахътәи алыра** (наружная ось глазного яблока), атызқәа иртәгзуу ацәахәа иахъзуп **абла агәы ағнытқатәи алыра** (внутренняя ось глазного яблока), уи бжъаратәла иартәоит 21,3 мм.

Абла агәы иреихау ашәпара иахъзуп **аекватор**. Аблагәы хыхынты таңа изшо ацәахәақәа ирыхъзуп **америцианқәа**.

Аблагәы ағнытқа итоуп: **асаркъапшра змоу ацәеижь** (стекловидное тело); **аблатцәцаш** (хрусталик); **изтәару ацәаакыра** (водянистая влага). Урт зегзы ирыкәышроуп ахъяқәа: 1) адәахътәи – **афиброзатә хъя** (фиброзная оболочка); 2) абжъаратәи – **ашъадатә хъя** (сосудистая оболочка); 3) ағнытқатәи – **акататә хъя** (сетчатая оболочка).

Абла агәы **афиброзатә хъя** (фиброзная оболочка глазного яблока) егъырт ахъяқәа рааста иғәгэоуп, итоу ахәтақәа зегзы еиднакылоит. Уи апхъатәи аган иахъзуп **абламса** (роговица). Абламса агәтағы иаха итцаоуп (0,9 мм.), ағықәқәа рахь иаха ишәпоуп (1,2 мм.). Абламса ахъя ашъахътәи ахәта иахъзуп **асклера** (склеры), уи қаңаза уаф дзлымпшуа икоуп. Абламсеи асклерен рхәа иахъзуп **абламса атқар** (край роговицы). Асклерап апхъатәи аган иақәуп **акониунктива** (коньюнктива) захъзу акәйрша. Ашъахъ ала иақәу акәйрша иахъзуп **аендотелии**. Асклерап ақырцьара ашъадақәа агәйлсны аблагәы ағнытқахь ицоит. **Ахәапшыгатә нерв** (зрительный нерв) ахъагәйлсуа асклерап ажәпара еиҳауп (1,5 мм. рұқынза). Асклерап абламса иахъаларсу иазаигәаны абла агәы иақәйршаны иамоуп **асклера адатәатә фытцра** (венозный синус склеры).

Абла агәы **ашъадатә хъя** (сосудистая оболочка глазного яблока) иамоуп еиуеипшым ахәтақәа: 1) – ашъахътәи – **ашъадатә хъя ахата** (собственно сосудистая оболочка); 2 – агәбжъанытәи – **асклереи абламсеи рхәаағтәи аблапыцтә цәеижь** (ресничное тело); 3 – апхъатәи ахәтақәа иреитцуо, абламса уалпшны иубо – **аблаймхәыц** (радужка), мамзаргыы **абла аць**.

Ашъадатә хъя ахата злыху ашъа **адаетәақәеи адапшықәеи** (вены и артерии) роуп. Апхъатәи агананағы уи ахъя апшишәы

амоуп, ишәуп, убри ашәыга аныраңау абла агәы еиқәроуп, ианмачу – икроуп.

Аблапыңтың цәеижү иалоуп ажыышәа хәыңқәеи ашьадақәеи раңааны. Ажыышәа иахъзуп **аблапыңтың жышишәа** (ресничная мышца). Уи ажыышәа азхык **аблатцәаш** (хрусталик) иадхәалоуп, иаахоит инахоит.

Абла еимхәың (абла аңыу) абла амса иатдоуп (аха иадзам). Абла аңыу агәтаны иғъежъза иубоит **абла ачың** (зрачок). Абла ачың иағыкәыршоу ажыышәақәа ианахәтоу аамтазы идыртбаа-реит, мамзаргыы идыртшәоит.

Аблагәы ағонытқатәи атқыя – ақататә өйт (сетчатка) хкы раңаала еилоуп. Уи ашытахътәи аган ағы ауп алашара анақәпхалак иахъеилнанаая, иахъабо. Уақа иахъзуп **акататә тұқыя ахә-пшыгатә хәтә** (зрительная часть сетчатки). Уброуп апшшәахәы еилызқаая ахаңқәа ахъамадоу. Урт формала иеипшәзам, икоуп **алабақәа** (палочки) иреиңшү, **ахпығекәа** (колбочки) иреиңшүуб.итц. Убрақа рхы ркуеит ахәапшыгатә нерв адаңқәагыы. Ахә-пшыгатә нерв аблагәы иахътало иаңталоит ашыа зланағеиуа адаңқәагыы. Ахәапшыгатә нерв ахъылысуа 3-4 мм. изазаигәаны акәша-мықәша ауп иахъыкоу **ашәыта** (пятно) хәа изыштыу зегъ реиха ибзианы ахәапшра зылшо атып. Уақа икоу ахаңқәа реиха-рак ахпығепшра змоу иреиуоуп.

Абла агәы асаркъапшра змоу ағаңара (стекловидная камера глазного яблока)

Асаркъапшра змоу ағаңара хәтақәас иамоуп асаркъапшра змоу ацәеижү: – абла агәы агәың.

Абла агәы асаркъапшра ацәеижү (стекловидное тело) адә-хъала ағаңаға ахъкоуп, **асаркъапшра ағаңаға** (стекловидная мем-брана) ахъзуп. Асаркъапшра змоу ацәеижү азыңқыа еиңш уалп-шуюит уи злыху **асаркъапшра баа затәи** (стекловидная влага) азы атқыыс ижәоуп. Асаркъапшра цәеижү архъақала аблатцәаш адуп. **Аблатцәаш** (хрусталик) нақ-аақ зыварақәа кылчаау алинза апшра амоуп. Уи архъақатәи аган аблачың иадуп. Абл-цәаш ақылчаарақәа (аполиусқәа) еидызкыло ацәахәа **аблатцә-**

цаш алыра (ось хурсталика) ҳәа иашытоуп. Уи алыра бжъаратәла аура 3,6 мм. раڭара иназоит. Аблатцәашгы асаркъапшра цәеинжыгы ашъадақәеи анервқәеи рыларсзам, рыфбагы икеикеиуа урылпшны ахара иубоит. Аблатцәаш агәттаны иашытоуп **агәтылсара** (ядро) ҳәа, ағықәқәа рахъ – **абдажәра** (кора) ҳәа.

Аблагәи апхъатәи ағапареи (передняя камера глазного яблока) ашътахътәии злеимадоу **аблачыщ** (зрачок) алоуп.

Абла ацхыраагзатә хәтақәа (вспомогательные органы глаза)

Абла ацхыраагзатә хәтақәа иреиуоуп **аблацәақәеи** (веки) алағырз уаталеи (слезная железа).

Аблацәақәа хыхътәиқәеи тәқатәиқәеи (веки, верхние и нижние) злыху ацәоуп. Аблацәағы ацәа ғбаны иреуп, ацәа ағынтықатәи ахаेера изду аблацәа аблагәи апхъатәи аган хнафоит, иахъчиот. хыхътәи аблацәа еиҳауп тәқатәи аблацәа ааста. Аблацәақәа реиғагыларта иахъзуп **аблацәақәа ркылаара** (щель век).

Аблацәақәа ирымоуп адәахътәии ағынтықатәи аганқәа. Аблацәақәа рыфбагы реиғакыртәғы иамоуп **абла аварахътәни** **абжъаратәни** (латеральный и медиальный) **акәакъқәа** (углы глаза).

Хыхътәии тәқатәии аблацәақәа апрынца азааигәарағтәи ркәакъ ағыи ицәйтүхәхөйт **алағырзтә жъаза** (слезное мансу). Убра, алағырзтә жъаза иаакәыршаны атып ылхуп **алағырзтә зиа** (слезное озеро).

Аблацәа апхъатәи атқар иалхәхәо ахәыцқәа ирыхъзуп – **аблаңыцьқәа** (ресницы). Аблапыцьқәа – хыхътәиқәа ртыхәақәа хыхъ ихәоуп, тәқатәиқәа ртыхәақәа тәқа ирхәоуп, абла ағәи ихымсылартә еиңш. Алағырзтә жъаза исахыкны акәакъ ицәйтүхәхөйт **алағырзтә кыкмацә** (слезный сосочек), убрақа рхы ркуеит **алағырз злааниуа ацыштықәа, аканалқәа** (слезные канальцы).

Аблацәа ашътахътәи аган – **акониунктива** ахъзуп, уи еснагъ ицәаакуп.

Аблацәақәа ирыларсуп аблацәақәа лазга-фазго ажышшәақәа.

Аблацәа ағыныңқа иағәйлоуп **аблацәа хәдьира** (хрящ века). Аблацәа хәдьира иаанаһәоит ауаталақәа – хыхтәни аблацәағы 27-40 цыра рақара, тәқатәи аблацәағы 17-22 цыра рақара. Урт зегыры русура зызку аблагәи арыцқыара, арцәаакра, ахъчара роуп.

Абла агәи арцәаакреи арыцқыареи ирызкуп **алағырз уатала** (слезная железа). Уи абла агәи хыхвала иақеуп аблацәа аварахтәи акәак ағы (аура 10 мм, ашәпара 2 мм. иназоит). Уи иаңрытду алағырз мөғанызго аканалқәа зынза жәбақа ықоуп. Алағырз аблагәи хызәзәааны иеизоит **алағырзтә зиағы** (слезное озеро), уантәи **алағырзтә аатцәахы** (слезный мешок) нас аптынта **тәқатәи ақартахъ** (нижний носовой ход) инеиуеит.

Абла агәи анахъ-араҳы хыхъ-тәқа иназырхәы-аазырхәуа ажышәақәагыбы аблла иаңхраауа ахәтақәа иреиуоуп. **Абла агәи ажышәақәа** (мышцы глазного яблока) ықоуп ө-хкык: иаша иахая ажышәақәа (пышба), нас ганха иахая ажышәақәа (оба).

Иаша иахо ажышәақәа иреиуоуп: 1 – **хыхтәи ажышәа иаша** (верхняя прямая мышца), 2 – **тәқатәи ажышәа иаша** (нижняя прямая мышца), 3 – **абжъарағтәи ажышәа иаша** (медиальная прямая мышца); 4 – **аварағтәи ажышәа иаша** (латеральная прямая мышца).

Ганха иахо ажышәақәа иреиуоуп: 1 – **хыхтәи ажышәа кынаа** (верхняя косая мышца); 2 – **тәқатәи ажышәа кынаа** (нижняя косая мышца).

Абла агәи ажышәақәа (тәқатәи ажышәа кынаа ада) рыхзегыры шыншатақәа аблатра атсауларағы, ахәапшыга нерв абағи иахъылшәо иаакөйршаны иадырқацалоуп, иахъзуп – **азеипш дашратә маңааз** (общее сухожильное кольцо). Ажышәа иашақәа рыңшыбагы аблла аганқәа ириваланы апхъақа ииасуеит, уақа аблла агәи асклер аиаларсуп.

Ажышәа иашақәа досу дара рахъ аблла агәи надырхәуеит. Хыхтәи ажышәа кынаа аблла агәи тәқа – адәахы итанаргъекүеит, уи аусура иағағылоуп тәқатәи ажышәа кынаа, аблла агәи хыхъ – ағыныңқа итазырғъекүя.

Аблла агәи шеибгу (ажышәақәа шамоу) атыхәтеи итоуп, уи **абла агәи атыхәтеи** (влагалище глазного яблока) ахъзуп. Атыхәтеи абағи рыбжъара ашша ибжью – иахъзуп **аблатра аш-**

шатәүи цәеижъ (жировое тело глазницы). Ари ашша ахәапшыга нерви аблла агәи ирыкәышоуп, урт ахъчоит, ртып артатоит.

Аблла агәи изненеуеит адапшықәа пышба, уака аблла агәи ағырышыата рхауеит даеа убриақара адаеттәақәагъы. Ашьада-қәа акырцъара аката еипш иеиларсуп, урт аблла агәи зызку аус (ахәапшра) алышаразы иатаху алшара зыреиаша афатәи атәй-тәрии (кислород) азнаргоит. Аблла агәи ишахәттоу еипш ашья азымнеир, иалшоит илашәхар, мамзаргызы зынза ипсыр.

АЗЫРФЫГА ЦӘЕИЖХӘТЕИ (орган слуха) АӘЫШӘТА-КАМЫРШАТӘ ЦӘЕИЖХӘТЕИ (преддверно-улитковый орган)

Зырфыгас ауафы имоуп **алымча** (ухо). Уи шыңақәгылоуп х-хәтак рыла: 1 – **адәахътәи алымча** (наружное ухо) – абжыы аднакылоит; 2 – **абжъаратәи алымча** (среднее ухо) – абжыы мөапнагоит; 3 – **ағонытқатәи алымча** (внутреннее ухо) – абжыы аныруеит, иеилнаргоит.

Абжыы зныруа, иеилзырго ахәта (ағонытқатәи алымча) ахата шыңақәгылоуп ф-хәтакны: абжыы аилкааратәкъя иазку ахәтеи, ауафы ицәеижъ анахъ-араҳы имхынаауа, иаша дышақәзырғыло ахәтеи рыла.

Адәахътәи алымча (наружное ухо)

Адәахътәи алымча ахәтақәа ҳәа ипхъазоуп: **алымчаңә** (ушная раковина); **адәахътәи алымча атығра** (наружный слуховой проход); **алымча адаултә ғәағә** (барабанная перепонка).

Алымчаңә (ушная раковина)

Алымчаңә злыху ахәдыреи уи иакәышоу аңәеи роуп. **Алымчаңә ахәдыра** (хрящ ушной раковины) формас иамоу алымчаңә цә ианыпшуюеит.

Алымчаңә тәқатәи ахәтағы ахәдырра амазам, уи ацынхәрас уака аңәақәа ырбажъара ашша бжьюуп. Алымчаңә тәқатәи ата-

тара иахъзуп **алымча акатара**, мамзаргы – **алымчарыфта** (мочка уха, или долька ушной раковины). Алымча акатара ауаа зеты еипшны ирыма зам, икоуп зынза изма замгы. Алымчацә аформагы ауаа рөңи иамоуп ахатә чыдарақә, еиуеипшзам иара убас алымчацә аура, атбаара. Алымчацә хыхътәи архәараңи ахәи ақәуп. Ахәицә тиааует убас алымхатыфра ағышетағты.

Алымчацә апхъақала иағаргылоуп раңақ идуум ҳәыгәрак, уигы гәйицәс иамоуп хәдирроуп, иахъзуп **алымча ачығ** (козелок). Алымча акатара аханы икоуп ахәйгәра иахъзуп **ачығ ағашыла** (противокозелок). Алымчацә иағыкәйршоуп **архәыста** (завиток). Уи хыхътәи ахәта иаҳа ишәпоуп, уақа иаанаҳеоит (циуукы рөңи иаҳа ибзианы иубоит) Дарвин ихәйгәра (дарвинов бугорок ушной раковины). Алымчацә иағыкәйршоу архәыста хыхътәи ашәпара иатсоуп ихәхәаза икоуп тагәафарак, уи иахъзуп – **ашхәа** (ладья). Ашхәа апхъала ихәхәаза иавоуп ҳәыгәрак – **архәыстағыла** (противозавиток) захъзу. Уи хыхъ иамоуп ашъапқәа ғба, урт **архәыстағыла ашъапқәа** (ножки противозавитка) рыхъзуп.

Алымчацә агәтағы икоуп агәафара ду, уи иахъзуп **алымчацә амыдағыцәа** (раковина уха). Уи агәафара ақынтаи ауп ахы ахъакуа ағынгүләти алымхахь ицо **адәнықатәи алымхатыфра** (наружное слуховое отверстие). Алымхатыфра ағышетағы таңа икоуп **ачығбжъаратә таңқарста** (межкозелковая вырезка). Алымчацә амыдағыцәа (зегъ реиха ицаулоу агәафара) **алымхархәыста ашъапы** (ножка завитка) иашоит ғбаны: 1 – **амыдағыцәа амарқәа** (челнок раковины); 2 – **амыдағыцәа агәафара** (полость раковины) ҳәа.

Алымчацә иаласоуп ажъышәақәа рыхкәа. Алымчацә зыртцысу ажъышәақәа рхыпхъязара наζоит фба рұынза. Алымчацә иаласоуп иара убас аидхәалагақәа хңа. Урт алымчацә ахыбағ иадымшәо иадырхәалоит.

Адәахътәи алымхатыфра (наружный слуховой проход)

Аматрапшра змоу ари алымхатыфра ажъаратәи алымхахь ицоит, уақа адаултә (алымхатә) ғәагә ағы интәоит.

Адәахътәи алымхатыфра аура наәоит 3,5 см. рұқынза, атбаара атыхәаҳы иаҳа имаңуп. Алымхатыфра ағонытқа итыршоу ахъя иалоуп ауаталақәа раңәаны.

Урт ауаталақәа роуп **алымха атығаша** (ушная сера) зыршуа. Убри азын урт ирыхъзуп **алымха атығаша уаталақәа** (железы ушной серы) ҳәа. Алымха ағәағә азааигәара ауаталақәа амазам.

Алымха ағәағә, адаултә гәағә (барабанная перепонка)

Алымха ағәағә абжъаратәи алымха азыхәа тызра ауеит. Алымхатыфра аганахъала алымха ағәағә иахъкоуп ацәа. Ағәағә ағықә-қәа ракх ижәпоуп, ирххоуп, иахъзуп **ирххоу ахәта** (натянутая часть).

Ағәағә хыһътәи ақәацәрағы ирххазам, иахъзуп **ирххам ахәта** (ненатянутая часть). Алымха ағәағә адәнықа аматреипш иқәа-цәуп. Ақәацәра иахъзуп **алымха ағәағә ачапан** (пупок барабанной перепонки) уақа иадкыыслартә икнахауп **ажъаҳәабағ** (моловочек) ахәы. Ажъаҳәабағ зтәу абжъаратәи алымха ауп.

Абжъаратәи алымха (среднее ухо)

Абжъаратәи алымха хәтақәас иамоуп: адаултә гәағара; азырғыга быкъ; азырғыга бағқәа.

Адаултә гәағара (барабанная полость)

Адаултә гәағара тоуп **аргәтцыистабағ** (височная кость) ашьата ашәпарағы. Ағонытқа итыршоуп **акантлахъя** (слизистая оболочка). Зынза иамоуп атызқәа фба. Урт зегзы ирымоуп рхатәи хызқәа.

1 – адәахътәи иахъзуп **ағәағәтә тзы** (перепончатая стенка);
2 – ағонытқатәи иахъзуп **алабиrintтә тзы** (лабиринтная стенка). Убрауп иахъыкоу **ағышетә ахышә** (окно преддверия), мамзаргы – **иаазыгъежы акылтәара** (овальное отверстие) захъзу, уи ашьылбағ атца ала ишәаҳау қылхароуп.

Иаазыгъежы акылтәара атцаға иамоуп ҳәылгәра хыгъежык – уи иахъзуп **ашыщәа**, даеакала – **акра** (мыс). Ашыщәа ашътахъ

атып азылхуп **акамыршша ахышә** (окно улитки); 3 – хыхътәи иахъзуп **ахғага тұзы** (покрышечная стенка); 4 – тақатәи атзы иахъзуп **ауғатә тұзы** (яремная стенка); 5 – ашътахътәи атзы иахъзуп **ацәымқапшра тұзы** (сосцевидная стенка), уи иамоуп **аҳапы аталартә** зыхъзу акылтәара змоу (вход в пещеру), **акы-кмаңәпшра ғиаа** (сосцевидный отросток); 6 – апхъатәи атзы иахъзуп **арцәагатә тұзы** (сонная стенка), уа ааигәа **арцәага дапшь** (сонная артерия) ахъиасуа азы.

Азырғыга быкъ (слуховая труба)

Азырғыга быкъ (труба) ахәламшәи агәафареи абжъаратәи алымха агәафареи еиманадоит. Ахәламшәи ифахыкны, агәафа-ра ашътахътәи атзағы зхы зкуа ари абыкъ аура 3-4 см. иназоит. Уи иамоуп абағтәи ахәдүрратәи ахәтақә. Абыкъ ағынтықа итყиршоуп **акантлахъқа** (слизистая оболочка). Уақа иаанахәоит **абыкътә уаталақәа** (трубные железы). Урт абыкъ ағынтықа дыр-цәаакуеит.

Азырғыга бағқәа (слуховые косточки)

Адаултә гәафарағы итоуп азырғыга бағқәа хпа. Урт зынза ихәычзақәоуп, рыпшрақәа ирыдхәалоуп рыхъзқәагы: ажъаҳәа, аңсынгъари, ашъкыл. Дара-дара урт абағқәа еимадоуп ақәартәра хәыцқәа рыла.

Ажъаҳәа (молоточек)

Ажъаҳәа захъзу ағәағә иаду абағхәың хәтәқәаны иамоуп: **ажъаҳәа ахы** (головка молоточка); **ахәда** (шейка молоточка); **ажъаҳәа ахәы** (рукоятка молоточка); **апхъатәи ахғиаа** (перед-ний отросток); **аваraphтәи ахғиаа** (латеральный отросток).

Ахы егъырт ахәтақәа рааста ишәпоуп. Ажъаҳәа ахы ахәы иа-маздо – ахәда, егъырт ахәтақәа рааста ипоуп.

Аидхәалагақәа хпа рыла ажъаҳәа ҭакнаҳауп.

Апсынгъари (наковальня)

Ажъаҳә ашътах икоу абафхәың – апсынгъари зыхъзу иамоуп **ахәамц** (араңа – тело наковальни); ф-шьапык: **ашъапкъағ**, **ашъапоу** (короткая ножка, длинная ножка).

Ажъаҳәи апсынгъарии еимадоуп ақәартәра ала. Апсынгъарии ашъылабафи еимадоуп ақәартәра ала.

Ашъыл (стремя)

Ашъыл захъзу абафхәың ахәтақәа рыхъзқәа: – **ашъыл ахы** (головка стремени); **ашъыл ашъата** (основание стремени); **апхъатәи ашъапы** (передняя ножка); **ашътахътәи ашъапы** (задняя ножка).

Ашъыл ахы апсынгъари иадкылоуп ақәартәра ала.

Ағнытқатәи алымча (внутреннее ухо)

Ағнытқатәи алымча аргәтцыстабағ ағнытқа иагәйлахаланы атып ылхуп. Ағнытқатәи алымча иамоуп ф-хәтак: 1 – абафтә лабиринт (костный лабиринт); 2 – ағәағәтә лабиринт (перепончательный лабиринт).

Абафтә лабиринт азна абаа затәи тоуп. Уи абаа затәи иахъзуп **аперилимфа**. Убраңа изаауп ағәағәтә лабиринт. Убригъы ағнытқа итоуп **аендолимфа** захъзу даға баазатәык.

Абафтә лабиринт (костный лабиринт)

Абафтә лабиринт ршоит х-хәтакны: агәтабжъаратәи – **ағышәта** (преддверие); апхъатәи – **акамыршша** (улитка); ашътахътәи – **аканалгъежъбжақәа хпа** (3 полукружных канала).

Ағәағәтә лабиринт (перепончатый лабиринт)

Ағәағәтә лабиринтгъы иамоуп абафтә лабиринт ахәтақәа ах-пагъы: **иғәағәтәу ағышәта** (перепончатое преддверие); **иғәа-**

тәтәу акамыршша (перепончатая улитка); **иғәағәтәу аканал-гъежъбақәа хңа** (перепончатые полукружные каналы)

Иғәағәтәу акамыршша иамадоу анерв амакәқәа, уи азырғы-га нерв ахәтоуп. Иғәағәтәу аканалгъежъбақәа хңеи, иғәағәтәу ағышәтеи ауағы анахь-арахь дымхынаауа иаша дшықәзүргы-ло ахәтақәа иреиуюуп.

Алымха иаларсуп иенеиепшым анерв махәқәа: 1 – **алымха анервду апхъатәи амакәта** (передняя ветвь большого ушного нерва); 2 – **анервқъала алымҳатә махәта** (ушная ветвь блужда-ющего нерва); 3 – **апхъатәи алымҳатә нервқәа** (передние уш-ные нервы); 4 – **алымха анервду аштыхътәи амакәта** (задняя ветвь большого ушного нерва).

Абарт рнафсан алымҳаҳы инеиуеит: **ахағы анерв амакәқәа** (ветви лицевого нерва), **адәахътәи алымҳатығора анерв** (нерв наружного слухового прохода) амакәқәа, **алымха ағәағә анервқәа** (нервы барабанной перепонки), **абжъаратәи алымха анервқәа** (нервы среднего уха), **азырғығатә быкъ анервқәа** (нервы слуховой трубы) уб.итц. Урт зегзы русура зызку азырғора, абжы адкылара, абжы аилыргара реиेқаара ауп.

Ағъамабага цәеижъхәтақәа (органы вкуса)

Ағы ағәағарағы итоу, ағъама аилкаара иазку ацәеижъхәтақәа инеидкыланы ағъамабага цәеижъхәтақәа хәа ирышытоуп.

Ағъаматә нырра здызkylo анервмахәқәа ирымадоуп ағыш-тиеи абзи, ахәламшәи рғы итагылоу **ағъамабагатә пытқөйркәа** (вкусовые почки), урт еиҳарак иупылоит абз азқәағы, ағытдажә-фан татағы, ақырқхагылағы, ахәламшәағы.

Абз азқәағы икоу аптытқөйркәа формала акыкмацә еиғшуп. Икоуп **итағылоу, абғы, арахәыц, акәыкәбаа иреиипшү ақы-кмацәақәа** (желобовидные, листовидные, нитевидные, грибо-видные сосочки).

Абз ағъама аилзыркаауа, анырра азто анервқәа иреиуюуп V, VII, IX, X ахыбафтә нервқәа. Урт ырзбахә анервтцарапы ихәоуп.

Афғыга цәеижъхәтақәа (органы обоняния)

Афғыга цәеижъхәта ахы́коу апынта агәафара хыхтәи ацартағы ауп. Уи атып иахъзуп **апынта ақанталахъба афғаратә тұқыра** (обонятельная область слизистой оболочки носа). Үақа атзы иаласоуп **афғаратә уаталақәа** (обонятельные железы). Афғора иазку ахаңқәа адырды иеипшуп, **апыңхәыщқәа** (реснички) рымоуп. Ахаңқәа еғириахътәи ртыхәақәа рөы анервқәа рымахәкәа рымарсуп. Амахәкәа реизытқәара иалтцеит **афғога нерв** (обонятельный нерв).

Ацәа (кожа)

Ацәа – ацәеижъ зегы хызъко, ашьада ссақәа, анервдаңқәа, ашшеи апхзи руаталақәа ажышәақәа, ахәыцқәа, анапхыцқәа ухәа ацәеижъхәтақәа еидкыланы изку, изыхъчо кәйршоуп. Уи, ацәеижъ иацәымцхәу аматәашъарқәа алнагоит (азы, ацықақәа, апхзы), ацәала ауағы ицәеижъ апсып ланага-фанагоит. Ацәала ауағы иныруеит, икәша-мықәша икоу апсабара.

Ацәа ф-еыткны иеиқәуп. Хыхъ иақәу аеыт иахъзуп **ацәацала**, мамзарты **аепидермис** (эпидермис), атқақа иатдоу – афбатәи аеыт иахъзуп – **ацәахата** (собственно кожа, дерма).

Хыхтәи аеыт, (ацәацала) еиқәуп цәаҳәа-циәаҳәа. Уи хыхъзатәи **ацәағәағәа** (роговой слой) злыху хәыңы-хәыңла ипсуа, нас им-сахо, ишнеи-шнеиуа ацәа иамшәаны икашәо ахаңқәа роуп. Ацәағәағәа атқақала ахаң ғыңқәа ииуеит, ирызхауеит. Ацәацала зегь реиха ижәуп анапи ашьали рыштақәа рөы. Напыла аус зуа, мамзаргы зышапы хтны инықәо ауаа рнапаштақәа, рыш-паштақәа мсаркхойт. Ацәацала тқақала иатдоу аеыт иахъзуп **азҳаратә** (ростковый), уа иеикәуп 15 цыра ръынза **ацәапса-татә хаңқәа** (эпителии), уброуп иажәыз ахаңқәа зыпсахуа аға-қәа иахърызхаяу. Азҳартатә цәаҳәағәы иалоуп **аңшшәы** змоу **аматәашъар** (пигментное вещество), убри шақаирацәоу ақара, ацәа аңшшәахәы хиқәаароуп. Ацәацала, ашәпара 1 мм. зықалом. Атқақа иатдоу – ацәахата иаха ишәпоуп. Уи иамоуп ф-еытк: **акык-маңғаатә ғыт** (сосочковый слой); **акататә ғыт** (сетчатый слой).

Акыкмаңдатә ҳәә ахъз зауз аңәа иалоу акыкмаңдақәа рәғы ауп иахънеуа анерв даңқәарынтыңдамтақәа, ашъя зтанықөо адакәа рымахәтәқәа, алымфа цыштықәа уб.ит. аңәа аңсы ахазтцауа аңәеижкүхәтәқәа.

Ұақи икоуп иара убас аңәа ағнытқатәи ажышишәақәа: уртзыңза иссаңақәоуп. Урт реанеиттаргало аңәа иақәу ахәйцқәа қақаңа игылоит, аңәа иалоу ауаталақәа иртоу апхзы, ашша ртытқераауеит, ауағы иңәа дтазызиит, ихәпсү хахаңа еилагылоит, иңәа кыңуеит. Абла аңыцқәа, аблажәйцқәа, нас аңынтеи, алымхай ргәафарағы итиаауа рыштықәа рәғы аңәажышишәақәа амазам.

Аңәа аңауларағы иалоуп ашшатә хәңқәа. Урт ахъираңаоу аңәа жәпахоит, иахъмачу итқағахоит. Зегъ реиха аңәашша раңаоуп амгәаңағы, атәартатағы, агәйпхәағы, ауатәағы.

Анаңақәа рынтыңдамтақәа рәғы иалоу анервмахәқәа анаңақәа рңәа аныппа дырмариоит.

Анаңақәа зегъы рңәа иану асахъақәа еиңшәзам. Уи аиңшымра рхы иадырхәоит аңәгъюуцәарыншаара аан, анаңақәа зкыныз аматәар ианхалоит ирыхъкоу аңәа асахъа, уи ала аңәгъя зуздырпшаауеит. Анапаштца иану асахъа ауағы иңәра иазхайт ҳәә аеңпсахзом. Уи асахъа иңсы танатцы псаҳрада инапаштца ианызаауеит.

Ауағы инапаштца аңәа асахъа атыхра иахъзуп дактилоскопия. Ауаатәйісса рнапаштца саңақәа милатла расала иримоуп рхатәүи чыдарақәа.

Аңәа акыңырақәа анылоит еиҳарак алахъ ағы, аңыымшықәа рыйжъарағы, аблажәағы, абла атқар ағы, анаты азқәағы, ақәартәрақәа рхакелартақәа рәғы. Аңәа ңыара-ңыара иалдоуп итқаулу аңәаҳәақәа. Анапаштцағы иалдоуп хұдака иреиттамкәа аңәаҳәақәа, шыуокы рұнны урт аңәаҳәақәа иаҳаираңаоуп.

Аңәа иалоуп **аңәа уаталақәа** (железы кожи) ғ-хкык: 1 – **ашша уаталақәа** (салыные железы); 2 – **апхзытә уаталақәа** (потовые железы). Ашша уаталақәа аңәа иалоуп анапаштцеи ашъапаштцеи рұнны ада зехъынңызара. Урт ирыштыцуа аңәаакы злацо **аңышты** (проток) аатуеит **ахәың шытатықәа рхәың макәан** (волосянная сумка) ағнытқа.

Арт ауаталақәа аңәа иалоуп ахәың ахыықәгыламғы. Дара зызку еиҳарал аңәа тиуда ақаттара, арцәаакра ауп. Аңәа анфалак иччоит, лассы ихоит, ипсует.

Апхзы уаталақәа аңәа иаанахәом зехынцьара. Еиҳарал урт арцәазоуп анапи ашьапи рыштқәа рәғы, зыңзак иамазам урт ақышәкәа рәғы. Апхзы уатала иаңрытцуа апхзы зталаны ицо аңышта иахъзуп **апхзтәы ңышты** (потовый проток), уи ағыштәа аатуеит **аңәа ахәыгәрағы** (гребешок кожи).

Апхзы аңәа ианалтцуа аңәеижъ иалнагоит икажытә амташьарқәа. Апхзы алтұрала ауағы иңдеижъ иамоу ашоура ңырак ишьақәгылоит.

Аңәа иалоу ауаталақәа ракъ ипхъазоуп ағәйпхәкәа – **ахш уаталақәагы** (молочные железы), урт ажәйтә изхылғиааз апхзы уаталақәа ракөян. **Аңәачала** (эпидермис) иахылғиаауеит **анапхыңқәа** (ногти), анаңәақәеи ашьаңәақәеи рынтқәамтағтәи рнаңжыркәарақәа рызқәахъала иаархөо амсатә хагылақәа. Ана-пхың азхара иалагоит ауағы амгәартә дыштоу, хымыз анихың-уа аамтазы, иазхауеит еснагъ, уи данпслак ашьтахъғы ицәа иха-натцы иазхауеит.

Анапхың иахъязхая ашьатағы ауп. Үақа амзағеипш ирхәаны иубоит иаҳа илашоу амса ашьаптып.

Аңәачала иахылғиааз роуп аңәа иақөу ахәыңқәагы.

Ахәыңқәа (волосы) абырзен быйшәала – trichos ашьапи ана-пи рыштқәа, ауағы иқыышәкәеи, аңыхқәи ахи рыда зехын-цьара аңәа иаңқиаауеит. Амгәартә итоу иқөу ахәи (актәи), **амшәхөи** (пушок) иеипшуп. Ашьтахъы (дияанза) уи аеапсахуеит ахәытқәека ала.

Ахәытқәека (афбатәи) ҳәа ипхъазоуп: **амшәхөи** (пушок), **аха-хөи** (волосы головы); **аблаңыңқәа** (брови); **аблахәыңқәа** (ресницы).

Ауағы даншәлак иқәло (ахпатәи) ҳәа ипхъазоуп – **ажакъа** (борода); **ағытқрахөи** (волосы подмышки); **аेҳөи** (волосы лобка); **апынтышшаара ахәыңқәа** (волосы ноздрей); **алымха хөи-ңқәа** (волосы уха).

Зыпсы тоу ахәың ахәтақәа ҳәа иамоуп: 1 – **ахәың ашьата** (корень волоса), уи иамоуп **ахәың аңымшыхи** (луковица волоса)

ахәың ақыкмаңәи (сосочек волоса). Урт аңәа иалоу хәтақәоуп. 2 – **ахәың ахәтәы** (стержень волоса) аңәа иалхәхәо ахәтоуп. Үәкә иамоуп ахәың аңәахъя – **кутикула** (кутикула), уи иатдоуп – **ахәың абғажә матәашьари** (корковое вещество волоса), ахәың агәта иагәйлоу **ахәың абағлашатә матәашьари** (мозговое вещество волоса).

Амшәхәы абағлашатә матәашьар агәйлазам.

Абғажәтә матәашьар (корковое вещество) ағы иалоуп ахәың апшшәахәы азтө **аматәашьар** (пигмент). Уи заڭаираңау ақара, ахәың апшшәахәы хиқәаароуп.

Аңәа иаласоуп хыпхыаңара раңаала ашыадассаңәи анерв махәкәеи. Урт аңәа аңсы ахартсоит, аус адыруеит.

VII. АДАҚӘА ИРЫЗКУ АТЦАРА (УЧЕНИЕ О СОСУДАХ)

Адақәа реибаркыра (сосудистая система)

Адақәа реибаркыра еиднакыло аңеијыхәтәкәа иреиуоуп: **ағәы, ашъа мөанызгы адакәа, алимфа мөанызгы адакәа, абафлаша, аваныза, алимфатә еиқәхәларақәа.**

Атқақыра зегь ршоит ғыңғараны – ашъамғанғагақәа, алимфамғанғагақәа хәа.

Ашъамғанғагақәа рұғы хадара зуа цәеијыхәтәу **ағәы** (сердце). Ауағы диаанза аусура иалаго ари ажышшәатә цәеијыхәта аанғасрак қамтазакәан ашъа арнықөоит ауағы ихдырра иматны, зны-зынла ихдырра аницәйзлак ашъахъғы.

Агәахы инеиуа ашьеи, ағәы ақынтәи ици ашьеи мөанызгы ашъадақәа ртәкы дууп. Урт иртоу ашъа иахънагатәу инаргойт, уи азын иатаху аиғекааша дара ирымоуп. Ашъа злыху ахацқәа ахъиуа абафлаши аванызеи рұғы ауп.

Ағәы (сердце)

Зеихара ажышшәа иалху, зығнытқа гәафоу аҳапшыа еиңшү, ағәбыца ағнытқа итакнахау цәеијыхәтәу ағәы.

Ағәы аформа ауаа зегзырыкны иеипшым. Шыукуы рұғы еиҳа итқару ақәацә иеипшуп, даеацьюуки рұғы – еиҳа ихықәымпилаа-уп. Агәйбцақъа иахътакнахау ирхханы атызқәа ирыларсуп ашъадақәа рыла. Ашъа антоу (шыала иантәу) изтәу ауағы итачкәым ратқәа иақароуп, ахатқа игәы еиҳа икәазуп, апқұыс лгәы ааста.

Ағәы атып ахъылху агәабағи агәышпәлымхәи ирымариаша-ны, арқа ағ-хәтәк рыбжъарағы ауп. **Ағәы ашъата** (основание сердца) хыхъ ирхоуп, уи еиҳа ихықәымпилаауп **ағәы ахыщәкәа**

(верхушка сердца) ааста. Агэы ахыцәкә рхоуп тәка, мацк инаа-уп армараҳь, нас пхъака.

Агэы афныгтқатәи агәафара (полость сердца) шоуп пшь-ғапа-ракны: **арғыа гәғышәта** (правое предсердие), **арғыа гәымгәа** (правый желудочек), **арма гәғышәта** (левое предсердие), **арма гәымгәа** (левый желудочек).

Агәғышәтақәа рыбжъара еиғкаауп агәымгәақәа рыбжъарағ ишескаау еипш, аиғкаара ртызқәа агэы адәахъала иану аңә-хәастақәа (апхъатәни, ашътахътәни) ирымариашоуп. Агәғышә-теи агәымгәеи еимадоуп агәғышәта-гәымгәатә кылтқәарала (ар-ма, арғыа хәа ишаны), урт акылтқәарақәа ирзырхәоит **адаётәатә** кылтқәарақәа (венозные отверстия) хәа.

Ауағы наға игәы аура (бжъаратәла) инаzoит 13 см. рақара, атбаара 10 см., апхъа – ашътахъ ашәпара 7 см., арғыа гәымгәа атзы ашәпара – 4 мм., арма гәымгәа атзы ашәпара – 13 мм., агәымгәақәа рыбжъарағтәи аиғкаара ашәпара – 10 қа мм. Өыш ииз апшқа игәы иакапануа 23-27 г. рақара ауп. Аамзы ани-хытца игәы акапан ғынтә иззхауеит, хышиқәса анихытца, хынтә рақара иззхауеит. 35 шықәса зхытца ахатца игәы иакапа-нуеит (бжъаратәла) – 300 г. рақара, апхәыс – 270 г. рақара. Ахатца ицәеийж акапан ааста 170-нтә иеитцуоп игәы акапан (апхәыс – 180-нтә).

Агэы адәахъала иануп х-цәаҳәастак. Руакы агэы иакәыршоуп агәғышәтақәеи агәымгәақәеи рыбжъара, агэы хыхы тәкеи ғы-циараны ишауа. Егырт ағцәаҳәастак агәымгәақәа рыбжъарағи хыхынтә тәка илбаауеит акы ашътахъала, егыи апхъала. Агэы иакәыршоуп **ахыркратә ңәаҳәаста** (венечная борозда), уақа имфасуеит агэы ахата иалало ашъа азназго ада.

Хыхынтә тықа иалдоу, **апхъатәи агәымгәабжъара ңәа-хәастагы** (передняя межжелудочковая борозда) **ашътахътәи агәымгәабжъара ңәаҳәастагы** (задняя межжелудочковая бо-розда) иртоу ашъадақәа агэы ахата ашъа азназго ада иамахә-қәоуп. Агэы ажыышәахъ ашъа назго адақәа рытшәахара ишәар-тоу чымазароуп.

Арғыа гәғышәта (правое предсердие)

Агэы ашьата ҳәа изыштыу хыхтәи ахыкәымпылрағы арғыа-рахътәи аганахъ ала иамоу ағапара иахъзуп **арғыа гәғышәта**. Уи хыхала **арғыа гәлымхә** (правое сердечное ушко) иамадо-уп. Щакала икылтәоуп (агәымгәахъ), адәахътәи атзывара жын-шәоуп, ағнытқатәи атзывара рзеилоуп арма гәғышәти иареи. Иаха иахътшәоу ахәтәғы агәғышәта иамадоуп **арғыа гәлымхә** (правое ушко). (Апсуаа аштәа аныршылак архәарах аныдрыцқыо агәымгәакәа рұқаны ашьаршәи тырхуеит, агәлымхәакәа ағбагыы амсаны икарыжьеит).

Арғыа гәғышәта иалалоит **ашьадаетцәа тыккақәа** (полые вены) өба: а) **хыхтәи ашьадаетцәа тыкка** (верхняя полая вена) – ахы, ахәда, амахәарқәа, ахәамң атызқәа рұқынтәи ашья аанагоит агәахъы; б) **тәқатәи ашьадаетцәа тыкка** (нижняя полая вена) – ашьахәарқәа, агәчамеи амгәацәеи иртоу ацәеиж-хәтакәа рұқынтәи ашья нанагоит агәахъы. Арт ағшьадаетцәакғыы агәғышәта иахъаларсу еизааигәоуп (2 см.).

Арғыа гәғышәтағы иаларсуп агәы ажышәахътә ашья зго даетцәақәа: **агәы ахыркратә ғыттара** (венечная пазуха сердца), **агәы ашьадаетцәа хәйцқәа** (малые вены сердца).

Ашьадаетцәа тыккақәа рәғышәтағы иаархәоит ашьанықәа-ра зырманшәало **арыптәақәа** (заслонки), урт ашья шытажала ирыштыум.

Агәғышәта атызқәа злыху еиҳарак жышшәоуп. Ажышәах-цқәа аус аныруа атзы зегъы еициххахартә еипш рхырхартакәа еилыршыуп.

Арғыа гәымгәа (правый желудочек)

Арғыа гәғышәта атқақа иқоу, ажышәатә тызқәа иаха ижәпоу, зқәаацәра тәқа ирхоу, агәы ағапаратә гәафара иахъзуп арғыа гәымгәа.

Арғыа гәымгәа апхъатәи атзы кылчаауп, ашьтахътәи иашоуп. Армарахъ ала иамоу атзы арма гәымгәеи иареи ирзеилоуп, иеи-ғнакаауеит, уи иахъзуп **агәымгәабжъаратә еиғкаара** (межже-лудочковая перегородка).

Арғыа гәғышәтеи иареи еимадоуп **арғыа гәғышәтә-гәым-гәатә қылтәарала** (правое предсердно-желудочковое отверстие). Агәымгәа архыатәи аган ағы хыхы ала иаңрытцеит **арпха адапшы** (легочная артерия). Агәғышәтә-гәымгәа қылтәара ашьатысра арманшәалоит уақа ағықәкәа рәы икыйдырқацаю **х-рыпқыак змоу аңырашәа** (трехстворчатая заслонка (клапан)). Уи агәымгәа ақынтаи агәғышәтәх ашьа хынхәны амшытра из-куп. Арыпқыақәа рыхъз қыдақәа (тәжатәи, хыхытәи, адү, ахәычы, уб.ит.) арақа ҳарзаатгылом. Урт зегзы уск уск ирызкуп, «хәоу еиқәшәала» аус руеит, русура еипқыар агәы аусура тәгәала иеи-цакуеит.

Арыпқыақәа аус дұрыуеит **акыкмаңәатә жыышәақәа** (сосочковые мышцы) хпа – **апхыатәи, аиқаагатә, аштыхытәи**.

Арпхахы ици адапшы ашьатағы ағынтықа атзы иадырқацаю **амзабжа рыпқыақәа хпа** (амзабжа иеипшуп) (полулунные створки). Арыпқыақәа русурала ада италаз ашьа шытахъя ирышытуам. Арыпқыақәа ахпагы рзы хъзыны ирхәоит **арпха адапшы аңырашәа** җәа (клапан легочной артерии). Убри адагы уақа иамоуп адапшы ағынтықа зөы рхоу ашьа шытахъла измыштыуа аңыыба иеипшуп атцауларақәагы.

Арма гәғышәта (левое предсердие)

Арғыа гәғышәта иавоуп, уи иеипшуп аха атызқәа иаха итца-гоуп. Иамоуп **арма гәлымхә** (левое ушко).

Арма гәғышәта хыхытәи атзағы аштыхъя инаскыаганы иаатуетеит **арпха адәетәақәа** (легочные вены) пшыба. Урт рызегы арпха ақынтаи ашьа ааргойт арма гәғышәтәх.

Агәғышәта ағынтықа рфызуп, агәлымхә ағынтықа ҭығәа-ҭығәа икоуп. Уа иамоуп раңаацъара иеиларсу **ажыышәатә қәырқы-қәа** (мышечные перекладины).

Арма гәымгәа (левый желудочек)

Агәы армарахытәи аган тәжатәи ахетағы иамоу агәафара аазыхәхәара иахъзуп арма гәымгәа.

Арма гәымгә атшәаррағы икоуп **агәы ахыщәқә** (верхушка сердца). Арма гәымгә армараҳытәи аган иаҳа ихыкәымпилаауп азы иахъзуп **атқар ңагәы** (тупой край). Арма гәымгә аган иаҳа иаүн итшәоуп аргъя гәымгә ааста.

Арма гәымгәеи арма гәөышәти еимадоуп **арма гәөышәтә-гәымгәтә қылтәара** (левое предсердно-желудочковое отверстие) ала.

Арма гәымгә агәафара апхъатәи аган хыхъ ала иаөйтцеит ашъадақә зегъ реиха итбаау **ададу** (аорта).

Ададу агәы иахъаларсу иахъзуп **ададу акылтәара** (отверстие аорты).

Арма гәымгәагъы иамоуп арыпқыақә, аптырашәа, хъзысгы иамоуп уи **фрыпқыак змоу аптырашәа** (митральный клапан). Ари **аптырашәа** (клапан) ашъа шътахъка агәөышәтәхъ ихным-хәйртә амфа акуеит. Аптырашәа иамоуп **арыпқыақәа** (створки) агәымгә атзы иадхәалоуп **адаштә рахәышқәа** (сухожильные нити) рыла. Урт агәымгә атзы иахъаларсу (апхъатәии ашътахътәии атызқәа рәғи) иаанахәоит адаштә рахәышқәа зырхxo **акык-мацәтә жыышәақәа** (сосковые мышцы).

Акыкмацәтә жыышәақәа хыпхъазарала еипшны ауаа ирымазам. Арма гәымгә ашътахътәи атзы түғеоуп, уақа аргъя гәымгәақны еипш хыпхъазара раңаала атзы икыдууп **ажыышәтә қәырқыақәа** (мышечные перекладины).

Ададу агәымгә иахъамадоу иаөкөршоуп **ададу амзаб-жатә рыпқыақәа** хпа. Урт ахқагы (армараҳытәи, аргъараҳытәи, ашътахътәи) ишеицу ирыхъзуп **ададу аптырашәа** (клапан аорты).

Агәы атзы аиғартәышъа

Агәы атзы х-өйткны иеиқәуп. Адәахътәи аеыт – **аепикард** (эпикард) зыхъзу ирғызу, итсағоу, узлыпшуа кәыршоуп. Уи атқақа икоуп аеыт (ажыышәтә) иадымтцуа иамадоуп. Ағынтықкатәи аеыт иахъзуп – **аендокард** (эндокард). Уи иахъкоуп аендотелии. Уигы ажыышәа иузадымхуа иамадоуп. Агәөышәтәқәа рәғи (ажыышәа ахъмачу) аепикарди аендокарди еидиааует. Егыирахъ адәахътәии ағынтықкатәии аеытқәа рыйбжъара ибжьюуп ажыышәа.

Агәы атзы иамоу ажыышәақәа реилазаашья ибзианы иубоит агәымгәақәа рыкны. Уақа ажышәа еиха ишәпу агәөышәтәқәа ртызқәа рыкны ааста. Абжъаратәи, ажышәа иалху аеыт иахъзуп **агәы ажышәа** (сердечная мышца). Агәөышәтә атзы иалоу ажыышәақәеи агәымгәа иалоу ажыышәақәеи еиларсзам, рыбжъара иқаңаңа икоу **афиброзатә хаңыркыра** (фиброзная ткань) бжьюуп.

Агәөышәтәқәа ртызқәа рәғи ажышәатә өйт φ -цәаҳәакны иениқауп, – цәаҳәак хыхъала иакәуп, егы ацәахәа еиха итауланы иалоуп. Хыхъала иақәү аеыт агәөышәтәқәа надаада ирыкәшоит. Уақа икоуп хыхъынте тақа ици ажышәа рахәицқәагы.

Агәымгәақәа ртызқәа злыху ажышәа (миокард) еиқауп х-өйткны. Адәахъала иакәыршоуи афнытқа затәи ацәахәеи агәымгәақәа аобагы роуразоуруо еиңирзеиңшни ирхысуеит. Үрт рыбжъара ибжьюу ацәахәа агәымгәақәа хаз-хазы ирымадоуп.

Адәахътәи ажышәақәа рәғит агәы ахыщәағы убас иениқәар-хәуп хъзыс иартаратәи **агәы азыблара** (водоворот сердца) җәа. Абжъаратәи ацәахәа гәрәала иазхауп, убри азы ауп арма гәымгәа атзы зыжәпоу, амчгызы зыгәгәоу.

Агәөышәтәқәеи агәымгәақәеи жышшәала хаз-хазы ишиеншоугызы урт ртызқәа ирымоуп ирзеншүү цәеижъхәтак. Уи агәы ажышәа ахала иениңкааны аус азыруа, агәы ажышәа иалданы игоу, **агәырахәың шыттәроуп** (пучок Гиса и узел Тавара), агәы анервқәа рахъ иахырлхъазалоит. **Гис ишыттәра** φ -дацшапык амоуп (арғыа, арма), рыфбагы агәымгәақәа ирымадоуп. **Тавар иениқәхәалара** агәөышәтәқәа русура арманшәалоит.

Икоуп агәағы итегъы ацәеижъхәта ссақәа, ҳара урт ҳарзаат-гылом.

Агәы ашъадақәа (сосуды сердца)

Агәы ахата афнытқа еснагъ ашъа штоугызы, излыху ажышәа ашъаңқъа хазы иамоур залшом.

Агәахъы фатәйлеи **тәбыттәрилеи** (кислородла) ибеноу ашъа наргоит адапшықәа өба: агәы **арғырахътәи ахыркратә дапшь** (правая венечная артерия сердца), – еиха икәазуп, амахәкәа ра-

цәаны иамоуп, уртгы хаз-хазы ахызқәа рымоуп: **агәы армрахътәи ахыркратә даңшы** (левая венечная артерия сердца), иамоуп амакәта дүкәа фба, ашьа мғаныргойт агәы ахәтақәа зегърахъ.

Агәы ажышшәа ашьа алзго адаецәақәа, хәычи-дуи, ааба ыкоуп. Урт ирымоуп рхатәи хызқәагы: 1) **ахыркратә ғытпра** (венечная пазуха); 2) **агәы адаецәа ду** (большая вена сердца); 3) **арма гәөышшәа адаецәа кынаа** (косая вена левого предсердия); 4). **арма гәымгәа ашытхътәи адаецәа** (задняя вена левого желудочка); 5) **агәы абжъаратә даңшы** (средняя вена сердца); 6) **агәы адаецәа хәычы** (малая вена сердца); 7) **агәы апхъатәи адаецәақәа** (передние вены сердца); 8) **агәы адаецәа хәычқәа** (малые вены сердца).

Агәхарп (околосердечная сумка, перикард)

Иқацаза, итцағаны, ахарп еипш агәы иашәу амакәан тәгаа иахъзуп агәхарп. Уи итоуп **агәхарп азы** (жидкость околосердечной сумки), агәы аусура армариоит, агәы тәыртәыруа, ианеиттало ианеитцытцу аусура азымирахартә иқанаттоит.

Агәхарп ахәта ө-өйткны иеиқәуп: **адәахътәи афиброзатә өйт** (фиброзный слой), **ағнытқатәи асерозатә өйт** (внутренний серозный слой) ҳәа. Адәахътәи аеытала агәыштыбағ иад-ҳәалоуп, ағнытқатәи аеыт ауп агәхарп азы зтую.

Агәхарп иаларсуп ашьа адақәа, анерв махәкәа.

Ашъамғангага еибарьыра (кровеносная система)

Ашъамғангага еибарьыра (кровеносная система) ршоит ө-хәтакны: **ашьеикәшара маң** (малый круг кровообращения), **ашьеикәшара ду** (большой круг кровообращения) ҳәа.

Ашьеикәшара маң адақәа (сосуды малого круга кровообращения)

Игәйнкылатәуп: **агәы ашьа аирыганы изго адақәа зегъы адаңшықәа (артерии) ракъ иаңанакуеит. Агәахы ашьа назго**

адақәа зегъы адәеңәақәа (вены) рахъ иаңанакуеит. Абри пұка-
руп. Аха ари апқара иамоуп қыдарак.

Агәахы иеизо ашъя абжваапны ацәеижъхәтақәа рәғы фат-
тәйлел тәбытқәрилеи (кислородлеи) иғархаз ауп. Агәы уи ашъя
дәөүқәнаттоит арпҳахыы, уақа атқәйтқәрила ианбенаяхалак арп-
ҳақәа иртытңы ашъадаетцәақәа рыла ашъя хынхәеит агәахы.
Ажәакала: агәи арпҳай ирыбжъгоу адаетцәақәа иртоуп «ир-
беиоу» ашъя, ашъадапшықәа иртоуп «иргару» ашъя. Егъирахъ
зехъынцъара адапшықәа иртоуп ашъя тәбытқәрила ибеиоуп (ада-
етцәақәа ғаруп).

Ашьеикәшара маң адакәа ҳәа ипхъазоуп **арпҳа артериа**,
мамзаргы **арпҳа адапшы** (лёгочная артерия), нас **арпҳа адәе-**
тәақәа (лёгочные вены) хыпхъазарала ғ-үтәк.

Арпҳа адапшы аура 6-қа см. иназоит. Арғыа гәғышәта иағы-
туеит. Иамоуп ғ-махәык – **арпҳа арғъарахътәи адапшы** (пра-
вая лёгочная артерия), **арпҳа армарахътәи адапшы** (левая
лёгочная артерия). Урт ағабагы арпҳақәа рахъ ашъя ргоит арғыа
гәғышәта ақынтәи. Арғыа дапшы иаҳа иаууп иагъытбаауп арма
ааста.

Рыпҳацыпхъаза итыйтуеит ғоба-ғоба даетцәа. Арпҳа иаҳтытыңа
атып иашътоуп **арпҳа агәашә** ҳәа (ворота лёгких).

Арақа арғъарахътәи адаетцәақәа иаҳа иаууп арматәиқәа рааста.

Ашьеикәшара ду адакәа (сосуды большого круга кровообращения)

Ашьеикәшара ду адакәа шоуп – ашъадапшықәа, ашъадаетцәа-
қәа ҳәа ғ-хыкны.

Ашъадапшықәа зегъы ртызқәа иаҳа ишәпоуп, ацәеижъ иаҳья-
лоу иаҳа ихъчиуп, итсауланы ртып ылхуп. Адаапшықәа иртоу
ашъя тәбытқәрила ибеиоуп. Урт рыфынгә ашъадақәытәәара
(артериальное давление) еснагы иеихауп ашъадаетцәақәа рық-
ны ааста. Адаапшықәа зегъ рәғы ашъя цоит агәи ақынтәи ацәеи-
жъхәтақәа рахъ. Адаетцәақәа рәғы ашъя ахъцо ацәеижъхәтақәа
рұқынтәи агәахы ауп.

Ашьеикәшара ду адапшықәа (arterии большого круга кровообращения)

Ацәеижъ иалоу ашъя зтаныкәо адакәа зегъы иреиҳауп **ададу** (аорта). Уи адапшықәа иреиуюп. Ахы акуеит арма гәымгәәы.

Ададу иағытцуа амахәкәа роуп егъырт ацәеижъ иалоу адапшықәа зегъы.

Ададу ахата ршоит хыцъара: **исеиуа ададу** (восходящая аорта), **ададу архәа** (дуга аорты), **илеиуа ададу** (нисходящая аорта).

Исеиуа ададу (восходящая аорта)

Арма гәымгәәы ададу агәы иахъаларсу инаркны ададу архәа ақынза ахәта иахъзуп **исеиуа ададу** (восходящая аорта). Ахы ахъакуа иаҳа итбаауп – **ададу ацымшыхәы** (луковица аорты) ҳәа азырхәоит.

Ацымшыхәы акылчаарақәа хҶа (три выпячивания) иры-марияшоуп ағынтықа иамоу **амзабжа иеиншү арыпқъақәа** (полулунные заслонки) хҶа. Абрақа ауп рхы ахъиркуагъы агәы ахата ашъя азназго адапшықәа (фба) – **агәы армарахътәи ахыркратә даңшыи агәы арғарахътәи ахыркратә даңшыи** (левая и правая венечные артерии сердца).

Ададу архәа (дуга аорты)

Ахыц еипш ирхәоу, зылгәигәра афада ирхоу ададу ахәта иахъзуп **ададу архәа** (дуга аорты).

Ададу архәа иағытцуеит адапшықәа хҶа: **адапшь хъзыда** (безымянная артерия), **армарахътәи арцәага азеипш даңшь** (левая общая сонная артерия), **армарахътәи алтәжәәфа иатцуо адапшь** (левая подключичная артерия).

Адапшь хъзыда архәа ахағы иаларсуп, уи аура 4-қа см. роуп икоу, нас ф-махәтакны аеашоит: **арғарахътәи арцәага азеипш даңшь** (правая общая сонная артерия), **арғарахътәи алтәжәәфа иатцуо адапшь** (правая подключичная артерия) ҳәа.

Зны-зынла **адапшь хъзыда** ауағы имазам, усқан уи амахәқәа рхатақәа ададу иағытцуеит хаз-хазы, дағазных ауағы иааихәоит адапшь хъзыдақәа өба (арғьеи армей).

Илеиуа ададу (нисходящая аорта)

Ададу архәа иацу, тәқа илбаауа ахәта иахъзуп **илемиуа ададу**. Амақәаҳәара IV ақәрырқәыл (хыхынтың тәқа) иамариашаны иан-неилак иағытцуеит ө-махәттак: **ақәкәыл атқағтәи адапшықәа армей арғьеи** (подвздошные артерии, левая и правая), ахата паны ихәхәаза агәчамабағ иатдаланы ицоит итәиррәссо.

Илемиуа ададу **ажығытқыя** (диафрагма) иагәйлсаанза иахъзуп **агәбыща ададу** (грудная аорта); ианалслак – **амгәа (агра) ададу** (брюшная аорта).

Ахәдеи ахи рдаңышықәа (артерии шеи и головы)

Азеипш арцәага дапшь (общая сонная артерия)

Ари ағыза ахъз змоу адапшықәа өба ықоуп: армарахътәни ар-тъараҳхътәни.

Армарахътәни азеипш арцәага дапшь иаҳа иаууп.

Агәбыща хыхытәни акылтәара икылсаанза махәта амазам. **Ақыркмың** (кадык) ағадахы иеиғытцуеит өбаны: **адәахътәи арцәага дапшь** (наружная сонная артерия); **ағынтықатәи арцәага дапшь** (внутренняя сонная артерия) ҳәа.

Арт адапшықәа реиғыттыртағы иадуп анервтә еиқәхәалара хәызық (5x4 мм) **арцәага кәакәни** (сонный клубок) захъзу.

Адәахътәи арцәага дапшь (наружная сонная артерия)

Адәахътәи арцәага дапшь ағеиғнашоит ө-махәттакны: **аха-цилмахәа ағынтықатәи адапшь** (внутренняя челюстная арте-рия); **аргәтцыста иақәу адапшь** (поверхностная височная арте-рия) ҳәа.

Адәахътәи арцәага дапшь атыхәахь иамоу амахә ссақәа рыхъ-зқәа ирзылху атып мамзаргы изларсу аңғеижыхәта ахъз иаҳар-

шалоуп. Уи амахәкәа зегыры ршоит архъатәиқәа, ашътахътәиқәа, абжъаратәиқәа, атыхъетәантәи амахәкәа хәа пшь-гәыпкны.

Архъатәи амахәкәа ргәып иатцанакуеит:

I. Асаңарпшра хыхътәи адапшь (верхняя щитовидная артерия). Асаңарпшра (уатала) ашъа азнанагоит. Уи идәыкәнатдоит абас еипш ахъз змоу амахәкәа:

1). Абзатцахътәи амахә (подъязычная ветвь) – абзатца бағи уи иадхәалоу ажъышәақәеи ашъа рызナンагоит;

2). Ақырқы хыхътәи адапшь (верхняя гортанная артерия).

II. Абз адапшь (язычная артерия), абз ашъа азнанагоит, иам-фатәни амахәкәа пшьба нанаштыует абзабағ ахъ, ақырқхагылахъ, абзатцауталахъ, ахапыцжықәа ракъ, абз ахыцәкәахъ, абз анахәтәхъ уб.итц.

III. Ахәағы адапшь (лицевая артерия), мамзаргы, ахаң-ламхәа адәахътәи адапшь (наружная челюстная артерия) иамоуп ф-махәтак: **иғеиуа ағытцажәғән адапшь, ахәдатагыла адапшь, аңламхәатца уатала адапшь, аңламкәыгә атқатәи адапшь, хыхътәии тқатәии акыышәкәа рдаңшықәа, аблата-ра акәакъ адапшь** (ашъа зызнарго аңаеніжъхәтақәа ишәархәоит рыхъзқәа).

Ашътахътәи амахәкәа ргәып иатцанакуеит:

I. Агәабағ – алтәжәға – қыкмаңәатә дапшь (грудино-ключично-сосковая артерия), агәабағ, алтәжәға агәыпхәеи ашъа рызナンагоит.

II. Ахәдаңылтә дапшь (затылочная артерия) пшь-махәтак амоуп: ажъышәақәа ашъа рызназго амахә, ахбағлаша акәырша къакъа ашъа азназго, алымхәацә ашътахътәи аган уб.итц.

III. Алымхә ашътахътәи адапшь, амахәкәа хпа амоуп, алымхә ашътахъ ашъа рызнаргоит.

Абжъаратәи амахәкәа ргәып иатцанакуеит:

I. Ахәламшәы иғеиуа адапшь (восходящая глоточная артерия) иамоуп х-махәтак: ахәламшәы ашътахътәи аган, ағытцажәғән абжа, алымхә атығора, ахбағлашатра ағынтықатәи аган, алымхә ағәағәа уб.итц. аңаеніжъхәтақәа ашъа рызнаргоит.

Атыхъетәантәи амахәкәа ргәып иатцанакуеит:

I.Ацламхәа ағынтықкатәи адапшь (внутренняя челюстная артерия) – иамоуп амакәәа раңданы. Үеизгы урт ршоит х-тәйпкны: 1) тәқатәи ацламхәа ахәта; 2) амтәйжәфапшра (абағ) ахәта; 3) ажәғеи – ағыттажәғани рыхәта. Арт амакәәк ашыя наргоит рмахәта ссақәа рыла ахы ацәеижхәтақәа рахь. Үәка ирылоуп ахы, ахағы, ағытца иамоу ажышшәақәа рахь инагу амакәәа. Рызегы хъзык-хъзык рымоуп, хыпхыазарала 20-қа махә ықоуп.

II.Аргәтцыста иақәу адапшь (поверхностная височная артерия), аргәтцыста хыхтәи ахәтағы («аяғы ипсиртә» ҳәа иахъхъзу атып ағы) аеашоит ө-макәәкны – макәәк цоит алахъ ахь, еғи ахыбағ ахфабжахъ. Актәи иахъзуп алахътә махәта, еғи – ахфабжатә.

Аргәтцыста иақәу адапшь тәүрпссойт амакәәа быжъба рыла. Урт неиуеит алымхәпны, ахы-ағы, алымха апхъа, аргәтцыста, азамсаға, аблатра, алахъ, ахфабжа реипш иқоуп атыпқәеи ацәеижхәтақәеи рахь.

Хыхъ зызбахә ҳәоу адапшьқәа өба-өбала иқоуп (армарахъ-тәиқәа, аргъараҳхътәиқәа ҳәа). Реихарак ртыхәақәа рәғи иқоуп адапшь ссақәа рыла еимадоуп, еиларсуп.

Ашыя зтаныкәо адакәа реиларсра ахата иахъзуп **анаастомоз** (адеиларсра) (анаастомоз).

Ағынтықкатәи арцәага даپшь (внутренняя сонная артерия)

Азеипштә арцәага даپшь иахапшыуп, адаахътәи арцәага даپшь маңк ашытхъкала иавоуп. Тәқантәи хыхъ иахъфеиуа иривсуюит ахәламшәи **алымхәпны уаталеи** (околоушная железа). Ахыбағ ашыатала ағынтықка италаны ахбағлашағы инеиуеит (тәқала).

Ахәда иахъалсуа махәта амазам. Аргәтцыстабағ азааигәара иағытцуеит махәта хәычык, **арцәагатә-алымхәагәтә махәта** (сонно-барабанная ветвь) захъзу.

Арцәага адапшь ахыбағ ағынтықка иахътоу (ахбағлаша азааигәа) итәүрпссойт.

Абла адапшь (глазная артерия)

Абла анерв иаваланы аблатрахь инеиуеит. Абла агэы акёша-мыкёшах ашьа назго амахё ссақёа аёытцуеит. Урт иреиуоуп: **алағырзтэ дапшь** (слёзная артерия); **абла ақататэ кәыр-ша агәтантәи адапшь** (центральная артерия сетчатой оболочки); **аблатыңызқёа рыштыхътәи адапшьқёа, акъағқёеи ауқёеи** (задние ресничные артерии, короткие и длинные); **абла ажышшәақёа рымахәқёа** (мышечные ветви) **хыхътәии тәқатәии**; **аблатыңызқёа рапхъатәи адапшьқёа хәба-фба** (передние ресничные артерии); **аблатра ахыхътәи адапшь** (надглазничная артерия); **ашьтахътәии апхъатәии ашьшбас адапшьқёа** (задняя и передняя решетчатые артерии); **абла-цәақёа рыбжъарағтәи адапшьқёа** (медиальные артерии век); **алах адапшь** (лобная артерия); **апынта азқёағтәи адапшь** (тыльная артерия носа).

Ахбағлаша адапшьқёа (артерии мозга)

Ахбағлашахы ашьа назго егырт амахё ссақёа иаарылугаа-ратәи икоуп икәазу пшь-дапшьк: **ахбағлаша апхъатәи адапшь** (передняя артерия мозга); **ахбағлаша агәйбжъанытәи адапшь** (средняя артерия мозга); **ашьтахътәи аидхәалагатә дапшь** (задняя соединительная артерия) – ағызеи иареи реихапшырала **ахбағлаша адапшьтә еикәшара** (артериальный круг головно-го мозга) еиғыркааует; **ашьадатә еилацара адапшь** (артерия сосудистого сплетения) – ахбағлаша ағынтықа ашьа агэйла-нагалоит.

Арақа иеикәыпхъязоу ашьадақёа ирөйтцуеит амахёта ссақёа ра-цәа заны, урт ахбағлаша ахётакёа зегзы ракх «ашьацқя» наргоит.

Алтәжәға атқатәи адапшь (подключичная артерия)

Нақ-аақ ғбаны икоуп. Урт рхы ркуеит ададу архёа ақынтыи.

Армарахътәи алтәжәға атқатәи адапшь иаҳа иаууп арғы-рахътәи ааста. Иаагап ғырпштәис армарахътәи.

Үи, ахәдағтәи адапшықәа раҳъ иахырпхъазалоит.

Иамоуп хыпхъазара рацәала амахәқәа. Үрт ируакуп **ақәыр-кәылтә дапшы** (позвоночная артерия), – актәи ахәда қырыркәыл иавсны ахәда иагәйлсны ахбағлаша аштыахъ инеиуеит, уақа **φ-мәхәтакны** иениеитуеит – **ахбағлаша аштыахътәи адапшықәа** (задние мозговые артерии) армарахътәии аргъарахътәии ҳәа. Үи иамоуп амахәтәқәа ашыңа рызнаргойт ақәыркәыл иаду ажыышәақәа, абға ахәыршы, абға ахәыршы ахъяқәа. Иеикәа-хатхъазап амахәқәа рыхъзқәа: **ажыышәатә мәхәтакәа** (мышечные ветви); **абға ахәыршытә мәхәтакәа** (ветви спинного мозга); **абға ахәыршы аштыахътәи адапшы** (задняя артерия спинного мозга); **абға ахәыршы апхъатәи адапшы** (передняя артерия спинного мозга); **абаслашахәыцы аштыахъ иатцу адапшы** (задняя нижняя артерия мозжечка); **абаслашахәыцы апхъя иатцу адапшы** (передняя нижняя артерия мозжечка); **алабиринт адапшы** (артерия лабиринта) – мамзаргы, **азырғыға ағынытқатәи адапшы** (внутренняя слуховая артерия); ацхахъ ици амахәтәқәа (веточки к мосту); **ахбағлашахәыцы ахыхътәи адапшы** (верхняя артерия мозжечка); **агәбыща ағынытқатәи адапшы** (внутренняя грудная артерия); **ажыышәатә-ажыытқыатә дапшы** (мышечнодиафрагмальная артерия); **агра ахыхътәи адапшы** (верхняя надчревная артерия); **агәхарпи – ажыытқыеи рдапшы** (околосердечно-диафрагмальная артерия); **ачқыныпшатала адапшықәа** (артерии вилочковой железы); **атзыбыжъаратә мәхәтакәа** (ветви средостения); **абронхтә мәхәтакәа** (бронхиальные ветви); **агәышпышбасөтә мәхәтакәа** (грудинные ветви); **иалыркью амахәтәқәа** (прободающие ветви); **аватцарабжъаратә мәхәтакәа** (межреберные ветви); **асапаруатала атқатәи адапшы** (нижняя щитовидная артерия), – үи ахатагы иамоуп ауаталахъ, ақыркәхъы, ахәламшәахъы, ахәламшәчыдахъ, ақыркәчыдахъ, ақыркымыцъахъ ашыңа назго амахә ссақәа; **исеиуа ахәда адапшы** (восходящая артерия шеи); **ахәда иқәу адапшы** (поверхностная артерия шеи); **ажәфашәақъя на-даадатәи адапшы** (поперечная артерия лопатки).

Алтәжәса атқатәи адапшы (подключичная артерия) иа-ғытцуеит иара убас иаха икәазқәоу амахәқәагы: **φ-мәхәтак**

змоу аватыстә ахәдатә гәыңәи (реберно-шейный ствол) **ахәда надаадатәи адапшыи** (поперечная артерия шеи). Урт ашья рыйнагоит ахәдацъал, ахәда, абга, ажәфашәәкъя, ацәа ржышәақәа, абга ахәыршы уб.итң. ацәеижкхәәтақәа.

Абрақа зыхыз ҳәоу адапшықәа ртыхәақәа шамахамзар ирыларсуп егъирахътәи аганәеы икоу иара иеипшү адапш махәкәа.

Амахәар адапшықәа (артерии верхней конечности)

Амахәар адапшықәа ҳәа ирыпхъаозоит амахәта ссақәа рацәаны измоу адапш өәазкәа пшьба; 1) **афытца адапш** (подкрыльцововая артерия); 2) **ажәфабағ адапш** (поперечная артерия); 3) **ашәахәабағ адапш** (лучевая артерия); 4) **амышхәылтцбағ адапш** (локтевая артерия).

Афытца адапш (подкрыльцововая артерия)

Алтәжәфа атқақатәи адапш (подключичная артерия) ишнеиуа афытца итсны амахәар иалалоит. Үақа амахәкәа анағытлак аштыахь иахъзуп **афытца адапш**.

Уи иамоуп абаң реипш икоу ахъзкәа змоу амахә ссақәа: **агәышпы хыһъзатәи адапш** (самая верхняя грудная артерия); **агәбыщеи ажәфахырғиаан рдапш** (артерия грудной клетки и плечевого отростка), уи пшь-махәта ссак амоуп; **агәбыща авара адапш** – афытца уаталақәа, афытца ажышәақәа, агәышпхәи рахъ ашья нанагоит; **ажәфашәәкъя атқақатәи адапш** (подлопаточная артерия) ф-махәтак амоуп, ажышәақәа ашья рыйнанагоит; **ажәфабағ апхъатәи иахыкәшо адапш** (передняя артерия, огибающая плечевую кость) – ажәфа ажышәақәа ашья рыйнанагоит, **ажәфабағ аштыахътәи иахыкәшо адапш** (задняя артерия, огибающая плечевую кость) – ажәфабағи ақәартәрақәеи рахъ ашья наргоит.

Ажәфабағ адапш (плечевая артерия)

Афытца адапш иацууп, амахәта ссақәа рацәаны иамоуп ажәфабағ иаду ажышәақәа ашья рыйнанагоит.

Уи амакәтақәа иреиуоуп: **ажәфабас** адапшь таула (глубокая артерия плеча) пшь-махәтак амоуп, ажышәақәа, ақәартәрақәа, ажәфабас ашьа рызナンагоит; **амышхәылтқбағ** иахыкәшо хыхтәи адапшь (верхняя локтевая окольная артерия); **амышхәылтқбағ** иахыкәшо адапшь (нижняя локтевая окольная артерия) ажышәақәа ашьа рызナンагоит.

Ашәахәабас адапшь (лучевая артерия)

Амышхәылтқбағ аташәашәарағы ажәфабас адапшь иағыттыны **апыжәфа** (предплечье) ажышәақәеи анапи ашьа рызназго адапшькәа руакы **ашәахәабас** адапшь ахъзуп. Уи иамоуп абарә реипш ахъызқәа змоу амакәтақәа: **ашәахәабас** ирхынхәу адапшь (возвратная лучевая артерия); **ажышәатә** махәтәка (мышечные ветви); **анапыхәдатә-анапаштатә** махәтә (запястная ладонная ветвь); **анапаштца** хыхъала иақәу адапшь (поверхностная ладонная ветвь); **анапыхәдатә** **анапазқәатә** махәтә (тыльная запястная ветвь); **амаға** азқәаётәи актәи адапшь (первая тыльная запястная артерия); **анацхыб** иатәу адапшь (собственная артерия большого пальца).

Арт амакәтақәа ирзааигәоу дағеа шъадақәак ирыларсызартты ауеит.

Амышхәылтқбағ адапшь (локтевая артерия)

Ажәфабас адапшь иацу, апышкәа ажышәақәа ашьа рызназго, нас нақ анапахы ицо адапшь иахъзуп **амышхәылтқбағ** адапшь. Уи ахы инаркны атыхәа ақынза зехынцъара ө-даеттәак авоуп, урт **амышхәылтқбағ** адаеттәақәа (локтевые вены) роуп.

Амышхәылтқбағ адапшь махәқәаны иамоуп: **амышхәылтқбағ** ирхынхәу адапшь (возвратная локтевая артерия); **абас-бжъара** азеиңштә дапшь (общая межкостная артерия), уи амакәта ссақәа рацәаны иамоуп; **ажышәатә** махәтәка (мышечные ветви); **анапахәдатә-анапаштатә** махәтә (запястная ветвь); **анапыхәдатә** – **анапазқәатә** махәтә (запястная тыль-

ная ветвь); **анапаштца атцаулараेңәи амакәта** (ладонная глубокая ветвь).

Амышхәылтбағ адапшь анапағы ианынаңа нахыс, хъзыс иамоуп **анапаштца хыхъала иақәу архәа** (поверхностная ладонная дуга). Уи иағытцуа адапшь махәкәә еиҳарәк изызку анапаштца ржышәақәә, рыбасқәә ашьа рызнагара ауп. Архәа иамоуп амакәтақәә рыхъзқәә шыкоу **анапаштцаеңәи анаңәақәә рдаңшь зеңпшқәә** (общие ладонные пальцевые артерии) хәа ауп (дара хпа ыкоуп), анаңәақәә рыбжъарах ищоит.

Ашәахәабағ адапшь анапағы ианынаңалак нахыс, хъзыс иамоуп **анапаштца атцаулараеңәи архәа** (глубокая ладонная дуга). Уи адашқәә тәкала ирытдоуп. Анаңәақәә раҳь ицо амакәта иреиуоуп анапаштатә ката зхауа адапшь махәта ссақәә. Урт шеймоу ирыхъзуп **анапаштцаеңәи анаңыхәдатә ката** (ладонная сеть запястья) хәа.

Амағабағ цыпхъаза анапаштца аганахъ ала иаваланы анаңәақәә раҳь ищоит адапшь махәтақәә. Амакәэр адапшьқәә – алтәжәса атцакатәи адапшь, ағыттра адапшь, ажәаобағ адапшь, ашәахәабағи амышхәылтбағи рдаңшьқәә ирөйтцуа адапшь махәта ссақәә дара-дара акырцъара иеиларсуп, иеимадоуп.

Адапшь ката (артериальная сеть) хәа изыштыу аимадарақәә ирымоуп рхатәи хызқәә: **ажәғашәақъа аката** (сеть лопатки); **ажәғашәақъа акромион (ағиаа) аката** (акромиальная сеть); **амышхәылт әкәартәра аката** (сеть локтевого сустава); **амышхәылтбағ ахғиаа аката** (сеть локтевого отростка); **анапыхәда аштцаеңәи аката** (ладонная сеть запястья); **анапыхәда азқәаеңәи аката** (тыльная сеть запястья) уб. ит.

Анапыхәда аштцаеңәи аката таула (глубокая тыльная сеть запястия) иағытдыны анаңәақәә раҳь ищоит (амағабағи арываланы) адапшь махәкәә хда, урт ирыхъзуп **амаға азқәа адапшь-қәа** (пястные тыльные артерии) обаны иеиғытцеит, анаңәақәә нақ-аақ ирываланы анаңәхыркәарақәә ирыззиот.

Ахәамң адапшьқәә (артерии туловища)

Ахәамң иатәү адапшьқәә хәа ирыпхъазоит агәбыциei агрей иртоу аңәеижыхәтақәә раҳь ашьа назго ашьадақәә. Урт зегъ зәй-

тұуа, агәбыщақъ итысua **ададу** (аорта) иахъзуп (уаатәи ахәта) – **агәбыща ададу** (грудная аорта), ианылакәлак – **ажыытқъя** (диафрагма) ианкылс нахыс, уи иахъзуп **арға ададу** (брюшная аорта).

Арт ағ-хәтак ирөйтінди ицо адапш махәтақәак агәбыщақъеиамгәеи ртызқәа ашыа рызнаргоит. Урт **атзымахәтақәа** (пристеночные ветви) ҳәа ирыштыоуп.

Агәбыщеиамгәеи иртоу ацәеижыхәтакәа рахъ ашыа назго егырт амакәтакәа **ағнытқамахәтақәа** (внутренностные ветви) ҳәа рзырхәоит. Даеакала иухәозар рымахәтакәа шоуп ф-хқыкны: **ажыымахәтақәа, архәарах махәтақәа** ҳәа.

Агәбыща ададу иағытцуа архәарах махәтақәа иреиуоуп: **абронхтә дапш махәтақәа** (бронхиальные артерии) фба, мамзаргы хпа; **ахәламшәчыда адапшықәа** (пищеводные артерии) хпа инадыркны фба рқынза; **атзыбжъаратә махәтақәа** (средостенные ветви) рацәаны; **агәхарп махәтақәа** (ветви околосердечной сумки) рацәаны.

Агәбыща ажыымахәтакәа иреиуоуп: **ажыытқъя хыхътәи адапшықәа** (верхние диафрагмальные артерии) – **фба; аватцарабжъара адапшықәа** (межрёберные артерии) хыпхъазарала зынза 20 цыра, ирөйтцуеит агәышпы, агәбыщақъя азқәағтәи атзы злыху ажыышәақәа рахъ ашыа назго амакә ссақәа рацәаны. Дасу ашыа ахънарго атып ахъз иахаршалоу ахатәи хызқәа рымоуп.

Агра ададу ажыымахәтакәа иреиуоуп: **ажыытқъя тәқатәи адапш** (нижняя диафрагмальная артерия) – хыпхъазарала икоуп фба, хпа-хпа махәта рымоуп; **амақәаҳәара дапшықәа** (поясничные артерии) зынза аа-цырак, рхатақәа рымахәтә ссақәа рыла иеиларсуп, рымахәтә ссақәа ажы иалалоит.

Амгәа **ағнытқатәи** (ададу иағытцуа) амакәқәа ҳәа ипхъазоуп:

1) агра адапш (чревная артерия) – зынза икъағуп (2-қа см.), аха убрақа иара иалтцуеит х-махәтак – **аца армарахътәи адапш** (левая желудочная артерия), **агәатқәа адапш** (печёночная артерия), **аваныза адапш** (селезёночная артерия);

2) апакъалтқа хыхътәи адапш (верхняя брыжеечная артерия) – акъатеикәа рахъ ашыа нанагоит, иағытцуеи хә-махәтак – **аца атца уаталеи жәағамаңәа ркъатеи тәқатәи рдаш** (нижняя поджелудочно-двенадцатиперстная артерия), **акъа-**

тейқәа рдаңшықәа (кишечные артерии) хыпхъазарала жәохәқа (дара-дара ртыхәетәи амажетақәа рыла иеимадоуп), **ақәкөыл атқатәи акъатеи ауадыхәкъатеи рдаңшь** (подвздошная артерия) уб. итц.

3) апакъалтца тәжатәи адапшь (нижняя брыжечная артерия) – х-махәтак амоуп – **ауадыхә къатеи армарахътәи адапшь** (левая ободочная артерия), **асигмаңшра адапшь** (сигмовидная артерия) – зны-зынла икоуп ֆба-хпа цыра; **ауаҳәа хыхътәи адапшь** (верхняя прямокишечная артерия) – ф-махәтак амоуп;

4) аача ахыхътәи ауатала абжъаратәи адапшь (средняя надпочечная артерия) – угәк ыкоуп, аачахыхътәи ауаталақәа ашья рызнаргойт;

5) аача адапшь (почечная артерия) угәк ыкоуп, ишәпу дапшыуп, аача агәашә азааигәара пшьба-хәба махәтаны иеи-фытцуеит, аача иагралаанза аача дапшықәа рыцыпхъаза аачахыхътәи ауаталах махәтак рыштыуеит;

6)акәагътра адапшь (яичковая артерия) – фбаны (угәк) ыкоуп, ахацәа рәғы ацацха акылхара итысны акәагътрах ицоит, ахәса рәғы уи хъзыс иамоуп **акәтагътра адапшь** (яичниковая артерия) – аказық адапшь иамадоуп, акәтагътреи аказықи ашья рызнанагоит.

Агра ададу иацу ахәта **агәчамақъаңс агәтабжъарағтәи адапшь** (срединная крестцовая артерия) ахъзуп. Уи ададу иа-хъяғытца **ақәкөыл атқатәи азеипш дапшықәа** (общие под-вздошные артерии) рапхъа ауп, ипаны ихәхәаза агәчамақъаңс иатсны апыхәбағқәа ирыззоит. Уақа уи нтәоит **апыхә акәакәи** (копчиковый клубок) ағы. Иамфатәны уи иағытцуеит агәчама-бағқәеи урт ржышәақәеи рахъ ашья назго амажә ссақәа.

Агәчамасаара адапшықәа (артерии таза)

Ададу (аорта) агра иахъытца аеенонашоит ишәпу адап-шықәа ֆба рыла. Аиғытцырта инаркны рхатақәа амажетақәа аархәаанза роура назоит -5-7 см. Хъзыс ирымоуп **ақәкөыл атқатәи азеипш дапшь** (общая подвздошная артерия) ҳәа. Икоуп

дара өбә: арма, арғыа. Рыфбагыры рееиғыршоит өба-өба махәта рыманы, урт амахәкәа роуп агәчамасаара итоу ацәеижхәтәкәеи уи атызқәеи ашыа рыйназго адапшы ссақәа злыгыуа. Амахәтәкәа руакы иахъзуп – **ақекәыл атқатәи адәахътәи адапшы** (наружная подвздошная артерия); егыи – **ақекәыл атқатәи ағынытқатәи адапшы** (внутренняя подвздошная артерия).

Ақекәыл атқатәи адәахътәи адапшы иамоуп амахәтәкәа:

- 1) ажыышәатә махәтәкәа (мышечные ветви);
- 2) ақатара ашыа азназго, **ағрахыхътәи адапшы лақәы** (нижняя надчревная артерия);
- 3) амгәацәа авараҳытәи аган ашыа азназгая – **ақекәылбасы иакәшо адапшы таула** (глубокая артерия, окружающая подвздошную кость).

Ақекәыл атқатәи ағынытқатәи адапшы амахәтәкәа:

- 1) ауағы даниуа иптәо, ихфаауа – **ачапан адапшы** (пупочная артерия). Ихфаааз адапшы иалтүеит **ачапан еиқәхәалара** (пупочная связка);
- 2) ахаңәа рәғы акәағь атқа иаваланы акәағь ахь ицо (ахәса рәғы аказықахь ашыа назго – аказық адапшы захъзу **ажәләтәыгага ышыста адапшы** (артерия семявыносящего протока);

3) ауаҳәа агәтабжъарағтәи адапшы (средняя прямокишечная артерия), зны-зынла иамаӡам, ихәычуп;

4) акәата ағынытқатәи ацәеижхәтәкәа ражь ашыа назго, амахәта ссақәа раңданы измоу – **ағынытқатәи акәататә даңшы**. Уи иамоуп амахә ссақәа: **ауаҳәа тақатәи адапшы** (нижняя прямокишечная артерия), – адәахъцартта ашыа азназго; **атәгәи адапшы** (артерия промежности), ахаңәа рәғы – акәағътрахь, ахәса рәғы акәа аңышқәа ражь, ашыа нанагоит, **аңыхщәи адапшы** (артерия полового члена), ахәса рәғы **акәамача адапшы** захъзу (артерия клитора) ағырт ашьадақәа ирымадоуп.

Ақекәыл атқатәи ағынытқатәи адапшы амахәкәа рыбжакы агәчамасаара атызқәа ражь ашыа наргоит. Урт иреиуоуп абарәт реипш икоу ахырызқәа змоу адапшымахәкәа:

1) ақекәылбасы – амақәаҳәареи рдаңшы (подвздошно-поясничная артерия) – пшымахәтак амоуп, амақәаҳәара ажыышәақәеи, абағәеи ирызцоит;

2) агәчамақъапс авараҳытәи адапшь (латеральная крестцовая артерия) – ф-махәтак амоуп;

3) атәартачыра хыхътәи адапшь (верхняя ягодичная артерия), иағытцуеит ажышәақәа рахь ицо амакә ссақәа хәба;

4) атәартачыра тәқатәи адапшь (нижняя ягодичная артерия), ажәтә ақәартәреи, акәша-мыкәша ацәеи, ажышәақәеи ашья рызナンагоит;

5) аңығәага адапшь (запирательная артерия). Ашья рызナンагоит аңехәыбағ ауатәа аханы икоу ажышәақәа (еихарак ажәтә иаахаяу), амакәта ссақәа руакы ашья нанагоит ажәтә ақәартәра ағнытқахь.

Ашъахәар адапшықәа (артерии нижней конечности)

Ашъахәар адапшықәа хәа ирыпхъазоит **ақәкөйл атқатәи адәахътәи адапшь** иацу ашъамхы, ашъаргәацә, ашъапы рахь ицо адапшь қәазқәа пшыба. Урт зегъ рханы игылоуп **ауатәа иағылсу ажәтә адапшь** (бедренная артерия). Уи иашътанеиуеит иара иацу адапшь, – **ашъамхы атқатәи адапшь** (подколенная артерия).

Ашъамхы атқатәи адапшь иағытцуа ф-махәтак – **ашъаргәацәду ашъатхътәи адапшыи** (задняя большеберцевая артерия) **ашъаргәацәду апхъатәи адапшыи** (передняя большеберцевая артерия) ашъаргәацә ажы ашья рызнаргоит, настыы нақ ашъапы аштеи, азқәеи, ашъацәкъарақәеи рышқа амакәтақәа дәыікәыртсоит.

Ашъахәар адапшықәа рымакәтақәа акырцьара аката еипш иеиларсуп, уртгы ирымоуп рхатәы хызызқәа.

Ажәтә адапшь (бедренная артерия)

Ажәтә адапшь иағытцуа амакәқәа быжъба рыхъзқәа абас икоуп:

1) аgra хыхъ ала иақәу адапшь (поверхностная надчревная артерия) – ачапан ақынза амгәацә ажышәақәа ашья рызナンагоит, амгә апхъатәи аган иақәу ацәеи ажышәақәеи рахь амакә ссақәа нанашътуеит;

2) ақөкөйлбағ иакөшава хыхъ иакөу адапшь (поверхностная артерия, окружающая подвздошную кость) – аңа, алимфатә еиқәхәларақәа, ажышәқәа ашъа рызнанагоит;

3) адәахътәи акәататә даңшықәа (наружные срамные артерии) фба мамзаргы хұда – ашъа ргоит аөхәйбағ ахъ, акәағұтрахъ (аҳәса рөү – акәата апышәқәа рахъ);

4) ацацха махәтәқәа (паховые ветви) хұда-пшыбасыра – ашъа наргоит ауатәа аңаахъы, ацацхағтәи алимфеиқәхәларақәа рахъ;

5) ажәтә адапшь тәула (глубокая артерия бедра) – аманхәтәқәа зегъ реиңа икәазуп, иамоуп ахатәи махәтә ссақәа раңданы. Урт рызегъы ажәтә зыртсысу ажышәқәеи, ажәтә (абағ) ахатеи рахъ ашъа наргоит.

6) ажышәатә махәқәа (мышечные ветви) адапшь ауразоуруо иағытцуеит, быжъба-аабасыра ықоуп, ашъа рызнаргоит ажәтә апхъақала иаду иаахо, ихазырқәало, **аңахыга жышишәқәа** (портняжные мышцы) уб.ит්.

7) илбаауда ашъамхы адапшь (нисходящая артерия колена), акыр иаууп, ашъамхы ақәартәра ашъа азнанагоит, иамоуп ажышәқәа рахъ ицо ахатәи махәқәа хұда. Урт ашъамхы адапшьтә каты зұдауда адассақәа иреиуюп.

Ашъамхы атқақатәи адапшь (подколенная артерия)

Ажәтә адапшь иацу, ашъамхы атқақатәи агәасара итысны ашъамхы ашъа азназго ада иаҳызуп **ашъамхы атқақатәи адапшь**.

Уи иамоуп аманхәтәқәа быжъба:

1) хыхътәи ажышәатә махәтәқәа (верхние мышечные ветви) – хәбәқа, ашъа наргоит ажәтә иаду ажышәқәа рахъ;

2) ашъамхы авара хыхътәи адапшь (верхняя латеральная артерия колена) – ашъамхы адапшықәа рыката злыңца аманхәтә ссақәа ағытцуеит;

3) ашъамхы абжъарахыхътәи адапшь (верхняя медиальная артерия колена) – ашъамхы иаҳықәшаны адапшықәа рыката иа-ларсуп;

4) ашъамхы ағәібжъанытә даңшь (средняя артерия колена) – ашъамхы апхъақа ицоит, ақәартәра амакәан ашъа азнанагоит;

- 5) ашъамхы аваратқақатәи адапшь** (нижняя латеральная артерия колена) – ашъамхы аката иаларсуп;
- 6) ашъамхы тұқа абжъарағәтәи адапшь** (нижняя медиальная артерия колена) – ашъамхы адапшытә ката иаларсуп;
- 7) ашъаргәацә ажъынеттәе адапшықәа** (икроножные артерии) – оба иеиханы амакәкәа рылалалоит ашъаргәацә иаду ажъышәақәеи ашъаргәацә иақәу ацәеи.

Ашъаргәацәду ашътахътәи адапшь (задняя большеберцевая артерия)

Ашъаргәацә ду ашътахътәи адапшь иавоуп уи иахъзылоу адаеттәақәа обеи ашъаргәацә анерви. Рызегы ашъаргәацә ашътахътәи ажъышәақәа иргәйлсуеит.

- Ари адапшь иағытцуа амакәкәа быжъба рыхъзқәа абас икоуп:
- 1) ашъаргәацәхәың амакәтә** (малоберцевая ветвь);
 - 2) ашъаргәацәхәың адапшь** (малоберцевая артерия);
 - 3) ашъаргәацә ду акрағаңтцауа адапшь** (артерия, питающая большеберцевую кость);
 - 4) ашъаҳәырзың абжъарааштажътәи адапшь** (задняя медиальная лодыжковая артерия);
 - 5) ашъхәа абжъараахътәи амакәтәқәа** (медиальные пятонные ветви) – оба-пшыба цыра;
 - 6) ашъапаштца абжъараахътәи адапшь** (медиальная подошвенная артерия)- об-махәтак амоуп.
 - 7) ашъапаштца авараахътәи адапшь** (латеральная подошвенная артерия) иамоуп 4-махәтак.

Ашъаргәацәду апхъатәи адапшь (передняя большеберцевая артерия)

Ашъаргәацә апхъатәи адапшь, адаеттәақәа (авенакәа) обеи, ашъаргәацә анервтцаулеи ихәхәаңа ишавоу илбааует ашъапахәдахъ, уантәи ашъахәеа азқәа иазқоит. Уи амакәкәа иреиуюп:

- 1) ажъышәатә махәкәа** (мышечные ветви) – ашъаргәацә апхъақала иаду ажъышәақәа ашъа рызнанагоит;

2) ашъаргәацә ду ашътахъ ирхынхәу адапшь (задняя большеберцовая возвратная артерия) – измам ауаа ыкоуп, ашъамхы адапшь аката иаларсуп;

3) ашъаргәацә ду апхъя ирхынхәу адапшь (передняя большеберцовая возвратная артерия);

4) ашъахәырзың апхъатәи авара даңшь (передняя латеральная лодыжковая артерия), аварахътәи ашъахәырзың адапшьката еиңакаауетит;

5) ашъахәырзың апхъатәи абжъара адапшь (передняя медиальная лодыжковая артерия), – абжъарахътәи ашъахәырзың адапшьтә катә еиңакаауетит;

6) ашъапы азқәа адапшь (тыльная артерия стопы), – аманхәтақәа рацәаны иағытуеит. Урт реихарак ашъахәе бағқәа, ашъацәкъара бағқәа, абаффжъара жышәақәа ашъа рызнаргоит.

Ашъахәе адапшь махәкәа реилапарақәа (акатақәа) хәба ыкоуп:

1) ашъамхұартәра адапшьтә катә;

2) абжъарахътәи ашъахәырзың адапшьтә катә;

3) аварахътәи ашъахәырзың адапшьтә катә;

4) ашъхәа адапшьтә катә;

5) ашъапы азқәа адапшьтә катә.

Адапшықәа реилапарақәа рәғы аката иаларсуп адапшь махәтақәа аққазқәагы, ассакәагы.

Аката зызку ашъа еиқараны аихшареи зехынцъара анагареи роуп.

Ашъеикәшара ду адаетцәақәа (вены большого круга кровообращения)¹

Адаетцәақәа зегъы иреихауп хыихътәи адаетцәа ҭыкка (верхняя полая вена). Ацәеижъ ахәамц иалоу ашъа еизықекәаны агәы

¹ Адаетцәақәа рыхъзқәеи ртыңылхшьеи адапшықәа рыхъзқәа ирзааигөоуп. Иаха инартбааны ҳаззаатғылаң адапшықәа реибаркыра (артериақәа рсистема) иатәу ахъзқәа реиқершәашь ала имфапысуеит адаетцәақәагы рыхъзқәа рышъақәыргылара аус.

Адаетцәақәа реиғартәышьша, аманхәтақәа зегъы рыхъзқәа нагжаны акыныңх арбара нақ-нақтәи усуп.

излазнеиуа адаецәа қәаз иахъзуп **хыхътәи адаецәа тыкка**. Уи афныңтұқа арыпқылақәеи аптырашәақәеи амазам.

Хыхътәи адаецәа тыкка иалалоит х-гөйпк адаецәақәа: 1) апхъатәи атзыбжъаратә даетцәақәа; 2) агәхарп адаецәақәа; 3) адаецәа хацлакы.

Адаецәа тыккақәа рахъ иалалоуп ацәеижъхәтақәа рқынтәи ашыа рылзго адаецәақәа: **адаецәа хацлакы** (непарная вена), **адаецәа хацлакыбжа** (полунепарная вена), **аватцарабжъаратә даетцәақәа** (межребёрные вены), **армарахътәиқәеи арғъарахътәиқәеи абғашшара адаецәақәа** (вены позвоночного столба), **ахи-ахәдеи рдаетцәақәа – арғъеи армеи** (плечо-головные вены правая и левая) урт **адаецәа хъзыдақәа** хәа рзыр-хәоит (безымянные вены).

Ахи ахәдеи рқынтәи иеизо ашыа адаецәақәа ирталаны иеизыттараит **афныңтқатәи аугәтә даетцәа** (внутренняя яремная вена) ақны. Уи быжъдоуп ахыбағ атцеи алтәжәғеи рыбжъара. Нас алада уи иалалоит **алтәжәғатқатәи адаецәа** (подключичная вена), урт рысбагы нас ирылтцеит **ахахәдатә даетцәа** (плече-головная вена).

Афныңтқатәи аугәтә даетцәа ашыа еизнагоит ахыбағ афныңтқа икоу ацәеижъхәтақәа рқынтәи, иамғатәны иаднакылоит ахәдеи ахи ржышшәақәа рқынтәи иалтцуа «игару» ашыа – ашьаетцәа. Ахи ахәдеи рқынтәи ашыа еизызго адаецәақәа иреиуоуп иара убас **адәахътәи аугәтә даетцәа** (наружная яремная вена).

Адәахътәи аугәтә даетцәа иалалоит абарт адаецәақәа: 1) **алымха аштыахътәи адаецәа** (задняя ушная вена); 2) **ахәдапцыал адаецәа** (затылочная вена); 3) **ажәғашшәақъя надаадатәи адаецәа** (поперечная вена лопатки); 4) **апхъатәи аугәтә даецәа** (передняя яремная вена).

Афныңтқатәи аугәтә даетцәа иаларсу адаецәа махәқәа иреиуоуп: 1) **аблатра адаецәақәа** (вены глазницы); 2) **ахбағлаша акәыршатә ғыттарақәа** (пазухи мозговой оболочки); 3) **афныңтқатәи алымха адаецәақәа** (вены внутреннего уха); 4) **ахыбағ абағқәа рдаетцәақәа** (вены костей черепа); 5) **ахбағлаша акәыршакъяқъя адаецәақәа** (вены твердой мозговой оболочки); 6) **ахбағлаша адаецәақәа** (вены мозга); 7) **ахағы азеипш**

даетңә (общая лицевая вена) (ахағы адаетңәкә араңауп, ри-зегы ахығзқә ах-хазы ирымоуп); 8) **ахағы апхъатәи ада-етңәкә** (передняя лицевая вена); 9) **ахағы ашътахътәи ада-етңә** (задняя лицевая вена); 10) **ахәламшәы адаетңәкә** (гло-точные вены); 11) **абз адаетңә** (язычная вена); 12) **асапарпшра хыхътәи адаетңәкә** (верхние щитовидные вены).

Абрақа иарбоу адаетңәкә аираларсуп адаетңә ссақә араңәнү. Урт ашьа еизыргоит ацәеижкхәтәкә зехынцъара ирыларсуп адаетңә **ссазакә** (венулы) рыла, урт рыйжакы ахығзқә арымоуп.

Амахәар адаетңәкә (вены верхней конечности)

Амахәар адаетңәкә ршоит ф-гәыпкны: **хыхъ иақәу ада-тңәкә, атцаулара-тәи адаетңәкә** (поверхностные и глубо-кие) ҳәә.

Хыхъ иақәу адаетңәкә ацәатцақатәи ашша иагәилоуп. Урт ашьа еизыргоит ацәа, ацәа иатдоу ашша, ацәа-тәи адаетңәатә ка-тақәа, ацәа ажышәақәа рұқынты.

Атцаулара-тәи адаетңәкә ажышәақәа ирытсоуп, мамзар-гы иргәйлакуп, ажышәақәеи, абағқәеи, ақөратәрақәеи рұқынты ауп ашьа ахьеизырго. Атцаулара-тәи адаетңәкәа роуп ашьадаңшы қәазқәа риасырта иазааигәоу, иаҳаракгы ус иаҳығоу амахәар ағоуп.

Амахәар адаетңә қәазқәа рығонытқа акырцъара иаанахәоит **апырашәақәа** (клапаны).

Икоуп адаетңәкәа дара-дара ахьеиларсу (анастромоз), ус иеи-ларсу адаетңәкәа апырашәа рымазам (уи апырашәа зызку ашьа анықәара арманшәалара ауп).

Амахәар хыхъ иақәу адаетңәкәа иреиуоуп: **ашәахәабас** ацәатцақатәи адаетңәа (лучевая подкожная вена), **амышхәыл-тбас** ацәатцақатәи адаетңәа (локтевая подкожная вена). Арт ағ-даетңәакгы ирымоуп ахығзшъарақәа: актәи азын – **ахахътәи** (головная) адаетңәа рхәоит, ағбатәи азын – **ахадаратә** (главная) ҳәә. Рығбагы рхы ркеит анапы адеиларапақәа рұқынты.

Анапаштца-тәи анаңәақәа рдаетңәкәа (ладонные пальце-вые вены) аката еиңш иеилапоуп, настыры азқәа-тәиңәа ирыма-

доуп. Егъырт анапағы икоу адаецәақәа рыхъзқәа абас икоуп: **ахқәрарыбжъарағтәи адаецәақәа** (межголовчатые вены); **анапы азқәағтәи анаңаақәа рхатәи даетәақәа** (собственные тыльные пальцевые вены) – хыпхъазарала ңышбақа; **анапы азқәағтәи амаға адаецәақәа** (тыльные пястные вены), **ашәахәабағи амышъхәылтқбағи рыңқартә даетәақәа** (лучевая и локтевая краевые вены); **амышъхәылтқабжъаратә даетәа** (срединная вена локтя).

Аманхәар атцауларағтәи адаецәақәа иреиуоуп:

1) өба-өбала икоу **амышъхәылтқбағи ашәахәабағи рдаетәақәа** (локтевые и лучевые вены);

2)урт рхахъы иеилалоит, ирыхъзуп **ажәфабағ адаецәақәа** (плечевые вены);

3) ағытца ианазааигәахалак иеиғылоит, нас икәазу даетәоуп – **ағытца адаецәа** (подкрыльцововая вена) – ахъзуп.

Ағытца адаецәа иалало адаецәа сса махәқәа раңәоуп, урт адапшъқәа рыхъзқәа ирхаршалоуп.

Ағытца адаецәа алтәжәға ианазааигәахалакъ иахъзуп **алтәжәға атқақатәи адаецәа** (подключичная вена); уи аңырашәа амоуп, ағаҳхы анеира иағу ашъя шытахъка идәйқәымларц азы аус ауеит. Абрақа ауп иахъеилало **ағнытқатәи аугәтә даетәеи** (внутренняя яремная вена) иареи.

Уи нахыс иалало адаецәақәа иреиуоуп: **ахәда надаадатәи адаецәа** (поперечная вена шеи); **ажәғашәақъа ахыхътәи адаецәа** (надлопаточная вена); – рығабагы адапшъқәа ирывуюп, ишнеуиа адәахътәи аугәтә даетәа иалалоит.

Ахәамц адаецәақәа (вены туловища)

Ахәамци ашъахәарқәеи рұқынтыи ашъя еизызго адаецәа қәаз иахъзуп **тқақатәи адаецәа ҭыкка** (нижняя полая вена). Уи иаднакыло аманхәтерағтәи аауеит атызқәа злыху абағәеи ажышишәақәеи рұқынтыи, нас амгәа ағнытқатәи ацәеижъхәтақәа рұқынтығы.

Иеиқәаҳапхъзаңит ахәамц атызқәеи ағнытқа иагроу ацәеижъхәтәкәеи рұқынтыи ашъя еизызго адаецәақәа рыхъзқәа; **ама-կәаҳәара адаецәақәа** (поясничные вены) – ңыш-үтқ; **ажы-**

тұқыа адаетәа (вена диафрагмы); **акәагъ адаетәа** (яичковая вена); **ачаца адаетәа** (почечная вена) – ауаталақәа ирөйтүеит; **агәатәа адаетәақәа** (печёночные вены) – ассақәеи, ақәазқәа хпей. Агра (амгәа) ағнытқа итоу ацәенижхәта хацлакқәа ирылтуда ашьа адаетәақәа ирталаны агәашәтә даетәа ақны еизоит.

Агәашәтә даетәа аибаркыра (система воротной вены)

Агәашәтә даетәа (воротная вена) злытуда иеилало апакъалтқа даетәақәа ғебеи (тәқатәни хыхытәни) аванызатә даетәеи роуп. Урт агәашәтә даетәа адацқәа ҳәа рзырхәоит.

Агәашәтә даетәа злытуда ахдаетәақ рыхъзқәа шықоу абасоуп: 1) **апакъалтқа тәқатәи адаетәа** (нижняя брыжеечная вена), – уи ашьа аанагоит ауахәа хыхытәи ахәтеи аудадыхә къатеи рқынтәи; 2) **апакъалтқа хыхытәи адаетәа** (верхняя брыжеечная вена) – ашьа аанагоит акъатеипа апакъал, акъатеилашә, алим-фатә еиқәхәлаларақәа рқынтәи, иара иахъзылуо адаңшы авоуп; 3) **аваныза адаетәа (селезёночная вена)** – ашьа аанагоит аваныза, аца, аца атца уатала, апакъалду рқынтәи. Урт рымахәқәа рхатәи хызызқәа рымоуп, иаххәап – **ачапан ааигәаратәи адаетәақәа** (околопупочные вены) уб.итц.

Агәчамасаара адаетәақәа (вены таза)

Агәчамасаара атызқәеи ағнытқа итоу ацәенижхәтақәеи рқынтәи ашьа еизоит адаетәа қәазқәа ғба рыла **ақәкөыл атқакатәи азеипш даетәа** (общая подвздошная вена) ақны. Урт ғба ықоуп – агәчамасаарағы нақ-аақ ацәениж жалоуп.

Агәчамасаара ацәенижхәтақәа рқынтәи ашьа рылызго адаетәақәа иреиуюп: **ақәкөыл атқакатәи адәахытәи адаетәа** (наружная подвздошная вена); **ақәкөыл атқакатәи ағнытқатәи адаетәа** (внутренняя подвздошная вена).

Урт ирымоу амажәқәа рхыпхъазара раңдоуп. Рыхъзқәа реи-харак ашьа злырго ацәенижхәта иахылғиауеит – иаххәап: **атәартачыратә даетәақәа** (ягодичные вены); **ағнытқатәи апхашьаратә даетәа** (внутренняя срамная вена); **анкъапыш-**

та адаетцәатә еилапара (венозное сплетение мочевого пузыря); **апхашъаратә еилапара** (срамное сплетение); **аказықтөкъымшытә еилапара** (маточно-влагалищное сплетение) уб. итд.

Ашъахәар адаетцәақәа (вены нижней конечности)

Ашъахәар адаетцәақәа, амакхәар атәқәа реипш, ишоуп ә-гәыпкны: **хыхъ иақәу адаетцәақәа** (поверхностные вены), – **атңаула-рағтәи адаетцәақәа** (глубокие вены) хәә.

Ашъахәар адаетцәа қәазқәа рыхъзқәа: **ашъахәар ацәа-тцағтәи адаетцәа ду** (большая подкожная вена нижней конечности); **ашъаргәаңә ацәатцағтәи адаетцәа маң** (малая подкожная вена голени); **ажәтә ацәа ашъахътәи адаетцәа** (задняя кожная вена бедра); **ашъаргәаңәду ашъахътәи адаетцәақәа** (задние большеберцовые вены) – әбаны икоуп иреиуюп; **ашъаргәаңә-ду апхъатәи адаетцәақәа** (передние большеберцовые вены); **ашъамхы атсағтәи адаетцәа** (подколенная вена); **ажәтә адае-тцәа** (бедренная вена).

Арака иеиқәыпхъазоу адаетцәақәа ирыларсуп адаетцәа махә-қәа раңааны, урт ашъа рыллыргойт ашъаргәаңәи ауатәеи ржы-шәақәа, зны-зынла дара-дарагы еиларсуп, адемадарақәа қатдо.

Амедицинатә цхырааразы, еихаракгы ацәеижъхәтәқәа ап-ћара анрықәшәо аан ауафы иззианы идыруазароуп ашъадақәа дара-дара шеиларсу, иахъеиларсу. **Адеимадарақәа** (анас-томозқәа) рыхъзқәа шышъаңәгылоу иахъану атып ала ауп, зны-зынла иеимадоу адакәа рыхъзалағы ирәиоуп урт ахъз-қәа. Адеимадарақәа рыйзкуп ацәеижъхәтәғы ңықәсыларак за-уны еихәлахаз ада апсаҳра, ацәеижъхәтә шыала аикәыршәара еиңымќьартә әкаттара. Иахъхәап, иеимадоу адакәа руакы аф-нытқәа ашъа зымцо икалеит (ипкоуп, мамзаргы иғаҳәоуп, ада хәзыңыт), усқан уи змадоу ада ашъа мғаннагоит, ацәеижъхәтә ашъа шазнеиц изненеиуает.

Алимфатә еибаркыра (лимфатическая система)

Ашъадақәа реипш хкы рацәала иеилоуп, ахъзқәагы рацәаны ирымоуп аңаеижъ зехынцъара иалоу алимфадақәа (алимфа мғанызго адақәа).

Алимфа еибаркыра (лимфатическая система) **адақәа реи-баркыра** (сосудистая система) иалоуп, адаетәақәа русура иадхәалоуп.

Алимфа ахата аңаеижъ иалоу абаазатәқәа иреиуюп. Аңаеижъяғы **аматәашьарқәа рейтныпсаҳлара** (обмен веществ) иалахәуп, иаҳаракгы уи азкуп аңаеижъ иалоу имцхәхаз, иаднамкылаз аматәашьарқәа рымғангара, убри ала аңаеижъ арыцъара.

Алимфа еибаркыра иатәуп:

1) аендотелии (эндотелии) зыхъью аңаеижъ бжъарақәа, иаҳ-хәап: ахбағлаша ағнытқа иамоу амгәахәйтқа, ақәартәрақәа ргәафарақәа, адашқәа ртызхәтеиқәа ргәафарақәа уб.ит්. (агәхар-пи, абағлашахъяқәеи рымғангара иртоу аңааакы уахъ иалазам);

2) алимфатә дассақәа (лимфатические капилляры) – зтыз-қәа даара итқағоу, аңаеижъхәта зехынцъара иалацахны иалдоу, алимфатә дассатә ката (капиллярная лимфатическая сеть) ҳәа изышытқа аилацара злыху;

3) алимфатә дақәа (лимфатические сосуды), алимфатә дас-сақәа анеилалак алимфа мғанызго ада қәазқәа (урт ртызқәа ашъадақәа ртызқәа рааста акырза итқағоуп).

Үеизгъы, урт ртызқәа шыақәғылоуп х-өйтк рыла: а) ағныт-қатәи аєыт иашытқауп **аендотелитә өйт** (эндотелиальный слой) ҳәа; б) **абжъарағтәи аєыт** (средний слой) – еиҳарак излы-ху ажышәа рымғангара итиуа арахәйтқаеи роуп; в) **адәахътәи аєыт** (наружный слой) ахаңаидқылагатә шытқәрақәа, ажышәа хәхәақәа рылацсаны ирылхуп.

Алимфа мғанызго адақәа рымғангара ирымоуп **амзабжа ұы-рашәақәа** (полулунные клапаны), убри азоуп урт иртоу алимфа еснагы ұарап изцо, шытхъка изымцо.

Алимфа мғангага адақәа рымғангара **адаашь қәазқәа** (крупные артерии) рааигәара имғасуейт. Еғырт аңаатқақатәи ашиш

иалоуп, ашъадақәа рпенпш алимфатә дақәагы дара-дара еи-
мадоуп.

4) алимфатә еиқәхәаларақәа (лимфатические узлы), – алим-
фа мғангага адеиқәхәалара иагъалоит иагъалтцеит. Иалало –
алимфа наргоит (уахь), иалтца алимфа ргоит (уантәи).

Даеакала иухәозар, алимфеиқәхәалара афнытқа адақәа
птәоит, иназгои изгои адақәа алимфеиқәхәалара итакуп иеип-
шзамкәа.

Алимфеиқәхәалара еснагъ иамоуп **аңдахъя - акапсула**, уи
иалшоит аеенитцагалара, алимфа тытқерааны адақәа ртацала-
ра. Алимфеиқәхәалара анызғыдоу апшшәахәы (арқъарстағы)
ицәхапшы-ғөиженуп, афнытқа атсауларахъ иаха ицәхапшыуп. Уа,
алимфеиқәхәаларағы ауп иахыиу алимфоцитқәа ҳәа изыштыу
ашъа иалоу ахаңқәа (урт ачымазара зырттысуа абактериақәа ес-
нагъ «ирабашыуеит»).

Алимфа мғангага адақәа инеилала-аайлало иаха-иаха икәаз-
хо ишнеиуа, атыхәтәаны ирылтцеит алимфа ңыштықәа ғоба:
агәбышатә ңыштықа (грудной проток); **арғъараҳытәи алим-
фатә ңыштықа** (правый лимфатический проток).

Егъырт аңыштықәеи аиқәхәаларақәеи ҳара ҳрыхәапшызом.

Аваныза (селезёнка)

Армарахытәи аватцарапқа инарытқакны, ажыытқьеи ацеи рыб-
жьара ибжьюуп зганқәа руакы тапалоу еғи илгәигәу, **аваныза**
(селезёнка) захъзу аңәиижъхәта.

Аваныза аусура ашъеи алимфеи мғанызго адақәа реибаркы-
ра иадхәалоуп.

Аваныза лассы зеенитазкуа цәеижъхәтоуп. Уи апшра ианып-
шует ауағы игәзызығадара, ихныкәгашья, еихарактыв икрыфара
зеппшроу.

Ауаа зегъы рванызақәа пшрала иеипшызам. Аваныза чымазара
ҳәа акғыы анамам, ицәышшәэй-қапшыуп, итатоуп, аура назоит
12-қа см., атбаара – 8-қа см., ашәпара – 4-қа см., иакапануеит –
150-200 г. рақара.

Аваныза алгэыгера рхоуп ажыыткъахь, уи аган иахъзуп **ажыыткъатэ хафера** (диафрагмальная поверхность) атапалара аца иадуп, уи аган **аграхытэи ахафера** (внутренностная поверхность) ахъзуп. Т҃акатэи атцкар иаха ицагэуп хыхтэи ааста, атыхэақәа өба амоуп – ашьтахытэии апхъатэии, уи, **антцәамтә** (конец) хәа азырхэоит. Ашьтахытэи антцәамтә 5-ка см. абгашшара иацэынхароуп.

Атапаларафы (агэтаншәа) ашьадақәеи анервқәеи зланеиуда тып иахъзуп **аваныза агәашә** (ворота селезёнки).

Аваныза атапаларафы иаду ацэеижхэтақәа рышьтақәа ануп: аца, аца атца уатала, ауадыхә къатеи, арма чача, ачаца ахыхтэи ауатала.

Аваныза зехынцъара иахъкоуп агра итыршоу **амгәацәа агәагә** (висцеральная брюшина). Аваныза иамоуп цъарак ишькәэзырхко аидхәалагақәа. Урт рағыырак аваныза агәашә иаларсуп.

Аваныза ахата иахъкоуп асерозатэ кәырша. Ахъя иафытны аваныза ацэеижкэ иалалоит **аисфаарақәа** (перегородки). Урт рыфынгүйка итоуп **ақәымшәышәра** (мякоть), уи злыху ахацқәа гәыллыртәауп ашьадақәа рыла.

Ашьақапшь ахацқәа ахъалоу аваныза ахәта қапшьуп.

Алимфатэ еизыгтәарақәа ахъалоу – аваныза ахәта цәышуп – **аваныза ашкәакәа қәымшәышәра** (белая мякоть селезёнки) хәа иашьтоуп.

Аванызафы ауп иахыниа ашья иалоу ахацқәа, убри азыхәан, аваныза ашья зриуа ацэеижхэта хәа ирыпхъязоит.

Ахыбафқәа рышәагақәа (бжъарататла)

Nº №	<i>Ахыбаф ачыдарақәа (мм)</i>	<i>Аңсуада</i>
1	Ахы атбаара (аганқәа рыла)	160,0
2	Ахы ахәхәара (апхъя ашьтахь)	189,3
3	Ахафы зегъ ахәхәара (алахъ шалоу)	188,4
4	Ахафы ахәхәара (алахъ аламкәан)	138,0
5	Ацламхәакәакъкәа рытбаара (т҃акатэи ацламхәа)	144,9

Апынта ачыдарақәа

<i>Аңынға иамоу ачыдарақәа</i>	<i>Аңсуаа</i>
Апынта атбаара	35,5 мм
Апынта азқәа аформа:	
аиашақәа (процентла)	35,4
алгәйгәкәа (процентла)	52,5

Аңсуаа (ахацәа) рцәеижъ ачыдарақәа (бжъаратәла)

<i>№№</i>	<i>Аңеитүш ачыдарақәа</i>	<i>Излашәоу</i>	<i>Аңсуаа</i>
1	Аңаеижъ акапан	кг	70,9
2	Аңаеижъ аура	см	168,8
3	Ашъахәар аура	см	89,8
4	Амахәар аура	см	74,6
5	Ахәамц аура	см	51,3
6	Ажәфахырқәа рытбаара	см	39,9
7	Агәчама атбаара	см	29,7
8	Агәышпә надаада атбаара	см	28,8
9	Агәышпә апхъя-ашътахь атбаара	см	21,8
10	Агәышпә акәшара (ашәпара)	см	92,1
11	Азара акәшара	см	84,0
12	Атәартә акәшара	см	94,2
13	Ауатәа акәшара	см	52,2
14	Ашъаргәацә акәшара	см	35,4
15	Ашъапыхәда акәшара	см	22,6
16	Ажәфа акәшара	см	27,9
17	Аңыжәфа акәшара	см	27,3
18	Анапыхәда акәшара	см	18,3
19	Анапыхәрызың ақъақъара	мм.	59,1
20	Ашъахәрызың ақъақъара	мм.	72,9
21	Аңәатқақатәи ашиша аңыгхара	мм.	8,8

VIII. АНАТОМИАТӘ ТЕРМИНҚӘА АУРЫС-АПСУА-АЛАТИН АЖӘАР

- А -

1. **Адвентиция** – адвентициа (еилақаңоу акәырша) – tunica adventitia
2. **Альвеолярный** – ахапыщтыптә, ахапыщтратә – alveolaris
3. **Аномальный бугорок** – ашарамша ҳәыгәра – tuberculum anomale
4. **Аорта** – ададу – aorta
5. **Апоневроз** – адашенилағъартә – aponeurosis
6. **Артериола** – адапшь сса -arteriola
7. **Артерия** – адапшь -arteria
8. **Атлант** – атлант -atlas
9. **Ахиллово сухожилие**, шәахә. пяточное сухожилие.

- Б -

1. **Барабан** – адаул – tȳmpanum
2. **Барабанная перепонка** – адаултә (алымхатә) ғәағә, (алым-ха атқәә) -membrana tȳmpani
3. **Бахрома** – ачыхә – fimbria
4. **Белое тело** – ацәеижыхәта шкәакә – corpus albicans
5. **Белочный** – ахзытә, ацилтә – albugineus
6. **Белый** – ашкәакә, аш – albus
7. **Бледный** – ацәыш, ицәышу – pallidus
8. **Близнецовая** – иеицизтә, ағазатә – gemellus
9. **Блок таранной кости** – ажәылабағ амыргә – trochlea tali
10. **Блуждающий нерв** – анерв қыала – n.vagus
11. **Большеберцевая кость** – ашъаргәаңдү – tibia

- 12. Большой** – аду, идуу – magnus
- 13. Большой мозг** – ахбафлаша ду – cerebrum
- 14. Большой палец кисти** – анацәхыб (анацәаду) – pollex
- 15. Большой палец стопы** – ашъацәхыб (ашъацәаду) – hallux
- 16. Борода** – ажакъа – barba
- 17. Борозда** – ацәахәастә – sulcus
- 18. Бровь** – ацымыш – supercilium
- 19. Бронх** – абронх – bronchus
- 20. Бронхиола** – абронх сса – bronchiolus
- 21. Брюхо (живот)** – амгәа, ágra – abdomen
- 22. Брюшина** – амгәацәа агәагә – peritoneum
- 23. Брюшко** – амгәахәычы – venter
- 24. Брюшной** – амгәатә – ventralis
- 25. Брюшная полость** – агра ағнытқа – celia
- 26. Брыжейка** – ацакъалтңа – mesenterium
- 27. Бугорок (холмик)** – ахәыгәра, амықә – colliculus, tuberculum
- 28. Бугристость** – ахәыгәрара – tuberositas
- 29. Бурый** – ацәышәшәы – fuscus

– B –

- I. Вакуоль** – авакуола – vacuola
- Валик** – агәыцәхәыч (алырахәыч) – agger
- Вверх обращенный** – хыхъ ирхоу – supinus
- Вдавление** – атапалара – impressio
- Веко** – абләцәа (алацәа) – palpebra
- Величайший** – адүзза, иреиҳазоу – maximus
- Вена** – адаетәа (ашъадаетәа) – vena
- Венец** – ахыркра – corona
- Венула** – адаетәа сса (адаётәа хәычы) – venula
- Веретеновидный** – адырдпшра – fusiformis
- Вертел** – азыгатә – trochanter
- Вертикальный** – хагәцәы – verticalis
- Вертлужная впадина** – ажәтә ахы атра – acetabulum
- Верхний** – хыхътәи – superior

15. **Верхняя конечность** – амакхәар (хыыхтәи ахәар) – *memb-rum superioris*
16. **Верхушка** – ахыцәкә – apex
17. **Вершина** – афаңара – culmen
18. **Ветвь** – амакхә (амакхәта) – ramus
19. **Вещество** – аматәашъар – substantia
20. **Вилообразный** – ачқыпшра (аимәапара) – bifurcatio
21. **Вилочковая железа** – ачқыпшра уатала – thymus
22. **Висок** – аргәтцыста – tempus
23. **Вколачивание** – аларсра – gomphosis
24. **Вкусовая почка** – агъамабагатә пыткәйр – caliculus gustatorius
25. **Вкусовой** – агъамабагатә (агъаматә) – gustatoria
26. **Влага** – ацәаакы – humor
27. **Влагалище** – акылымшы (атыхәтей) – vagina
28. **Внутренность** – иагроу (амгәатых) – visceris
29. **Внутренний** – ағынтықатәи – jnternus
30. **Внутренностный** – амгәатыхтә – splanchnicus
31. **Внутренняя оболочка** – ағынтықатәи ахъя – jntima
32. **Водопровод** – азымфангага – aqueductus
33. **Водянистый** – изтәароу – aquosus
34. **Возвратный** – ашытрақәла, ирхынхәу – recurrens
35. **Возышение** – аҳаракырта – eminentia (mons)
36. **Воздухоносный** – ахауанықәгага – pneumaticus
37. **Волокно** – ахацхә – fibra
38. **Волос** – ахәыц – pilus (trichos)
39. **Волос головы** – ахыцәхәыц – capillus
40. **Волос лобка** – аөхәы – pubes
41. **Воронка** – аматра – jnfundibulum
42. **Ворота** – агәашә (аталарта) – hilus, porta
43. **Ворсинки** – ақыамсаҳәы (ахәыпшқа) – villus
44. **Вращающий внутрь** – итазыргъежкуя -pronator
45. **Врождённый** – иацииз – congenitus
46. **Вспомогательный** – ацхыраагзатә – lacertus
47. **Вставочный** – абжъаргылатә – jntercalatus
48. **Вход** – аталарта, ағышәта, аграларта – aditus, introitus

- 49. Выносящий** – итызго – иағрызго, идәйлзго – efferens
- 50. Выпрямляющий** – ариашага, изыриашо – erector
- 51. Выпячивание** – акылчаара, акылгәйгәра – haustra, diverticulum
- 52. Вырезка** – атаңқарста – jncisura
- 53. Выступающий позвонок** – аибара ақәырқәыл (иалхәхәо ақәырқәыл) – vertebra prominens
- 54. Выталкивающий** – иагәйлзыртқәраая – detrusor
- 55. Вывязь** – ацъял (ахәдацъял) – nucha

– Г –

- 1. Гибрид** – анашпа – hybrid
- 2. Гипоталамус** – агипоталамус – hypothalamus
- 3. Гипофиз** – агипофиз, ашәра хбафлаша – hypophysis
- 4. Глаз** – абла, ала, – oculus
- 5. Глазница** – аблатра – orbita
- 6. Глазной** – аблатә, алатә – ophthalmicus
- 7. Глотка** – ахәламшәы – pharynx
- 8. Глубокий** – атаула – profundus
- 9. Голень** – ашъаргәаңә – crus, cruris
- 10. Голова** – ахы – caput
- 11. Головка полового члена** – ацыхцәы ахы – glans penis
- 12. Головка** – аххәыңы – capitulum
- 13. Головной мозг** – ахбафлаша – encephalon
- 14. Головчатая кость** – абағ хәәз (ахы змоу абағ) – os capitatum
- 15. Голосовой** – абжытәы, абжыйтә – vocalis
- 16. Горизонтальный** – алапшәаатә – horizontalis
- 17. Гороховидный** – акарклашпшра (агәырқәыдпшра) – pisiforme
- 18. Гортань** – ақырқы – larynx
- 19. Гребень** – аика – crista
- 20. Гребенчатая** – аххәаңшра – pectineus
- 21. Гребешок** – аххәа – pecten
- 22. Грудь** – агәышпшы – pectus

23. **Грудина** – агәышпүбәс- sternum
24. **Грудная железа (грудь)** – агәйпхәы – mamma
25. **Грудная клетка** – агәбыңа(қыа) – thorax
26. **Грудной сосок** – агәйпхәкықа – mamilla
27. **Грушевидное** – ахапшра – piriformis
28. **Губа** – аышә, ақышә – labium
29. **Губчатый** – ашымғарратә – spongiosus
30. **Губчатое вещество костей черепа** – ахыбағ абағә
- ршәымғарра – diplois
31. **Гусиная лапка** – ақызшыапы – anserina cruris

– Д –

1. **Двенадцатиперстная** кишкa – жәафанаңә ақыатеi – duodeni
2. **Двигатель** – артысыға (арныңаага) – motor
3. **Двуглавый** – ә-хық змоу (зхагылуу) – biceps
4. **Девственная плева** – акәа атға – hjmenis
5. **Дельтовидный** – адельтапшра – deltoideus
6. **Дентин** – адентин – dentinum
7. **Десна** – ахапыцжы – gingiva
8. **Диафрагма** – ажылтқыа (аудалцәа, апрад) – diaphragma
9. **Диск** – адиск – discus
10. **Дистальный** – антәамтағетәи – distalis
11. **Дно** – атса – fundus
12. **Добавочный** – иаңтоу (аңтатәи), имыцхәу – accesorius
13. **Долька** – ахәтач – lobuli
14. **Доля** – ахәта – lobus
15. **Дуга** – архәа, ахыц – arcus
16. **Дыхание** – апсып лагағагара – respiratio
17. **Дыхательное горло** – см. трахея – (уахә. ақыркыда).
18. **Дыхательный** – апсып лагағагаратә – respiratorius

– Ж –

1. **Жабры** – азырпха (алымхарта ҳаты) – branchia
2. **Жевательный** – ақақага – masticatus

3. Железа – ауатала – glans, glandis
4. Желток – акетағы ағы (агәфейжь) – bumellus
5. Желудок – аца – gaster, ventriculus, stoma
6. Желудочный сок – ацаарзы, ацаазы -succī
7. Женские половые органы – апхәыс лыкәататә хәтақәа – organa genitalia feminina
8. Жернов – алу – mola
9. Желтое тело – ацәеижъхәта феижъ – corpus luteum
10. Желоб – аиаҳәа, азыршәга – alveus
11. Желчевыводящий проток – азтыгага цыштың – ductus choledochus
12. Желчный пузырь – азтра – vesica fella
13. Желчь – аз – fella
14. Живот – амгәа (агра) – abdomen, gaster
15. Жидкость – абаа затәы – liquor
16. Жизнь – апстазаара – vita
17. Жир – ашша (уахәаапш сало) – adeps
18. Жировое тело – ашшатәы цәеижъ – corpus adiposum

– 3 –

1. Заблудившиеся канальцы – ацыштың қылақәа – ductuli aberrantes
2. Завиток – архәырста (аилархәыра) – helix, vortex
3. Задний – ашытакхътәи – posterior
4. Задний мозг – ашытакхътәи ахбафлаша – metencephalon
5. Задний проход – адәахъцартә -anus
6. Зазубренный – ацырк (ацқәа змоу) – serratus
7. Занавеска – (парус) – апарда (апра) – velum
8. Запирающий – иазыркуа (ацъгәага) – obturator
9. Запястье – анапыхәда – carpus
10. Зародыш – алашәа, ағъарк – embrjo
11. Заслонка – арыпқыа – (шәахәаапш клапан) – valve
12. Затылок – ахәдацыа -occiput
13. Зачаток (росток) – апытыра (апытқәыр, илнагаз) – germen
14. Звезда – аиатәа – stella

- 15. Зев** – асаса – fauces
- 16. Зрачок** – аблачың – pupilla
- 17. Зрение** – алабара (ахәапшра, аблабара) – visus
- 18. Зрительный** – арбага, ахәапшыға – opticus
- 19. Зуб** – ахапың – dens, dentis
- 20. Зуб мудрости** – ааңың – dens serotinus, sapientiae
- 21. Зубные альвеолы** – ахапың ашъаптыңқәа (ашъаптраңқәа)
– alveoli dentales
- 22. Зубчатая** – ахапыңырк – serratus

– И –

- 1. Извилина** – атахәалара, архәара, ахәарста – gjrus
- 2. Икра** – ажынетә – sura
- 3. Икроножная мышца** – ашъаргәаңә ажынетә – m.gastrocnemius
- 4. Истинный** – аиаша, аназа (итабыргу) – verus

– К –

- 1. Камбаловидная (мышца)** – ашәниақпышра (ажыышәа) – soleus
- 2. Каменистый** – ахахә иеипшү, ихахәөиркыроу – petrosus
- 3. Камень** – ахахә – petra
- 4. Камера** – ағапара – camera
- 5. Канал** – аканал, ажра, абықы – canalis
- 6. Канатик** – атңа – funiculus
- 7. Капиллярный** – ашъадассатә (акапиллиартә) – capillaris
- 8. Квадратный** – апшырыкца – quadratus
- 9. Киль** – аттарда – carina
- 10. Кисть** – анапы – manus
- 11. Кифоз** – акифоз – kiphosis (абырзен.)
- 12. Кишечный** – акъатеитә -entericus
- 13. Кишка** – акъатеи – jntestinum
- 14. Клапан** – апшырашәа – valva (уахәапш заслонка).
- 15. Клетка** – ахаң, апшыркы (абыщақы) – cellula
- 16. Клин** – асал – cuneus

17. **Клиновидный** – асалпшра – sphenoidalis
18. **Клитор** – акәамаңа – clitoris
19. **Клубок** – ахыцъгәгәйн, акәйкәйи, аикәрхәй – glomeris
20. **Клык** – алаң, абұйархапың, аң – dentes canini
21. **Кожа** – аңа – cutis, dermis
22. **Кожа полового члена** – аңыхтәй аңа – integumentum commune
23. **Кожица** – аңағәғәгә – cuticula
24. **Козелок** – ачық (алымха ачық) – tragus
25. **Колбочки** – ахпырекә – coni
26. **Коленная чашка** – адырдхабағ, ашьамхдырда – patella
27. **Колено** – ашьамхы – genus
28. **Конечность** – ахәар (амахәар, ашьахәар) – membrum
29. **Конечный** – антәамтағтәи (атышхәағтәи) – terminalis
30. **Конус** – аконус (атәйрәпса) -conus
31. **Конъюнктива** – абләңә атқъя, акониунктива – conjunctiva
32. **Копчик** – апыхә – coccyx
33. **Кора** – абғажә – cortex
34. **Корень (корешок)** – апашә адаң (адаңхәың) - radix, radicis
35. **Коронка зуба** – ахапың ахагыла – corona dentis
36. **Короткий** – акъағ – brevis
37. **Косой** – акынаа (амарғя) – obliquus
38. **Костное соединение** – абағ еипшыра – sjenostos
39. **Косточка** – абағчы, абағхәычы – ossiculum
40. **Кость** – абағ – os, ossis
41. **Край-1** – атқар – margo
42. **Край-2** – акыныш – ora
43. **Край-3** – ағықә, ахарцъ – limbus
44. **Крайняя плоть** – аңыхтәй аңаеизытқәара – preputium
45. **Краниология** – ахыбағтара – craniologia
46. **Красный** – ақапшы – ruber
47. **Крестец** – агәчамақапс, апшыбағ – sacrum
48. **Крестовидный** – аңырсахъ – cruciatus
49. **Кривизна** – архәара – curvatura
50. **Кровь** – ашья – sanguis
51. **Круг** – ағъежъ – circulus

52. **Круглоголовый** – ахықәымпыл – brachicephalus
53. **Круглый** – акәымпыл – teres, rotundus
54. **Крыло** – амтәэйжәфә – ala
55. **Крыша** (покрышка) – ахыб, ахарпа, ахға – tectum, tegmen
56. **Крышка черепа** – ахыбағ ахға – calvaria
57. **Крючковидная кость** – атқәахұпшрабағ – os hamatum
58. **Крючок** – атқәахә – hamulus
59. **Кубовидная кость** – абағ пүшүркца – os cuboideum
60. **Кутикула** – ацәахқыя (акутикула) – cuticula

– Л –

1. **Лабиринт** – атқалашә, алабиринт – labjrinthus
2. **Ладонь** – анапаштца, анапсыргөйтца – palma, vola
3. **Ладьевидная кость** – ашхәабағ – os naviculare
4. **Ламбдовидная м** аламбдаңшра – lambdoidea
5. **Латеральный (боковой)** – авараҳытәи (аваратә) – lateralis
6. **Левый** – армарахытәи (арма) – sinister
7. **Лента** – ацаха – tenio
8. **Лестничная** – акыбыатә, (амардуантә) – scalenus
9. **Легкое** – арпха – pulmo
10. **Лимфа** – ажъзы, алимфа – limpha
11. **Лимфатический узел** – алимфа еиқәхәлара (ажымдыр) – limphonodus
12. **Линия** – ацәахәа – linea
13. **Лицевой** – ахағетәи – facialis
14. **Лоб** – алахъ – frons
15. **Лобковая кость** – ағехәыбағ – os pubis
16. **Лобок** – ағехәтың – pubes
17. **Лодыжка** – ашыахәырзың – malleolus
18. **Ложный** – анамза, имцу, имцырку – spurius
19. **Локоть** – амышхәылтң – ancon, cubitum
20. **Локтевая кость** – амышхәылтқағ – ulna
21. **Локтевой отросток** – амышхәылтң ағиаа – olecranon
22. **Лопатка** – ажәғашәақыя – scapula
23. **Лордоз** – алордоз (аңықәра) – lordosis (абырзен.)

24. **Лоханка** – аиаҳәаду – pelvis
25. **Луковица** – аңыымшұхы – bulbus
26. **Лунный** – амзатә – lunatus
27. **Лучевая кость** – ашәахәабағ – lunula
28. **Лучевой** – ашәахәатә – radius

– М –

1. **Малоберцовая** – ашъаргәаңәхәың – peroneus, fibula
2. **Малый** – амач, имачу, ахәыңы – minor, parvus
3. **Масса** – ахъантара – massa
4. **Матка** – аказық, апартә – uterus, metra, matrix
5. **Маточные трубы** – аказықтә трубақәа (быкъқәа) – tubae uterinae, salpinx
6. **Медиальный** – абжъарағетәи – medialis
7. **Межкозелковая** – аңыфбжъаратә – intertragia
8. **Межрёберный** – аватцарабжъаратә – intercostaiis
9. **Мезотелии** – абжъарахъя, аmezотелии – mesothelium
10. **Мениск** – ашъамххәадыра – meniscus
11. **Мерцательные** клетки – ишәышшәрыра ахаңқәа (апыркәа)
12. **Место** – атың – locus
13. **Метаталамус** – аталамусбжъара – metathalamus
14. **Метопический шов** – аиңшыра захырста – sutura metopica
15. **Мечевидный (отросток)** – ахәапшра, (хәниа) агәышплиымха xiphoideus
16. **Мешок** – асакъ, аатқәа – saccus
17. **Мешочек** – амакәан – sacculus
18. **Миндалина** – ахәдатагыла – tonsilla
19. **Млечный сок** – ахшзы – chijlus
20. **Многоугольная кость** – абағ кәакъраңқәа – os multangulum
21. **Мозг (мозовое вещество)** – абағлаша, ашъахәа – medulla
22. **Мозговая оболочка** – абағлаша ахъя – mater, matris
23. **Мозжечок** – абағлашахәыңы – cerebellum
24. **Мозолистый** – имсарку – callosus
25. **Мокрота (слизь)** – ажъңәа (акантлаӡы) – pituita

- 26. Молоко** – ахш – lac, lactus
27. Молочные зубы – ахапыңц псахтәқәа – dentes lactei, decidui
28. Молоточек – ажъаҳәа – malleus
29. Морщина – акачыра -ruga
30. Мост – ацхәа (абагыр) – pons, pontis
31. Моча – арымӡ, ачхәра, анкыы – urina
32. Мочевой пузырь – анкыапышта (арымӡтра) – vesica urinaria cistis
33. Мочевые органы – азкатәара ацәеижъхәтақәа – organa urinaria
34. Мочеиспускательный канал – ачхәракатәага абыкъ – urethra
35. Мочеполовая – азкатәара-акәатаратә – urogenitalia
36. Мочеточник – ачхәрамғангага – ureter
37. Мочка – акатара (алымхә катара) – lobulus auriculae
38. Мошонка – акәғұтра – scrotum
39. Мужские половые органы – ахатда икәататә цәеижъхәтақәа – organa genitalia masculina
40. Мужской половой член – ацыхәы – fallus, penis
41. Мыс – ашыңәа, акра – promontorium
42. Мишечная перекладина – ажыышәатә еихдара (ақөйрікъя) – trabeculs
43. Мишца – ажыышәа – musculus
44. Мыщелка, мыщелок – ахәырзың – condilus
45. Мягкий – атата – mollis, pius
46. Мякоть зуба – ахапыңц ататара – pulpa dentis
47. Мясцо – ажъаңа – caruncula

– Н –

- 1. Над** – ахыхъ (ахыхътәи) – supra
- 2. Надгортанник** – ақырқхагыла – epiglottis
- 3. Надколениник** – см. коленная чашка (уахә. ашъамхдырдха).
- 4. Надкостница** – абаоцәа – periosteum
- 5. Надмыщелок** – ахәырзыңагыла – epicondylus
- 6. Надкостный** – агәиңә ахағтәи – supra spinatus

7. **Надпереносье (глабелла)** – апынцатаптқаара ахы – glabella
8. **Надпочечная железа** – ачацахыхътәи ауатала – glandula suprarenalis
9. **Надхрящница** – ахәдышра ацәа – perichondrium
10. **Надчревная область** – агрá (амгәа) ахыхъ иатданакуа – epigastrium
11. **Найменьший** – иреитңазоу – minimus
12. **Наковальня** – апсынгъари – incus
13. **Напрягающий** – изырхxo (иақәзырғәгәо) – tensor
14. **Наружный** – адәахътәи – externus
15. **Наружные женские половые органы** – апхәйис лыкәата адәахътәи ацәеижъхәтақәа – vulva
16. **Натянутая** – ирххоу – tensa
17. **Ненатянутая** – ирххам (иркәадоу) – flaccida
18. **Непарный** – азатә, изатәу, ахацлакы – jmpar (azjgos)
19. **Нерв** – анерв – nervus
20. **Нёбо** – ағыт дажәфән – palatum
21. **Нижний** – тәқатәи – jnferior
22. **Нижняя челюсть** – тәқатәи ацламхәа – mandibula
23. **Низший** – алақәза – jmus
24. **Нисходящий** – илеиуа, илбаауа – descendens
25. **Нить** – арахэыц – filum
26. **Нога** – ашъапы – pedis
27. **Ноготь** – анапхыц – inguis
28. **Ножка** – ашъапхәычы – pedunculus
29. **Ноздря** – апынцакылхара, апынцатшаара – naris
30. **Нос** – апынца – nasus

– О –

- I. **Область** – иатданакуа (атқыра) – regio
2. **Ободок** – аудыхә – labrum
3. **Ободочная кишка** – аудыхә къатеи – colon
4. **Оболочка** – ахъя, акәырша – capsula, tunica
5. **Обоняние** – афөкра, афөышәара – olfactus
6. **Обходной** – аөхнысга, авсга – collaterals

- 7. Обширный (широкий)** – зым‘ехак тбаау (атбаа) – vastus
- 8. Озеро** – азиа – lacuna
- 9. Окно** – ахышә – fenestra
- 10. Околосердечная сумка** – агәхарп – pericard
- 11. Околоушная железа** – алымхәпны уатала – glandula parotis
- 12. Окончание** – антәамта, антәартә – terminatio
- 13. Опора** – аттарғыла, атыргә – adminiculum
- 14. Опускающий** – илазыркәюа – depressor
- 15. Орган** – ацәеижыхәта (аорган) – organum
- 16. Осевой позвонок** – алырақәыркәйл – axis
- 17. Основа** – ашъата – tela
- 18. Основание (подошва)** – ашъата (аштә) – basis, solum
- 19. Основа, ложе** – ататңәы – matrix
- 20. Островок** – абжъаха, абжъахала – insula
- 21. Ось (шип)** – аттар (ақәыш) – spina
- 22. Осязание** – апбара – tactus
- 23. Отверстие** – акылтәара, акылхара – apertura
- 24. Отводящий (нерв)** – иаптырзгаяу (анерв) – n.abducens.
- 25. Отогнутый** – шытажъұа ирхәоу (ипхъаршәтү) – retroflexus
- 26. Отросток** – ағиаа, ахылғиаа – processus, oprophsis

– Π –

- 1. Пазуха** – афыттра – sinus
- 2. Палец** – анаңәа – digitus
- 3. Палец указательный** – ахысганаңәа – jndex, indicis
- 4. Палочки** – алабытәпшра, алабақәа – bacilli
- 5. Пальцевый** – анаңәатәы – digitalis
- 6. Паренхима** – апаренхима – parenchjma
- 7. Паутинная оболочка** – абазқатаңахъя – arachnoidea
- 8. Пах** – ацаңха, ауабжарз – jnguen, inguinis
- 9. Первый** – актәи – primus
- 10. Перегородка** – аиғкаага (аиғкаара) – septum
- 11. Передний** – апхъатәи – anterior
- 12. Перекрёст** – аихысырта – chiasma

13. **Перекладина** – ақәырқъа – trabecula
14. **Перемычка** – абжында – jnsectio
15. **Перепонка** – ағәағ (алымхагәағ) – membrana
16. **Перепончатая** – ағәағтә, иғәағырку – membranaceus
17. **Перешеек** – абжыпаара – jsthmus
18. **Перо (крыло)** – атысхә (амтәйжәа) – pinna
19. **Перпендикулярная** – аиаша иағаргылуу (иашағаргыла) perpendicularis
20. **Перстневидный** – азыгмацәазпшра – cricoidea
21. **Петля-1** – ақәарақәантә – ansa
22. **Петля-2** – азарза, ачта – laminiscus
23. **Петушиный гребень** – арбатъ аика – crista galli
24. **Печень** – ағәатә – hepar
25. **Пещера** – аҳапы (аҳапгәафара) – caverna
26. **Пирамидальный** – апирамидатә, иқәацәу – pjramidalis
27. **Питательное отверстие** – афатә зланеиуа акылтәара foramen nutricum
28. **Пищеварительный** – афатәрсага – digestionis
29. **Пищевод** – ахәламшәчыда – esophagus
30. **Пищевой** – афатә иззку – alirnentarius
31. **Пластинка** – атәақъа (атқыац) – lamina
32. **Плащ** – ашәхарпа (аплашь) – pallium
33. **Плевра** – аплевра (арпхахарпа) – plevra
34. **Плечевая кость** – ажәфабағ – humerus
35. **Плечо** – ажәфа (ажәфахыр) – brachium
36. **Плечевой отросток** – ажәфахыртә хөниа – acromion
37. **Плод** – ацәалашәа, алашәа – fetus
38. **Плоский** – ақъапс – planus
39. **Плотный** – ақаца, аилассы, ажәпа – compactus
40. **Плюсневые кости** – ашъапы ахәғабағқәа – ossa metatarsalia
41. **Поверхностный** – хыхъ-хыхътәи – superficial
42. **Поверхность (лицо)** – ағера, ахағера, ағы – facies
43. **Поводок** – анахәтә – habenula
44. **Пограничный** – ахәаатә, асанзгәтә – limitaneus
45. **Под** – атқақа (атқакатәи) – infra

46. Подбородок – ацламкәыгә – mentum
47. Подвешивающий – иатцакназхаяу – suspensus
48. Подвешивающая яичко (мышка) – акәағъ ифахо, (ак-наҳага ажыышәа) – m.cremaster
49. Подвздошная кишка – ақөкөйлатца қыатеи – jleum
50. Подвздошная кость – ақөкөйлбас – jlea, os jlium
51. Поджелудочная железа – аца атца уатала – pancreas
52. Подколенная ямка – ашъамхатца агәафара, аихада агәа-фара – poples
53. Подмышечный (подкрыльцевой) – асыттаратә – axillaris
54. Поднимающий – аштыыхга (аҳаракыға) – levator
55. Подостный – агәыңә атқаётәи – infraspinatus
56. Подошвенный – ашьапаштатә (ашьапсыргөйттә) – plantaris
57. Под челюстная (железа) – ацламхәатца (уатала) – glandula submandibularis, submaxillaris
58. Подчревная область – агра (амгәа) атқақа иатданакуа – hiphogastrium
59. Подъязычный – абзаттә – hjoideus
60. Подъязычное мясцо – абзатца ажымдыр – caruncula sublingualis
61. Позвонок – ақөиркәйл – vertebra (spondylus)
62. Позвоночный столб – абгашшара – columna vertebralis
63. Покров – ахса ақә, ақөиршә – jntegumentum
64. Покрывающий – ихызғо, иақәу – tectum, tegmen
65. Покрышечный – ахшага – tegmental
66. Пол – ақәата (ахаттара-пхәысра) – sexus
67. Половой – ақәаттә – genitalis
68. Половой член – ацыхцәы – fallus, penis
69. Половые органы – ақәата цәеижкхәтақәа – organa genitalia
70. Полоса – ацәахәа – steria
71. Полосатый – ацәахәақәа зну (цәахәа-цәахәа) – striatum
72. Полость – агәафара – cavum (шәахә. полый)
73. Полость рта – ағы агәафара – cavum oris
74. Полукружные каналы – аканал гъежыыбжақәа – canales semicirculares

75. **Полулунная створка** – амзабжатә рыпқыа – valvula semilunares
76. **Полунепарная (вена)** – ахацлакыбжа даєтәа -v.hemiazigos
77. **Полуперепончатая** – зыбжагәағәу – semimembranosus
78. **Полусухожильная** – зыбжадашу – semitendinosus
79. **Полушарие** – ахбағлашабжа (ашарбжа) – hemispherium
80. **Полый** – атыкка, атбаатыцә – cavus (шәахә. полость)
81. **Полюс** – аполиус (акәапра) – polus
82. **Поперечный** – надаадатәи – transversalis
83. **Порог** – ашәхымс – limen
84. **Портняжная** – азахыга – sartorius
85. **Постоянные (зубы)** – еснагытәи (ахапыцқәа) – permanents (dentes)
86. **Пот** – апхзы – sudor
87. **Почечный** – ачаатә – nephritis, renalis
88. **Почка** – ачаа – ren, nephros
89. **Почка** – апытқөйр – caliculus
90. **Пояс-1** – амақа – cingulum
91. **Пояс-2** – ағыкәөирша- zona
92. **Поясница** – амақеахәара – lumbus
93. **Правый** – аргъараҳытәи (аргъа) – dexter
94. **Преддверие** – ағышәта (ашәғышәта) – vestibulum
95. **Предплечье** – апыжәфа – antebrachii
96. **Предплюсневые кости** – ашьапыхәдабағқәа – ossa tarsalia
97. **Предстательная железа** – ачыркәатала – prostate
98. **Прибавочный** – ацтатәы – accesoria
99. **Приводящий** – аахага, иадызхало – adductor
100. **Привратник** – ацаархы – pjlorus
101. **Придаток семенника (яичка)** – акәағь ацрапшы – epididimis
102. **Придаток яичника** – акәтагытра ацрапшы – eroophoron
103. **Прободённый** – излырқью – perforatus
104. **Прободающий** – иалырқью (иалқайы) – perforans
105. **Продолговатый** – иаазыхәхәоу – oblongata
106. **Продольный** – аушәақә (аурыла) – longitudinalis
107. **Происхождение** – ақалашья, иишаз, ахылтщя – genesis

108. Проксимальный – азааигәатәи, ахахътәи – proximalis
109. Промежность – атәгәы (атәгәыбжъара) – perineum
110. Промежуточный – абжъакза – intermedius
111. Промежуточный мозг – абжъакза хбафлаша – diencephalon
112. Пронатор – итазыртқәиуа – pronator
113. Простой – имариоу, иеилам – simplex
114. Пространство – анызаарты – spatium
115. Противозавиток – архәырстағагыла – anthelis
116. Противокозелок – ацығөагыла – antitragus
117. Проток (ход) – ацыштың, аиасыртә – ductus
118. Проход – ацарты, абжысыртә, атысыртә – meatus
119. Прямая кишка – ауахәа иаша – rectum
120. Пузырь – ампышта – bulla, vesica
121. Пупок – ачапан – umbo, omphalos
122. Путь (тракт) – амға (амғаду) – tractus
123. Пушок – ахәыпшқа, амшәхәы – lanugo
124. Пучок – ашыытқәра -fasciculus
125. Пясть – амаға – metacarpus
126. Пята – ашыхәа- calx
127. Пятно – ашәытта – macula
128. Пяточная кость – ашыхәабағ – calcaneum
129. Пяточное сухожилие или “ахиллово сухожилие” – ашыхәадаш, Ахилл идаш. – tendo calcaneus

– Р –

1. Радужная оболочка – аблеймхәың (аблаңыу) – iris
2. Разгибатель – ариашага (аитңыхга) – extensor
3. Раковина – амыдағыцәа – concha
4. Раковина ушная – алымхаңаң – auricula
5. Рассечение – арқыара -sectio
6. Расширение – атбаахарты – ampulla
7. Расширитель – артбаага – dilatator
8. Рваный – ипжәоу – lacerus
9. Ребро – аватың, авакың – costa

- 10. Резцы** – ацхагақәа – incisiva
- 11. Ресница** – аблапыңыз (аблахәзың) – cilium
- 12. Рефлекс** – арефлекс (аныпш) – reflexus
- 13. Решетка** – аихаң, ашыш – cancellus
- 14. Решетчатая** – ашыштә – ethmoidale
- 15. Рог** – атәйфа, амса – cornu
- 16. Роговица** – абламса -cornea
- 17. Роговой слой (кожи)** – амсаңәа, аңағәңәгәа – stratum
- 18. Родничок** – ахыбағ ататара – fonticulus
- 19. Рожденный** – иарииз, иахылтңыз – natus
- 20. Ромбовидный** – аромбпшра – romboideus
- 21. Рот** – ағы – os, oris
- 22. Рудимент** – арудимент, аңынхахәтә – rudimentum
- 23. Рука (ручка)** – аналы (амаа) – brachium
- 24. Рукоятка** – ахәы, амҳаста –manubrium

– С –

- 1. Сагиттальный** – агәтабжъаратә – sagittalis
- 2. Сало** – ашша (шәахәапш жир) – sebum
- 3. Сальник** – ағнытқашша, апакъал, агәхәшиша – epiploica
- 4. Самая верхняя** – хыыхъзатәи – suprema
- 5. Светлый** (прозрачный) – уэллыңшыу, итәңцуу (икеинкеиуа) – lucidus
- 6. Свёрнутый** – аикәаҳә, аңағъаха – convolutus
- 7. Свод** – атқъя, атца – fornix, cupula
- 8. Связка** – аидхәалага – iugamentum
- 9. Сгибатель** – ахарқәалага (архәага) – flexor
- 10. Сегмент** – асегмент – segmentum
- 11. Седалище** – атәартә – clinus
- 12. Седло** – акәадыр – sella
- 13. Секрет** – аңаенижъ иаршыз, аңрытқ, асекрет – secretum
- 14. Селезёнка** – аваныза – lien, lienis
- 15. Семенной канатик** – ақәағь атқға – funiculus
- 16. Семенные железы (яички)** – ажәла уаталақәа (акәағь-қәа) – testes, orchis, didymis

17. **Семя** – ажәла – semen, seminis
18. **Семявыбрасывающий** – ажәларшәга – ejaculatorius
19. **Семявыносящий проток** – ажәлатыгага цыштың – ductus deferentis
20. **Сердце** – ағәзы – cor, cardia
21. **Серозная оболочка** – асерозатә кәйршә – tunica serosa
22. **Серый** – ахәә, ахәапштәыла, аңәыш – griseus
23. **Сесамовидный** – абағызыда (асесампшра) – sesamoides
24. **Сеть** – ақата – rete
25. **Сжиматель** – аимарғәгәага (айдырғәгәалага) – compressor
26. **Сигмовидный** – асигмаңшра -sigmoideus
27. **Симпатический** – ағәапхаратә – sjmpathicus
28. **Синдесмос** – аимаңъартә – sjndesmos
29. **Синовиальная жидкость** – ақәартәразы – sinovia
30. **Синостоз** – шәахә. костное соединение.
31. **Синхондроз** – шәахә. хрящевое соединение.
32. **Система** – атқыра, асистема – sjstema
33. **Скат** – ақәақъа – clivus
34. **Скелет** – абағрыра, абағеибарлыра – sceletus
35. **Скелет свободный верхней конечности** – аманхәар абағрыра – skeleton membra superioris liberi
36. **Скелет свободной нижней конечности** – ашъахәар абағрыра – skeleton membra inferioris liberi
37. **Складка** – аиқәыреырста, арекыра, арекырста – plica
38. **Склера** – асклерә, ахзытә кәйршә – sclera
39. **Скуловой** – азамғабағтә – zjgomaticus
40. **След** – ашъта – vestigium
41. **Слеза** – алағырз – lacrima
42. **Слепая кишка** – акъатеилашә – interstitium cecum
43. **Слепой** – алашә – cecus
44. **Слёзное мяцсо** – алағырзтә жъаза – caruncula iacrimalis
45. **Слёзное озеро** – алағырзтә зия – lacus Iacrimalis
46. **Слёзный сосочек** – алағырзтә кықмаң – papilla Iacrimalis
47. **Слизистый** – акантзлатәы – mucosus
48. **Слизь** – акантзлазы – mucus
49. **Слой** – аєйт – stratum

50. Слух – ахара, азырғара – *auditus*
51. Слуховое отверстие – алымхатыфара, азырғыға кылтқәара, алымхә ақылтқәара – *porus acusticus*
52. Слуховой – азырғыгатә – *acusticus*
53. Слюна – ажәзы, ағытқазы – *salva*
54. Слюнные железы – ажәзы уаталақәа – *glandulae salivales*
55. Сморщающий – аркыңыга – *corrugator*
56. Собственная – ахатә – *princeps*
57. Собственно кожа – ацәатқәъя (ацәа ахата) – *corium*
58. Соединение 1 – аидқылара, аипшыра – *conjugatio*
59. Соединение 2 – аидқылартта, аипшыртта – *junctura*
50. Соединительнотканная оболочка – ахаңырқыреидкылагатә кәйрша – *tunica fibrosus*
61. Сок – ажырызы, ажызы – *succus*
62. Сонная артерия – арцәагатә дапшы – *a. carotis*
63. Сонная стенка – арцәагатә тзы – *paries caroticus*
64. Сосок (сосочек) – акықа, акыкмацә – *papilla*
65. Сосуд – ашьада, ада – *vas*
66. Сосудистый – ашьадатә – *vascularis*
67. Сосудистая оболочка – ашьадатә кәйрша – *choroidea*
68. Сосцевидный – ацәымхапшра (акықапшра) – *mastoideus*
69. Сошник (кость) – ацәмаа (абағ) – *vomer*
70. Спайка – аидыртәалартта, аиғбаартта – *commissura*
71. Сперма – ағъаӡ – *sperma*
72. Сперматозоид – ағъажәла – *spermatozoid*
73. Спина – абға, азқәа (аққаққәа) – *dorsum (spina)*
74. Спинной (дорсальный) – абғаётәи, азқәаётәи – *dorsalis*
75. Спинномозговой узел – абғахәйирштәи еиқәхәалара – *ganglion spinale*
76. Сплетение – аилапарта (аилаңара) – *plexus*
77. Срамной – апхашшаратә – *pudendus*
78. Сращение (симфиз) – аилаңара, асимфиз – *sympysis*
79. Срединный – агәтанытәи (агәтабжъараётәи) – *medianus*
80. Средний – агәыбжъанытә – *medius*
81. Средостение – атзыбжъара – *mediastinum*
82. Ствол (туловище) – ахәтәы, агәышә, (ахәамц) – *truncus*

- 83. Створка** – арыпқыа – valvula
- 84. Стекловидный** – асаркъаңшра – vitreus
- 85. Стенка** – атзы – paries
- 86. Стержень** – агәышқа (алыра) – modiolus
- 87. Стопа** – ашъапы – pes, pedis
- 88. Столб** – ашъақа, агәашьба, абақө – columna
- 89. Стремя** – ашъылы – stapes
- 90. Студенистый** – итартаруа – gelatinosus
- 91. Сумка** – амакәан (ашәйра) – bursa
- 92. Супинатор** – итазыртқәиаая – supinator
- 93. Сустав** – ақәартәра – articulatio
- 94. Сухожилие** – адаш –tendo
- 95. Сферический (округлый)** – ихықәымпылаау (ихагъежъу) – sphericus
- 96. Сфинктер** – арыптәажышәа, амахәың – sphincter

– Т –

- 1. Тазовая кость** – агәчамабағ (асаарабағ) – os coxae, pelvis
- 2. Таламус** – таламус – thalamus
- 3. Таранная кость** – ажәылабағ, ахәтцәыбағ – talus
- 4. Твердый** – акъакъа – durus
- 5. Тело** – ацәеижъ (ахәамц) – corpus
- 6. Теменная кость** – ахфабжабағ, аңыамбағ - os parietale
- 7. Темя (макушка)** – ахы ашыгәра, ахы акәмачиара – vertex
- 8. Ткань** – ахаңыркыра – tela
- 9. Толстая кишка** – ауаҳәашәпа – intestinum crassum
- 10. Толстый** – ашәпа -crassus
- 11. Тонкий** – апа – gracilis, tenuis
- 12. Тонкая кишка** – акъатеипа – intestinum tenue
- 13. Точка** – акәаң – punctum
- 14. Тощая кишка** – акъатеиңаңа (анаҳатәы) – intestinum jejunum
- 15. Тракт** – амфаду – tractus
- 16. Трахея (дыхательное горло)** – ақырқыда – trachea
- 17. Треугольник** – ахкәақ – trigonum
- 18. Трехглавая (мышца)** – х-хық змоу (ажышшәа) – triceps

- 19. Трехстворчатая заслонка** – х-рыпқыак змоу апышашәа – valvula tricuspidalis
- 20. Тройничный нерв** – ихпарку аневр – n. trigemini
- 21. Труба** – абыкъ (атруба) – buccina, tuba, tubus
- 22. Тупой – аңағәы, ақагәә – obtusus**
- 23. Турецкое седло** – атырқәа кәадыр – sella turcica

– У –

- 1. Углубление** – атыжаара, атцаулара – excavatio
- 2. Угол** – акәакъ – angulus
- 3. Удерживатель** – ашъақәкыга, аанкылага – retinaculum
- 4. Уздечка** – ағәра (анахәта) – frenulum
- 5. Узел (нервный)** – аневр евікәхәаларта – ganglion
- 6. Узелок** – аиқәхәалахәычы – nodulus
- 7. Улитка** – акамырши – cochlea
- 8. Утолщение** – ахышәпаара, ашәпара – ciava, splenium
- 9. Ухо** – алымха – auris
- 10. Учение** – атцара – logos
- 11. Учение о внутренностях** – спланхнология – ағынытқатәи ацәеижъхәтакәа ртцара – splanchnologia
- 12. Учение о горле** – ларингология – ахәламшәтцара – laryngologia
- 13. Учение о железах не имеющих протоков** – эндокринология – ацышьта змам ауаталақәа ртцара – endocrinologia
- 14. Учение о желудке** – гастрология – аца иазку атцара gastrologia
- 15. Учение о зубах** – одонтология – ахапыщцара – odontologia
- 16. Учение о клетках** – цитология – апышрқәа, ахаңқәа ирызку атцара – citologia
- 17. Учение о костях** – остеология – абағтцара, абағқәа ирызку атцара – osteologia
- 18. Учение о коже** – дерматология – ацәа иазку атцара – dermatologia
- 19. Учение о мочевых органах** – ачхәра (аӡқатәара) цәеижъхәтакәа ртцара – urologia

- 20. Учение о мышцах** – миология – ажышшәақәа ирызку атцара, ажышшәатцара – *mjologia*
- 21. Учение о нервах – неврология** – анервқәа ирызку атцара, анервтцара – *neurologia*
- 22. Учение о носовой полости – ринология** – апынта (агәа-фара) иззку атцара – *rjnologia*
- 23. Учение об органах дыхания – пульманология** – арп-хақәа ирызку атцара, арпхатцара – *pulmanologija*
- 24. Учение об органе зрения – офтальмология** – аблатцара (абла иззку атцара) – *ophthalmologija*
- 25. Учение об органах чувств – эстезиология** – ацәанырратә цәеижъхәтақәа ртцара (ацәанырратцара) – *estesiologija*
- 26. Учение о половых органах – гинекология** – акәататә цәеижъхәтақәа ртцара (апхашьарақәа ирызку атцара) – *ginecologija*
- 27. Учение о полости рта – стоматология** – ағытца иззку атцара – *sthomatologija*
- 28. Учение о развитии зародыша – эмбриология** – ам-гәарта итоу алашәа атцара – *embriologija*
- 29. Учение о сердце – кардиология** – агәы иззку атцара – *cardiologija*
- 30. Учение о соединениях костей – синдесмология** – абаф-еибаркырақәа ртцара – *sjndesmologija*
- 31. Учение о сосудах – ангиология** – адақәа ртцара – *angiologija*
- 32. Учение о строении организма – анатомия** – ацәеижъ аиғартәыша атцара, анатомия – *anathomja*
- 33. Учение о тканях – гистология** – ахацыркырақәа ртцара, ахацыркыратцара – *histologija*
- 34. Учение о форме тела – морфология** – ацәеижъ апшра (аформа) атцара – *morphologija*
- 35. Учение о человеке – антропология** – ауағы иззку атцара, ауағтцара – антропология – *antropologija*
- 36. Учение о черепе – краниология** – ахыбағтцара – *craniology*
- 37. Ушной** – алымхатә – *oticus*
- 38. Ушная сера** – алымхаңаңа, алымхатыңша – *ceruminosa*

– Φ –

1. **Фаланга** – анацәхыркәара – phalanx
2. **Фасция** – алаҳәа, афасциа (акәрша) – fascia
3. **Фильтр (углубленная борозда)** – алапықәшәарта – philtrum
4. **Фолликул** – афолликул, апыткәыр – pholliculus

– Х –

1. **Хвост** – атыхәа – cauda
2. **Хвостовой** – атыхәахътәи – caudalis
3. **Ход** – аштарта – meatus
4. **Холмик** – акәапра (акәап) – cumulus
5. **Хорда (струна)** – ахәдүррахәың, амсарахәың – chorda
6. **Хрусталик** – аблә ахытқәң (атәңаш) – lens, lentis
7. **Хрящ** – ахәдүрра – cartilago
8. **Хрящ волокнистый** – ахаңхә хәдүрра – fibrocartilago
9. **Хрящевое соединение (синхондроз)** – ахәдүрратә еипшыра – sинхондроз

– Ц –

1. **Цвет** – апшәы, апшшәы, апшшәахәы – chroma
2. **Цемент** – ацемент – cementum
3. **Центр** – агәта – centrum

– Ч –

1. **Часть** – ахәта, ахәтак – pars, partis (шәахә. доля)
2. **Чашечки (почечные)** – ачача саанқәа – calices renales
3. **Человек** – ауағы, ауағытәйсі – homo, hominis
4. **Челнок** – амарқәа – cjmба
5. **Челюсть (верхний)** – ахаңламхәа абағ – maxilla
6. **Челюсть (нижняя)** – тақатәи аңламхәабағ – mandibula
7. **Червеобразный** – ахәаңшра (ахәаңшра) – lumbricalis

- 8. Червь** – ахәац (ахәача) – vermis
- 9. Череп** – ахыбағ – cranium
- 10. Черпаловидный** – ачамсқәылпшра – arjtenoidea
- 11. Четырехглавый** – пшыхык змоу – quadriceps
- 12. Чешуя** – акан (абғажә)- squama
- 13. Черный** – аиқәатә – niger
- 14. Чревье (средняя часть живота)** – амгәа (агра) агәтағтәи
ахәта – mesogastrium
- 15. Чувствительный** – аныппратә – sensorium

– III –

- 1. Шероховатая** – ипциацъоу – asperae
- 2. Шея** – ахәда – collum, cervix
- 3. Шиловидный** – азазпшра – stiloideus
- 4. Широкий** – ақыақыа, атбая – latus
- 5. Широчайший** – ақыақыаңа – latissimus
- 6. Шишка** – апсағы, апсакакал – pinea
- 7. Шов** – азахырста – sutura, raphe
- 8. Шпора** – амаҳмыз – calcar

– III –

- 1. Щель** – акылхара (ағышшыара) – rima, fissura
- 2. Щека** – азамға (ағзы) – bucca, mala
- 3. Щитовидный** – асапарпшра – thijoideus

– Ә –

- 1. Эластичный** – итиуа – elasticus
- 2. Эмаль** – аемаль – enamelum
- 3. Эндотелий** – аендотели (ағынтықатәи ахъя) – endothelium
- 4. Эпидермис** – ацәаҷала, аепидермис – epidermis
- 5. Эпителамус** – аепиталамус (таламус аханытәи) – epithalamus

6. Эпителий – ацәапсата, аепителии – epithelium
7. Эпифиз – аепифиз – epiphysis

– Я –

1. Яблоко глазное – абла агәы – bulbus oculi
2. Ягодичный – атәартачыратә – gluteus
3. Ядро – аиадро, агәтылса – nucleus
4. Ядрышко – агәтылса хәычы – nucleolus
5. Язык – абз – lingua
6. Язычная миндалина – абз ақәгыла – tonsilla lingualis
7. Язычок – абзчыда, абзхәыч – uvula (uvula palatina)
8. Яицо (яйцеклетка) – акәтагъ (ахацкәтагъ) – ovum
9. Яичник – акәтагътра – ovarius, oophoron
10. Яма (углубление) – ажра, атапалара, аташәашәара – fossa
11. Яремная – аугәтә – iugularis
12. Яремная ямка горла – ахәламшәөы аугәтә ҭашәашәара – jugulum

ХАРХЭАРА ЗЫЗУУ АЛИТЕРАТУРА

- Игор Мархолиа.** Апсуа етиудкәа. Акәа, Алашара, 1987.
- Л.Х. Саманьиа.** Апсуа бызшәа аомонимкәа ржәар. Акәа, Алашара, 1987 ш.
- М.Е. Саркисиан.** Апхъатәи ацхыраара. Акәа, Апсны ҳәйинтшә-кәтүйкыртә. 1934 ш.
- В.А. Касланзиа.** Апсуа бызшәа асинонимкәа иаазыркыаңу ржәар. Акәа, Алашара 1981 ш.
- В.А. Касланзиа.** Апсуа бызшәа афразеологиатә жәар. Актәи ахәта (А – Ф). Акәа, Алашара, 1989 ш.
- К.С. Шъакрыл, В.Х. Концьариа.** Апсуа бызшәа ажәар, I атом. (А – О). Акәа, Алашара, 1986 ш.
- К.С. Шъакрыл, В.Х. Концьариа, Л.П. Чкадуа.** Апсуа бызшәа ажәар, II атом. (П – Ць). Акәа, Алашара, 1987 ш.
- В.Х. Концьариа.** Апсуа-абаза Алексика иазку аочерккәа. Қарт, Мецниереба, 1976 ш.
- Абазины. Историко-этнографический очерк, Черкесск, 1989 г.
- Абазинско-русский словарь. Москва, Советская энциклопедия, 1967 г.
- Айзек Азимов.** Язык науки. Москва, Мир, 1985.
- В.П. Алексеев.** Происхождение народов Кавказа. Москва, Наука, 1974 г.
- В.П. Алексеев.** Историческая антропология и этногенез. Москва, Наука, 1989 г.
- Т.И. Алексеева.** Адаптивные процессы в популяциях человека. Москва, МГУ, 1986 г.
- Анатомия человека (под ред. А.А. Гладышевой). Москва, Физкультура и спорт, 1977 г.
- Анатомия человека (под ред. С.С. Михайлова). Москва, Медицина, 1984 г.
- Х.С. Бгажба.** Очерки по абхазской диалектологии. Труды (книга вторая). Сухуми, Алашара, 1988 г.
- В.В. Бунак.** Род Homo, его возникновение и последующая эволюция. Москва, Наука, 1980 г.

- Л.Г. Воронин, Р.Д. Маш.** Методика проведения опытов и наблюдении по анатомии, физиологии и гигиене человека. Москва, Просвещение, 1983 г.
- В.К. Грекори.** Эволюция лица от рыбы до человека. Москва, Биомедгиз, 1934 г.
- Е.Н. Данилова.** Абазины. Москва, МГУ, 1984 г.
- Джордж Констэбл.** Неандертальцы. Москва, Мир. 1978 г.
- О. П. Дзидзария (Дзария).** Морская лексика в абхазском языке. Сухуми, Алашара, 1989 г.
- Т.Г. Казаченок.** Анатомический словарь. Латинско-русский, русско-патинский. Минск, Высшая школа, 1984 г.
- В.Т. Каминская, Л.М. Окатова.** Акушерско-гинекологическая терминология на русском и латынском языках. Минск, Высшая школа, 1986 г.
- В.Е. Кварчия.** Животноводческая (пастушеская) лексика в абхазском языке. Сухуми, Алашара, 1981.
- П.К. Квициния.** ТERRиториальная изменчивость морфологических особенностей мужчин – абхазов. Журнал “Вопросы антропологии”, №72, Москва, МГУ, 1983 г.
- П.К. Квициния.** Особенности морфологий тела и явление долгожительства у абхазов. В сборнике: “Проблемы эволюционной морфологии человека и его рас.” Москва, Наука, 1986 г.
- П.К. Квициния, Н.С. Смирнова.** Возрастная динамика соматического статуса во взрослом и старческом возрастах. В сборнике: “Абхазское долгожительство”. Москва, Наука, 1987 г.
- Книга о здоровье (под. ред. Ю. П. Лисицына). Москва, Медицина, 1988 г.
- А.В. Коробков, С.А. Чеснокова.** Атлас по нормальной физиологии. Москва, Высшая школа, 1986 г.
- В.Е. Ларичев.** Сад Эдема. Москва, Политическая литература, 1981 г.
- А.Я. Липченко, Р.П. Самусов.** Атлас нормальной анатомии человека. Москва, Медицина, 1984 г.
- Материалы к антропологии Кавказа. Выпуск III. Тбилиси, Мецниereba, 1974 г.
- Медицинский латино-русский и русско-латинский словарь. Москва, Медгиз, 1951 г.

- Международная анатомическая номенклатура (под ред. С.С. Михайлова). 4-е издание. Москва, Медицина, 1980 г.
- Мейтленд Иди.** Недостающее звено. (Из серии "Возникновение человека"). Москва, Мир, 1977 г.
- И.И. Мечников.** Этюды о природе человека. Сборн.соч. XI том. Москва, Медгиз, 1956 г.
- Морфология человека. (Учебное пособие под ред. Б.А. Никитюка и В.П. Чтецова). Москва, МГУ, 1983 г.
- А.Н. Натишвили, М.Г. Абдушеляшвили.** Основные итоги антропологических экспедиций 1950-1951 и 1952 годы (тезисы докладов научной сессии). Тбилиси, 1954 г.
- М.Я. Немировский.** Способы обозначения пола в языках мира. (Сборник памяти Н.Я.Марпа). Москва-Ленинград, Изд-во АН СССР, 1938 г.
- В.М. Орлов.** Словарь ветеринарных клинических терминов. Москва, Рессельхозиздат, 1985 г.
- Педагогика здоровья. Москва, Педагогика, 1990 г.
- О.Л. Петришина, Е.П. Попова.** Анатомия, физиология и гигиена детей младшего школьного возраста. Москва, Просвещение, 1979 г.
- Питер Вуд, Луис Вчек, Дора Джейн Хэмблин, Джонатан Нортон Леонард.** Жизнь до человека. Москва. Мир, 1977 г.
- З.А. Покровская, Н.Л. Кацман.** Латинский язык. Учебник для вузов. Москва, Высшая школа, 1987 г.
- Пьер Тейяр де Шарден.** Феномен человека. Преджизнь, жизнь, мысль, сверхжизнь. Москва, Наука, 1987 г.
- М.Ц. Рабинович.** Пластическая анатомия и изображение человека на ее основах. Москва, Изобразительное искусство, 1985 г.
- Я.Я. Рогинский.** Проблемы антропогенеза. Москва, Высшая школа, 1977 г.
- Я.Я. Рогинский, М.Г. Левин.** Антропология. Учебник для студентов университетов. Москва, Высшая школа, 1978 г.
- Р.Д. Синельников.** Атлас анатомии человека. В трех томах. Москва, Медицина, 1963, 1978, 1983 гг.
- Спортивная медицина. Москва, Медицина 1984 г.
- Том Придо.** Кроманьонский человек. Москва, Мир, 1979 г.
- Удмунд Уайт, Дейл М.Браун.** Первые люди. Москва, Мир, 1978 г.

- Н.А. Фомин.** Физиология человека. Москва, Просвещение, 1982 г.
- А.К.Шагиров.** Этимологический словарь адыгских (черкесских) языков (А-Н). Москва, Наука, 1977 г.
- Л.Г. Шелия, К.К. Гуния.** Иллюстрированная анатомическая терминология. Тбилиси, Ганатлеба, 1989 г.
- Энциклопедический словарь медицинских терминов (под.ред. Б.В. Петровского). В трех томах. Москва, Советская энциклопедия, 1982, 1993, 1994 гг.
- С.С. Юдин.** Размышления хирурга. Москва, Медицина, 1968 г.

АШӘКӘҮ ИАНУ АРКЬАҢРАҚӘА ИШРЫПХЬАТӘҮ

Аңсышәала

үб.итқ. – убас итегъы.

ш. – шықәса

шиш. – шықәсақәа

ш.х.к. – шықәса ҳера қалаанза

шәахә. – шәахәапш

абжь. – абжыгуаа

бзып. – абызыпуаа

ад. – адәкъя

г. – грамм

кг. – килограмм

мм. – миллиметра

Латин бышшәала

а. – arteria – адапшь (артерия), аа. – arteriae – адапшькәа (артерии)

м. – musculus – ажыышәа (мышца), mm. – musculi – ажыышәақәа
(мышца)

н. – nervus – аннерв (нерв), г. – ramus -амахәта (ветвь) w. – wena –
адаетәа (вена)

A X K Θ A

Алагалажәа	3
I. АУАФЫ ДЫШШОУ	7
Ауафы ицәеижъ анормағы ианықоу чыдарақәас иамоу	12
II. АБАФТЦАРА	14
Абағәа ирызку атца (остеология)	14
Ахәамң абағәа (кости туловища)	15
Акәйрөкәйләкәа (позвонки)	15
Аватцарапәа (ребра)	17
Агәышпәйбәә (грудная кость).....	18
Агәбыца (грудная клетка)	18
Ахы абағәа (кости головы).....	19
Ахшыбас абағәа (кости черепа).....	19
Ахәдаңыл абаә (затылочная кость)	19
Ахфабжа абаә, аңымбаә (теменная кость).....	20
Алахъбас (лобная кость)	20
Асалпшра абаә (клиновидная кость)	21
Аргәтцыста абаә (височная кость)	21
Ацәмаабаә (сошник)	21
Хыхтәи ацламхәабаә (верхняя челюсть).....	21
Ағытцажәфан абаә (нёбная кость)	22
Ашышбаә (решетчатая кость)	22
Ахағы абағәа (кости лица)	22
Җақатәи апынта амыдағыцәа (нижняя носовая раковина)	22
Апынҭабаә (носовая кость).....	23
Алагырӡбаә (слёзная кость)	23
Азамғабаә (скелетная кость).....	23
Җақатәи ацламхәабаә (нижняя челюсть)	23

Абзататәи абағ (подъязычная кость)	24
Ахшыбағ (череп)	24
Ахшыбағ ашьата (основание).....	25
Апынта агәафара (полость носа).....	25
Абағтә ғытцажәған (костное небо)	25
Аблатра (глазница)	26
Хыһътәи ахәар абағқәа (кости верхней конечности).....	26
Хыһътәи ахәар амаға абағқәа (кости пояса верхней конечности)....	26
Ажәғашәақъа (лопатка).....	26
Алтәжәға (ключица).....	27
Амахәар абағеибаркыра (скелет свободной верхней конечности)	27
Ажәғабағ (плечевая кость)	27
Апылжәға абағқәа (кости предплечья)	28
Ашәахәабағ (лучевая кость)	28
Анапы абағқәа (кости кисти)	29
Амаға абағқәа (кости пясти)	29
Анаңәақәа рыбағқәа (кости пальцев)	30
Җақатәи ахәар абағқәа (кости нижней конечности)	30
Җақатәи ахәар амаға абағқәа (кости пояса нижней конечности)....	30
Агәчамасаара (таз).....	31
Ашъахәар абағеибаркыра (скелет свободной нижней конечности)...	32
Ашъаргәаңә абағқәа (кости голени)	33
Ашъаргәаңәхәычы (малоберцовая кость)	34
Ашъапыхәда абағқәа (кости предплюсны)	34
Ашъаңәкъарақәа рыбағқәа, ашъаңәхыркәарабағқәа (кости пальцев стопы)	35
Абағеипшырақәа ртцара (учение о соединениях костей или синдесмология)	35
III. АЖЫШӘАТЦАРА	37
Ажышәақәа ирызку атцара (учение о мышцах или миология)	37
Амимикатә жыышәақәа.....	40
Ахыбағ иақәу ажышәақәа (мышцы свода черепа).....	40
Абла акәша-мыкәшағтәи ажышәақәа (мышцы окружности глаза)....	41

Ағырқара акәша-мықәшағтәи ажышәақәа (мышцы окружности рта)	41
Апынта ақеша-мықешағтәи ажышәақәа (мышцы окружности носа)	42
Ақағага жыышәақәа (жевательные мышцы).....	42
Ахәда ажышәақәа (мышцы шеи)	43
Ахәда хых ىқәу ажышәақәа (поверхностные мышцы шеи).....	43
Ахәда абжарағтәи ажышәақәа (срединные мышцы шеи)	44
Ахәда атсауларағтәи ажышәақәа (глубокие мышцы шеи).....	45
Ахәамң ажышәақәа (мышцы туловища)	45
Ацацха аканал (паховый канал)	51
Хыхтәи ахәар ажышәақәа (мышцы верхней конечности)	52
Хыхтәи ахәар амақа ажышәақәа (мышцы пояса верхней конечности)	52
Аманхәар ажышәақәа (мышцы свободной верхней конечности)....	53
Ажәфа ажышәақәа (мышцы плеча)	53
Афытра аташәашәара (подмышечная ямка).	57
Тәкатәи ахәар ажышәақәа (мышцы нижней конечности).....	57
Тәкатәи ахәар амақа (мышцы пояса нижней конечности), ағәчама ажышәақәа (мышцы таза).....	57
Ашъахәар ажышәақәа (мышцы свободной нижней конечности)....	59
Ашъапы ажышәақәа (мышцы стопы)	64
IV. АФНЫТҚАТӘИ АЦЕИЖХӘТАҚӘА РТЦАРА	66
Афатәрсага цәеижхәтәқәа (органы пищеварения).....	66
Ағы ағәафара (полость рта).....	66
Абз (язык)	67
Ахаңыцқәа (зубы)	69
Ахәламшәе (глотка)	71
Ахәламшәчыда (пищевод)	71
Аца (желудок).....	72
Акъатеипа (тонкая кишка)	74
Жәағамацәа акъатеи (двенадцатипёрстная кишка).....	74
Апакъал зхоу акъатеипа (брюжечная часть тонкой кишки).....	75

Аудыхәкъатеи (ободочная кишка)	76
Ауахә (прямая кишка).....	76
Агәатә (печень)	77
Аца иатдоу ауатала (поджелудочная железа)	79
Амгәацә агәагә (брюшина).....	80
Апсып лага-фагага цәеижъхәтақә (органы дыхания)	80
Апынта агәафара (полость носа).....	81
Ақырқы (гортань).....	82
Ақырқыда (дыхательная горло-трахея)	83
Абронхқәа (бронхи)	83
Арпһақәа (легкие)	84
Азқатәаратә-акәататә цәеижъхәтақәа ртакыра (органы мочеполовой системы)	85
Азқатәара ацәеижъхәтақәа (мочевые органы)	86
Ачаңақәа (почки).....	86
Ачхәрамғанғагақәа (мочеточники).....	86
Анкъапышта (мочевой пузырь)	87
Акәата цәеижъхәтақәа (половые органы)	88
Ахатца икәата ацәеижъхәтақәа (мужские половые органы)	88
Ахатца икәата ағнытқатәи ацәеижъхәтақәа	88
Ажәла уаталақәа, мамзаргы акәағықәа (семенные железы, или яичко)	88
Акәағы ацрапшы (придаток семенной железы)	89
Ажәлатыгага цыштықәа (семявыносящие протоки).....	89
Акәағы атқа (семенной кантик)	90
Ажәлаттра пытқәыр (семенной пузырь).....	90
Ачхәра катәага аканал аңымшыхәы иатданакуа ауаталақәа (железы луковичной части	91
мочеиспускательного канала)	91
Ахатца икәата адәахътәи ацәеижъхәтақәа (наружные мужские половые органы).....	91
Ахатца иңихәы (мужской половой член)	91
Акәағытра (мошонка).....	92
Алхәыс лыкәата ацәеижъхәтақәа (женские половые органы)	93

Апұқыс лыкәата ағыныңқатәи аңаңи жынхетақәа	93
Ақетағытракақәа (яичники)	93
Ақазық абықъ, ақетағымғанғага абықъ (маточная труба, яицевод)	94
Ақетағытра аңрапшы (придаток яичника)	95
Ақазық (матка).....	95
Ақазық ақылымшы (атықәтей) (влагалище)	96
Апұқыс лыкәата адәахытәи аңаңи жынхетақәа	96
Ақәата апышә дүкәа (большие срамные губы).....	97
Ақылымшы ағышшета (преддверие влагалища).....	97
Ақемача (клитор).....	98
Апұқыс лычхәракатәага аканал (женский мочеиспускательный канал)	98
Ағәйпхәыхшутала, ағәйпхәы (молочная грудная железа, или молочная железа)	99
V. АНЕРВТЦАРА (УЧЕНИЕ О НЕРВНОЙ СИСТЕМЕ).....	101
Анервтә еибаркыра (нервная система)	101
Ахадаратә анервтә еибаркыра (центральная нервная система)....	102
Ахбағлаша (головной мозг)	103
Абағлашаду (большой мозг).....	104
Ағәйбжынштәи абағлаша (средний мозг).....	106
Ашътахытәи абағлаша (задний мозг).....	106
Иаазыххәоу абағлаша (продолговатый мозг).....	106
Абағлаша хәычы (мозжечок).....	106
Ағықәахытәи анервтә еибаркыра (периферическая нервная система)	107
VI. АҢӘАНЫРРАТЦАРА	108
Аңәанырратә цәеижхетақәа (органы чувств)	108
Ахәапшыга цәеижхета (орган зрения)	108
Абла ағәы (глазное яблоко)	108
Абла ағәы асаркыапшра змоу ағапара (стекловидная камера глазного яблока)	110

Абла аңзыраагзатә хәтәқә	111
(вспомогательные органы глаза).....	111
Азырғыга цәеижъхәтеи (орган слуха)	113
ағышетә-камыршшатә цәеижъхәтеи	113
(преддверно-улитковый орган)	113
Адәахътәи алымха (наружное ухо)	113
Алымхәцә (ушная раковина)	113
Адәахътәи алымхатыфра (наружный слуховой проход)	114
Алымха ағәагә, адаултә гәагә (барабанная перепонка)	115
Абжъаратәи алымха (среднее ухо).....	115
Адаултә гәафара (барабанная полость)	115
Азырғыга быкъ (слуховая труба)	116
Азырғыга бағқәа (слуховые косточки).....	116
Ажъаҳәа (молоточек)	116
Апсынгъари (наковальня)	117
Ашькыл (стремя).....	117
Аfonытқатәи алымха (внутреннее ухо).....	117
Абағтә лабиринт (костный лабиринт)	117
Ағәагәтә лабиринт (перепончатый лабиринт)	117
Агъамабага цәеижъхәтақәа (органы вкуса).....	118
Афғыга цәеижъхәтақәа (органы обоняния)	119
Ацәа (кожа).....	119
VII. АДАҚӘА ИРЫЗКУ АТЦАРА (УЧЕНИЕ О СОСУДАХ).....	123
Адақәа реибаркыра (сосудистая система)	123
Агәы (сердце)	123
Арғыа гәғышетә (правое предсердие)	125
Арғыа гәымгәа (правый желудочек)	125
Арма гәғышетә (левое предсердие)	126
Арма гәымгәа (левый желудочек)	126
Агәы атзы аиғартәышья	127
Агәы ашъадақәа (сосуды сердца).....	128
Агәхарп (околосердечная сумка, перикард)	129
Ашъамғанғага еибаркыра (кровеносная система).....	129

Ашьеикәшара мач адақәа (сосуды малого круга кровообращения) ...	129
Ашьеикәшара ду адақәа	
(сосуды большого круга кровообращения).....	130
Ашьеикәшара ду адапшьқәа	
(артерии большого круга кровообращения).....	131
Ифеиуа ададу (восходящая аорта)	131
Ададу архәа (дуга аорты).....	131
Илеиуа ададу (нисходящая аорта)	132
Ахәдеи ахи рдапшьқәа (артерии шеи и головы).....	132
АЗЕИПШ арцәага дапшь (общая сонная артерия).....	132
Адәахътәи арцәага дапшь (наружная сонная артерия).....	132
Ағынытқатәи арцәага дапшь (внутренняя сонная артерия)	134
Абла адапшь (глазная артерия).....	135
Ахбағлаша адапшьқәа (артерии мозга).....	135
Алтәжәса атәкатәи адапшь (подключичная артерия)	135
Амахәар адапшьқәа (артерии верхней конечности).....	137
Ағыттра адапшь (подкрыльцововая артерия)	137
Ажәғабағ адапшь (плечевая артерия)	137
Ашәахәабағ адапшь (лучевая артерия)	138
Амышыхәылтқбағ адапшь (локтевая артерия).....	138
Ахәамң адапшьқәа (артерии туловища)	139
Агәчамасаара адапшьқәа (артерии таза)	141
Ашьахәар адапшьқәа (артерии нижней конечности)	143
Ажәтә адапшь (бедренная артерия)	143
Ашьамхы атәкатәи адапшь (подколенная артерия).....	144
Ашьаргәацәду ашьтахътәи адапшь	
(задняя большеберцовая артерия)	145
Ашьаргәацәду апхъятәи адапшь	
(передняя большеберцовая артерия)	145
Ашьеикәшара ду адаетәақәа	
(вены большого круга кровообращения)	146
Амахәар адаетәақәа (вены верхней конечности).....	148
Ахәамң адаетәақәа (вены туловища)	149
Агәашәтә даетәа аибаркыра (система воротной вены)	150

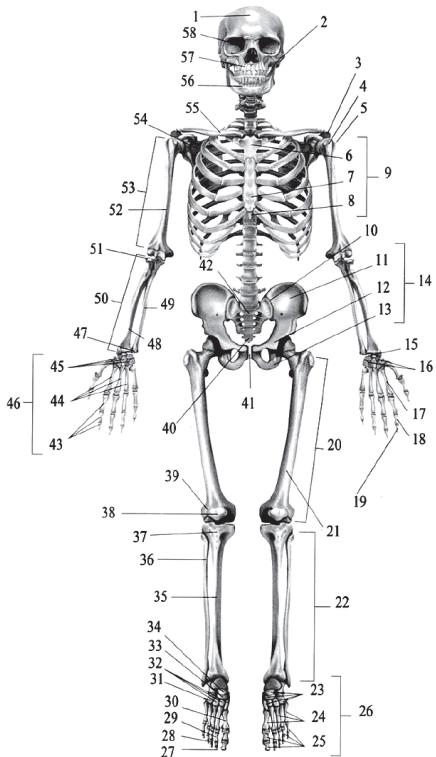
Агәчамасаара адаецәақәа (вены таза)	150
Ашъахәар адаецәақәа (вены нижней конечности)	151
Алимфатә еибарьыра (лимфатическая система)	152
Аваныза (селезёнка)	153
Ахыбағқәа рышәагақәа (бжъаратәла)	154
Апынта ачыдарақәа.....	155
Апсуа (ахацәа) рцәеижъ ачыдарақәа (бжъаратәла)	155

VIII. АНАТОМИАТӘ ТЕРМИНҚӘА 156

<i>Аурыс-аңсуа-алатин ажәар</i>	156
<i>Хархәара зызуу алитетратура</i>	182
<i>Ашақәы иану аркьяғрақәа ишрытхъатәу</i>	186

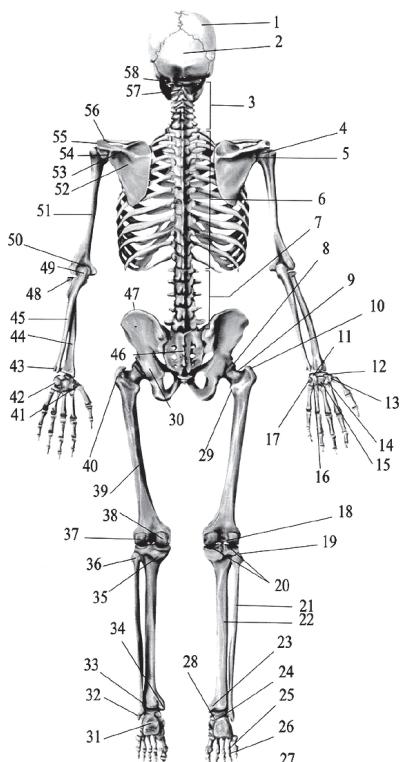
АБАФРКЫРА (скелет)

Асахъя 1. Ауағы ибағркыра иалоу абағқәа (апхъала)

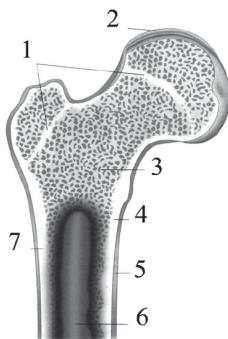

1. Ахыбағ. 2. Тәжатәи ацламхәа ақеартәра. 3. Ажәфашәақьа ахәниаа (акромион). 4. Ажәға ахәыгәра хәың. 5. Ажәға ахәыгәра ду. 6. Агәышпрыбағ амҳаста. 7. Агәышпрыбағ ахәамц. 8. Агәышпрымхә. 9. Агәышпрыбағ. 10. Агәчамақъапси ақеқөйлбасир-кәартәра. 11. Ақеқөйлбас. 12. Аеҳәыбағ. 13. Атәартабағ. 14. Агәчамасаара абағ. 15. Ашәахәабағтә-анапыхәдатә қәартәра. 16. Анапыхәда бағқәа рыбжыратә қәартәра. 17. Анапыхәдатә-амағабағтә қәартәра. 18. Анаңыркәара бағқәа ркәартәра. 19. Анаңәа антәамтағтәи анаңыркәара. 20. Ауатәа. 21. Ажәтәбағ. 22. Ашъаргәац. 23. Ашъапыхәда бағқәа. 24. Ашъахәеа абағқәа. 25. Ашъаңыркәара бағқәа. 26. Ашъапы (ашъаргәи) абағқәа. 27. Аназарағтәи ашъаңыркәарағ. 28. Абжъаратәи ашъаңыркәараға. 29. Ашъатағтәи ашъаңыркәараға. 30. Актәи ашъахәебағ. 31. Акубпшра змоу абағ. 32. Асалпшра бағқәа (хпә). 33. Ашхәабағ. 34. Ажәилага бағ. 35. Ашъаргәацбәа ду. 36. Ашъаргәацбәа хәыңы. 37. Ашъаргәацбәа ду ахәыгәра. 38. Ашъамхы адырдхабағ. 39. Ашъамхы ақеартәра. 40. Апыхәбағ. 41. Аеҳәыбағқәа реидғъаларта. 42. Агәчамақъапси абағ. 43. Ахыста наңәа бағқәа. 44. Амағабағқәа. 45. Анапыхәдабағқәа. 46. Анапы абағқәа. 47. Анапыхәда ақеартәра. 48. Ашәахәабағ. 49. Амышхәылтбас. 50. Апыхәеа бағқәа. 51. Амышхәылтбас. 52. Ажәфабағ. 53. Ажәға. 54. Ажәфашәақьа. 55. Алтәжәға. 56. Тәжатәи ацламхәа абағ. 57. Ахацламхәа абағ. 58. Аблатра.

Асахъа 2. Ауағы ибағркыра иалоу абағқәа (ашътахъала)

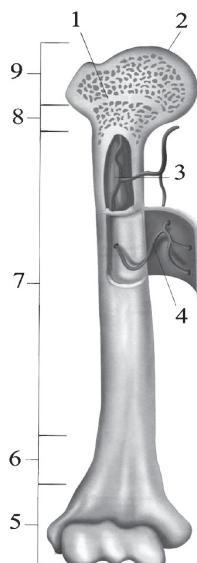

1. Ахғабжабағ. 2. Ахәдацъалбағ.
3. Абғашшара ахәдатә хәтәа. 4. Ажәғабағ аххәйчы. 5. Ажәғашәәкъя ақәартәратә ташәашәара.
6. Абғашшара агәышпәтәы хәтә. 7. Абғашшара амакъеңәаратә хәтә.
8. Агәчамеи ажәтәи рқәартәра.
9. Ажәтә ахәда хәйчы. 10. Азыгатқә ду. 11. Амзабжабағ. 12. Ашхәапшра абағ. 13. Анапыхәдеи анаңхәбыи рқәартәра. 14. Атрапециапшрабағ. 15. Абағхәаз. 16. Атқаҳәпшра бас. 17. Х-кәакътак змоу абағ. 18. Ашъамхы ақәартәра. 19. Ашъаргәаңбабағқәа рыбжъаратә қәартәра. 20. Ашъаргәаңбабағду ақәартәратә хаेңа.
21. Ашъаргәаңбабағ хәчы. 22. Ашъаргәаңбабағ ду. 23. Ашъаргәаңи ашъапыхәдеи рқәартәра. 24. Ажәылабағатқақатәи ақәартәра.
25. Ашъахәғатә – ашъаңхәыр-кәаратә қәартәра. 26. Ахахътәи ашъаңхәыр-кәаратә қәартәра. 27. Атыхәахътәи ашъаңхәыр-кәаратә қәартәра. 28. Ажәылагабағ. 29. Азыгатқә хәчы. 30. Агәчамасаара азыгатқәтә ташәашәара. 31. Ашхәабағ. 32. Адәахътәи ашъахәырзың. 33. Ашъаргәаңбабағқәа реидхәарта. 34. Ағнытқақатәи ашъахәырзың. 35. Ашъаргәаңбабағду ағнытқақатәи ашъанзаа. 36. Ашъаргәаңбабағ хәйчы аххәйчы. 37. Ажәтә адәахътәи ашъанзаа. 38. Ажәтә ағнытқақатәи ашъанзаа. 39. Ихъяңыау аңаахъа. 40. Азыгатқәду. 41. Анаңхыб ақәартәра. 42. Акарклашбағ. 43. Амышхәылтқбағ азазатә хәниаа. 44. Ашәахәабағ. 45. Амышхәылтқбағ. 46. Агәчамақъяңс абағ. 47. Ақәкөлбас аника. 48. Ашәахәабағ ахы. 49. Амышхәылтқбағ амышхәылтқәтә хәниаа. 50. Амышхәылтқ ақәартәра. 51. Ажәғабағ. 52. Ажәғашәәкъя. 53. Ажәғашәәкъя агәицә. 54. Ажәғахъир ақәартәра. 55. Ажәғашәәкъя ахениаа (акромион). 56. Ажәғашәәкъятә – алтәжәғатә қәартәра. 57. Ағбатәи ахәдатә қөыркөйл (алырақөыркөйл). 58. Актәи ахәдатә қөыркөйл (атлант).

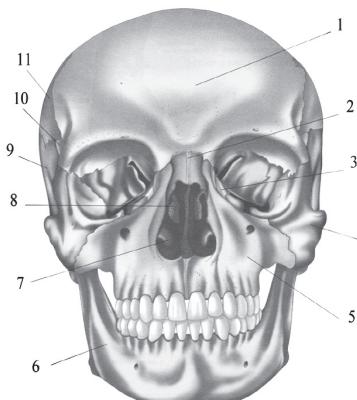
Асахъа 3. Абаф шеиғартәу (ажәтә ахы еиғыхны)

1. Иемашьшү азхартатә зонақәа. 2. Акәартәратә хәдигра. 3. Ашәымғартә матәашьар (амағаҳәара). 4,7. Абаф акъакъарақәа. 5. Абафцәа. 6. Абафлашатра агәафара.

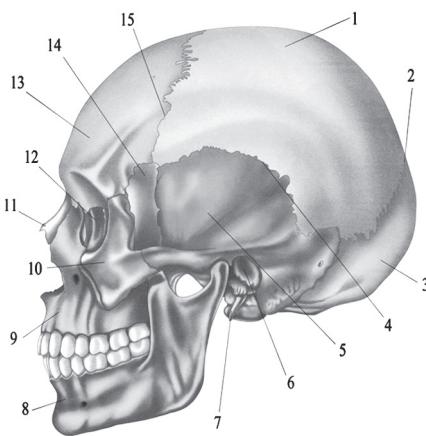
Асахъа 4. Абаф хәхәа (ажәфабаф) ахәтақәа

1. Ахахътәи аепифизтә хәыдыра // иахъазхауа азона. 2. Акәартәратә хәыдыра. 3. Абафлашатра агәафара. 4. Ашъадақәа. 5. Атыхәахътәи аепифиз. 6. Аладахътәи аметафиз. 7. Абаф ашшара (адиафиз). 8. Афадахътәи аметафиз. 9. Ахахътәи аепифиз.

Асахъа 5. Ахыбаф апхъатәи абағқәа

1. Алахъбаф. 2. Апынцабаф. 3. Алагырзбаф. 4. Азамғабаф. 5. Ахацламхә абаф (хыхътәи ацламхабаф). 6. Іақатәи ацламхәабаф. 7. Апынцатақатәи амыйдағыцәа. 8. Апынцатахътәи амыйдағыцәа. 9. Аргәтцыстабаф. 10. Асалпшрабаф. 11. Ахфабжабаф (ацъамбаф).

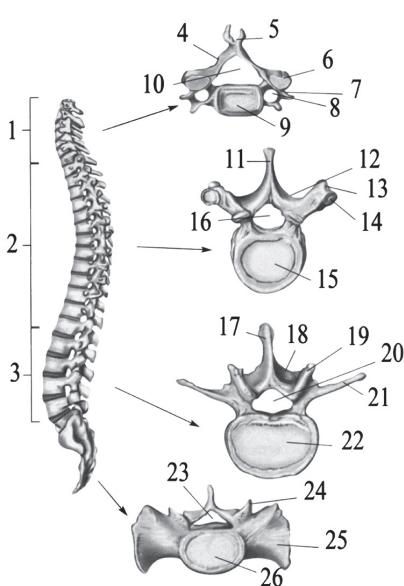

Алахъбаф.14. Асалпшрабаф амтәзыжәға ду. 15. Ахыркратә захырста.

Асахъя 6. Ахыбас армараҳытәи аган абағқәә

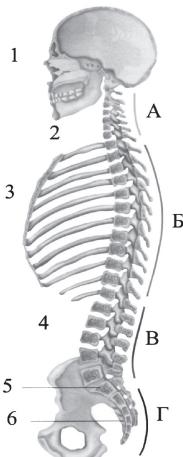
1. Ахфабжабаф // аңыамбаф.
2. Аламбапшра змоу азахырста.
3. Ахәдацъялбаф.
4. Аканпшра змоу азахырста.
5. Аргәтысҭа-баф.
6. Адәахытәи алымхатыфора (алымха ақылтәара).
7. Азазпшра хөиаа.
8. Тәкатәи ацламхәбаф.
9. Ахадламхәа баба (хыхытәи ац-ламхәабаф).
10. Азамфабаф.
11. Апынҭабаф.
12. Аышыбаф.
13. Ахыркратә захырста.

Асахъя 7. Абғашшареи, уи злыху ақәырқәылқәеи

A – ахәдатә қөүркәыл;
Б – агәбәицатә қөүркәыл;
В – амакәаҳәаратә қөүркәыл;
Г – агәчамақъаң злыху ақәырқәыл

- 1,2,3 – абғашшара атахәаларакәа.
 1-3 – алордозқәа – архыақа ир-хоу атахәаларакәа. 2 – акифоз – ашытахъа ирхоу атахәалара.
 4,12,18 ақәырқәыл ахөиаа тәркәа.
 5,11,17 ақәырқәыл ахөиаа тәркәа.
 6. Ақәырқәыл ақәартәратә хөиаа.
 7,13,21 ақәырқәылқәа надаадатәи рыхөиаақәа. 8. Ақәырқәылтә шы-дақәа ркылтәара. 9,15,22 ақәыр-қәылқәа рхәамцқәа. 10,16,20 абға-шшаралатә (абға ахәырштәи) кыл-тәарақәа. 14. Ақәырқәыли аватцыси рәеартәра. 19. Хыхытәи ақәар-тәратә хөиаа. 23. Агәчамақъаңс ахәырштәи кылтәара. 24. Агәча-мақъаңс ақәартәратә хөиаа. 25. Агәчамақъаңс аварахытәи аилафара. 26. Агәчамақъаңс злыху ақәырқәыл ахәамц.

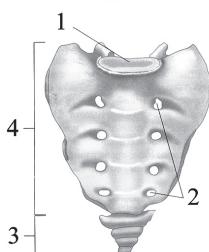
Асахъа 8. Абгашшара ахәтақәеи атажәаларақәеи

А – ахәдағтәи алордоз. Б – агәбыцатәи акифоз.

В – амәкәхәарағтәи алордоз.

Г – агәчамақъапс ағтәи акифоз

1. Ахыбағ еиғыхны.
2. Ахәдатә қәйрәкәылқәа (1-7).
3. Агәбыцатә қәйрәкәылқәеи (1-12) аватцарақәеи.
4. Амәкәхәаратә қәйрәкәылқәа (1-5).
5. Агәчамақъапс ақеырқәылқәеи (1-5) агәчамасаареи.
6. Апыхәбағ ақеырқәылқәа (3,4).

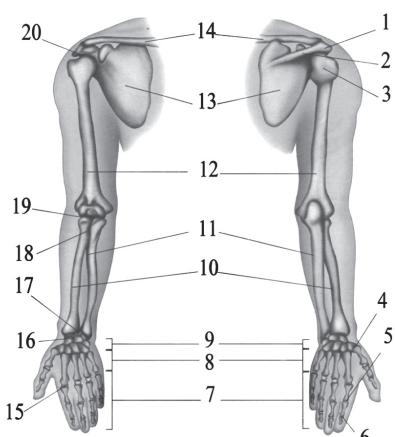

Асахъа 9. Агәчамақъапс абағи апыхәбағи (рапхала)

1. Агәчамақъапс ашьата.
2. Агәчамақъапс ақылтәарстакәа.
3. Апыхәбағ.
4. Агәчамақъапс ахәамц.

Асахъа 10. Амакхәар абағркыра

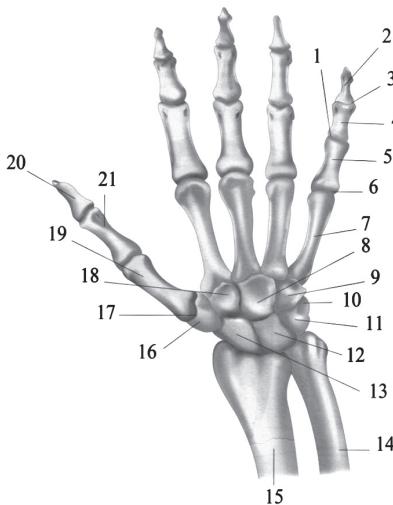
А – аңхала; Б – ашьтажхала

1. Ажәфашәақъа ахәнаа (акромион).
2. Ажәфашәақъа агәыщә (ахәтәи).
3. Ажәфабағ ахы.
4. Актәи анаңәа (анаңхыб) амағабағи анаңхырқәарабағи рәертәра.
- 5,6. Анаңхырқәара бағқәа (I, II, III).
7. Анаңәақъа рыбағқәа.
8. Амағабағқәа.
9. Анапыхәда бағқәа.
10. Ашәахәабағ.
11. Амышхәылтқбағ.
- 10,11. Апыхәфабағқәа.
12. Ажәфабағ.
13. Ажәфашәақъа.
14. Алтәжәфабағ.
15. Амағеи анаңхырқәареи рәертәра.
16. Ашәахәабағи анаңхәдабағқәеи рәертәра.
17. Амышхәылтқбағи ашәахәабағи тәжатәи рәертәра.
18. Амышхәылтқбағи ашәахәабағи хыихтәи рәертәра.
19. Амышхәылтқаға ақеартәра.
20. Ажәфахыр ақеартәра.

Апыхәдабағқәеи рәертәра. 17. Амышхәылтқбағи ашәахәабағи тәжатәи рәертәра. 18. Амышхәылтқбағи ашәахәабағи хыихтәи рәертәра. 19. Амышхәылтқаға ақеартәра. 20. Ажәфахыр ақеартәра.

Асахъя 11. Анапыхәдеи амағеирыбағқәа

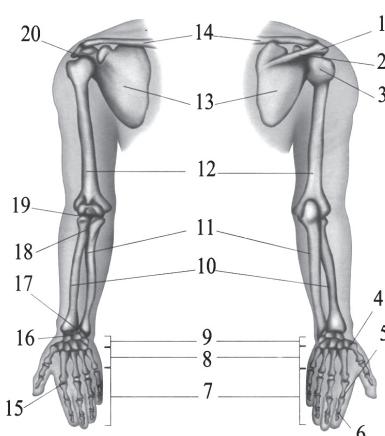
бәф. 11. Х-кәакъ змоу абаф. 12. Амзабжабаф. 13. Ашхәапшрабаф. 14. Амышхәылтбәф. 15. Ашәахәабаф 16. Атрапециапшра змоу абаф. 17. Актәи анацәа (анацәхыб) амағабафи анапыхәдеи рәкәартәратә кылхара. 18. Атрапециапшра змоу абаф. 19. Анацәхыб актәи амағабаф. 20. Анацәхыб алазарағетәи (атыхәағетәи) анацәхыркәарбаф. 21. Анацәхыб ағазарахътәи (ахахътәи) анацәхыркәарбаф

1. Ахахътәи (ағазарахътәи) анацәхыркәарбажъаратә қәартәра.
2. Атыхәаҳхътәи (алазарағетәи) анацәхыркәарбаф.
3. Атыхәаҳхътәи анацәхыркәарбажъаратә қәартәра.
4. Ахәбатәи анацәа (анацәкъыс) ағбатәи анацәхыркәарбаф.
5. Ахәбатәи анацәа (анацәкъыс) ашьатағетәи анацәхыркәарбаф.
6. Амағабафи анацәхыркәарбафи рәкәартәра.
7. Анапы ахәбатәи амағабаф.
8. Абаф хкәаз.
9. Атәахәбабаф.
10. Акарклашибаф.

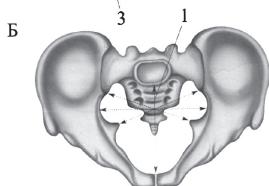
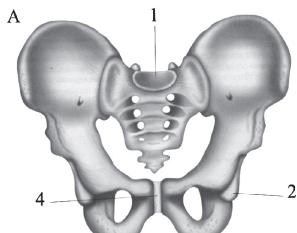
Асахъя 12.

Амахәар абағркыра

A – атхъала; B – ашытхъала

1. Ажәфашәақъа ахәиаа (акромион).
2. Ажәфашәақъа агәышә (ахәтәы). 3. Ажәфабаф ахы. 4. Актәи анацәа (анацәхыб) амағабафи анацәхыркәарбафи рәкәартәра. 5,6. Анацәхыркәара басқәа (I, II, III). 7. Анацәақәа рыбағкәа. 8. Амаға абағкәа. 9. Анапыхәда абағкәа. 10. Ашәахәабаф. 11. Амышхәылтбәф. 10,11. Апышжәа 12. Ажәфабаф. 13. Ажәфашәақъа. 14. Алтәжәфа. 15. Амағеи анацәхыркәареи рәкәартәра. 16. Ашәахәабафи анапыхәдабағкәеи рәкәартәра. 17. Амышхәылтбәфи ашәахәабафи тәқатәи рәкәартәра. 18. Амышхәылтбәфи ашәахәабафи хыихътәи рәкәартәра. 19. Амышхәылтбәфи ашәахәабафи хыихътәи рәкәартәра. 20. Ажәфахыр ақәартәра.

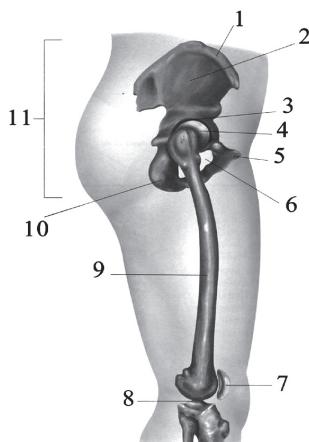

Асахъа 13. Ахатцеи апхәыси рыгәчамасаара абафқәа реиңырпш

A – ахаңа итәң; Б – апхәыс лтәң

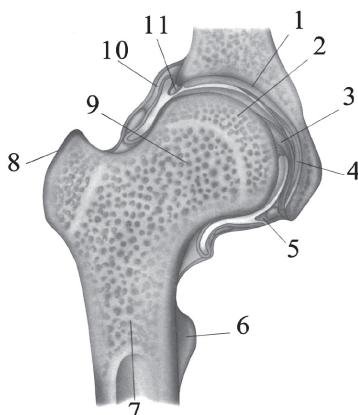
(Ахәақәа рыла иарбоуп апхәыс лыхшара
иура зырмарио атбаарақәа)

1. Агәчамақъапс абаф.
2. Ажәтә(баф) ахы ахъатәө ақәартәра аташәашәара.
3. Арғырахътәи аеҳәыбаф.
4. Аеҳәыбафқәа реила-тъартта (асимфизис).

Асахъа 14. Ауатәеи агәчамеи рыбафқәа

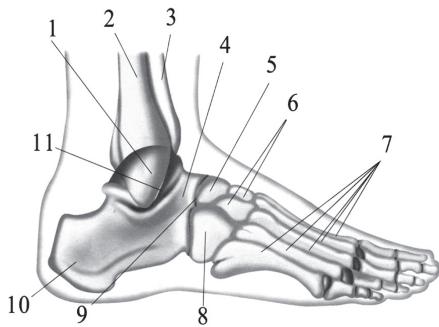
1. Ақөкөйлбаф аика.
2. Ақөкөйлбаф.
3. Агәчамасаареи ажәтәбағи рұқәартәра.
4. Ажәтә ахы.
5. Аеҳәыбаф.
6. Арқыга кылттәара.
7. Ашьамхадырдха.
8. Ашьамхы ақәартәра.
9. Ажәтә(баф) адиафиз.
10. Атәартабаф.
11. Агчәамасаара абаф.

Асахъа 15. Агәчамеи ажәтәи рұқәартәра

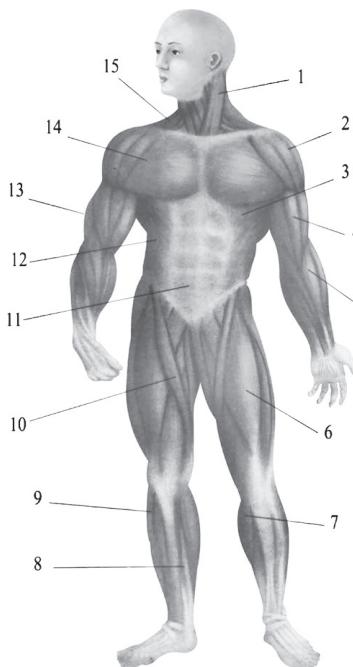
1. Ажәтәбаф ахы ахъатәө ақәартәра ахәдьра.
2. Ажәтәбаф ахы.
3. Ажәтәбаф акылдхәалага.
4. Ақәартәра аташәашәара.
5. Ажәтә ақәартәра тәқатәи хыхътәи апышә. апышә.
6. Ажәтәбаф азыгатцә хәчы.
7. Ажәтәбаф адиафиз.
8. Ажәтәбаф азыгатцә ду.
9. Ажәтәбаф ахәда.
10. Ажәтә ақәартәрате макәан.
11. Ажәтә ақәартәра.

Асахъа 16. Ашъапы абафқәа (арғъа шъапы, адәахътәи аганала)

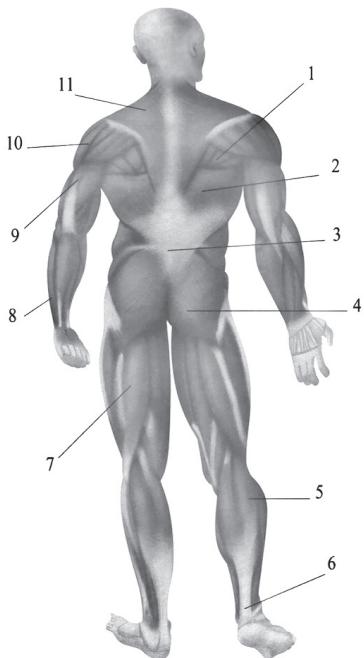
1. Адәахътәи ашъапхәирзың.
2. Ашъаргәацәбағ хәцы антәамта.
3. Ашъаргәацәбағ дуантәамта.
4. Ажәилага бағ.
5. Ашхәапшра змоу абағ.
6. Асалпшра змоу абафқәа (әба).
7. Ашъахәға абафқәа (хәба).
8. Акубпшра змоу абағ.
9. Ажәилагабағи ашхәабағи рәкәартәра.
10. Ашъхәабағ.
11. Ашъаргәацәи ашъапи рәкәартәра.

А ЖЬЫШӘАҚӘА

Асахъа 17. Ауағы иацхъатәи ижъишәақәа

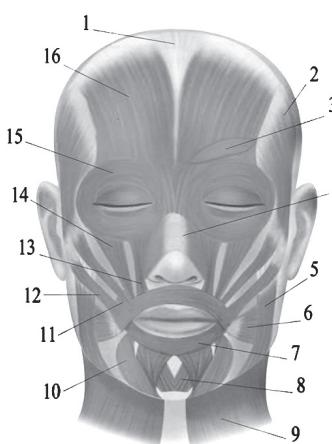
1. Агәышпрыбағтә-алтәжәғатә-акыкмәацәапшратә жышишәа.
2. Адельтапшра жышишәа.
3. Ацқәа змоу апхъатәи ажышишәа.
4. Ө-хык змоу ажәтә ажышишәа.
5. Ажәфабағи – ашхәабағи ржышишәа.
6. Үш-хык змоу ажәтә ажышишәа.
7. Х-хык змоу ашъаргәацә ажышишәа.
8. Ашениақпшра жышишәа.
9. Ашъаргәацә хәылтәи жышишәақәа.
10. Азахысәацәа ржышишәа.
11. Амгәацә ажышишәа иаша.
12. Амгәацә адәахътәи ажышишәа кынаа.
13. Х-хык змоу ажәға ажышишәа.
14. Агәышпры ажышишәа ду.
15. Атрапециацәа жышишәа.

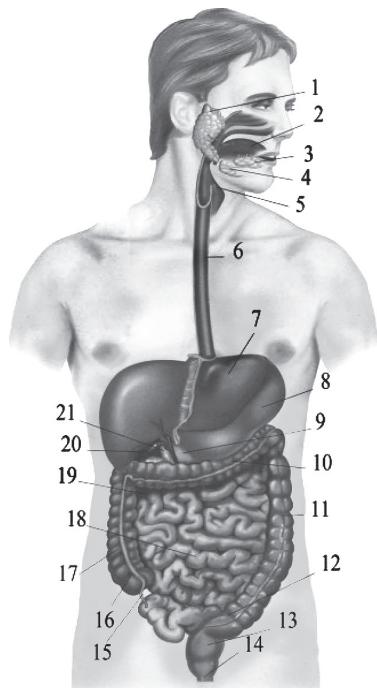
Асахъя 18. Ауағы ишытакътәи ижъишәақәә

1. Ажәғашәақъа ағәйцә атқақатәи ажъышәа.
2. Азқәа ажъышәа қъақъаза.
3. Абгазареи агәбыңеи рыхъя ғәагәа (фасция).
4. Атәартә ажъышәа ду.
5. Ә-хык змоу ажъиетәа.
6. Х-хык змоу ашьаргәацә ажъышәа ашъхәатә дашра (Ахилл идаш).
7. Ә-хык змоу ажәтә ажъышәа.
8. Анаңәақәа реитыхга жъышәа.
9. Х-хык змоу ажәға ажъышәа.
10. Аделтапшра жъышәа.
11. Атрапециапшра жъышәа.

Асахъя 19. Амимикатә жъышәақәә

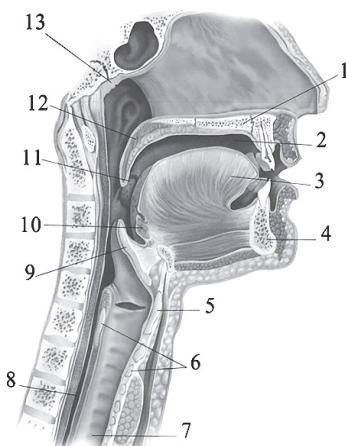
1. Адаштә кәалзхылца.
2. Аргәтцыстеи ахәфабжеи ржышәа.
3. Аблаңымшықәа реимарцахәга ажъышәа.
4. Апынца ажъышәа.
5. Ақақага (ажаҳәага) жъышәа.
6. Азамға ажъышәа.
7. Аңыркъара иаңыкъыршоу ажъышәа.
8. Ацламқәыгә ажъышәа.
9. Ацәатцаётәи ахәда ажъышәа.
10. Ағыркъара акәакъ лазыркәуа ажъышәа.
11. Азамғабағ ажъышәа ду.
12. Аччага жъышәа.
13. Хыхтәи ақышә ағаҳага жъышәа.
14. Азамғабағ ажъышәа хәыч.
15. Абла иаңыкъыршоу ажъышәа.
16. Ахыбағ иақәу ажъышәа алахътә хәтәа.

Асахъа 20.

Афатәырсага үзөиңжыхәтәқә

1. Алымхा иапну ағытқаζ уатала.
2. Ағы агәафара итоу абз, ахапыцқәа.
3. Абзатқатәи ағытқаζ уатала.
4. Тәқатәи ацламхәа атқатәи ағытқаζ уатала.
5. Ахәламшәа.
6. Ахәламшәчыда (афатәмәнгага).
7. Агәаттәа.
8. Аца (амгәа).
9. Аца иатцуо ауатла.
10. Аудыхәкъятеи надаадатәи ахәта.
11. Аудахәкъятеи илбаауа ахәта.
12. Асигманышра змоу аудыхәкъятеи ахәта.
13. Ауаҳәа шәпа.
14. Адәахыцартта.
15. Ахәачапышра змоу ахәнаахәйц (аппендиц).
16. Акъатеилашә.
17. Аудыхәкъятеи ифеиуа ахәта.
18. Акъатеипа.
19. Акъатеипа.
20. Азтра.
21. Жәафамаңәа ркъятеи.

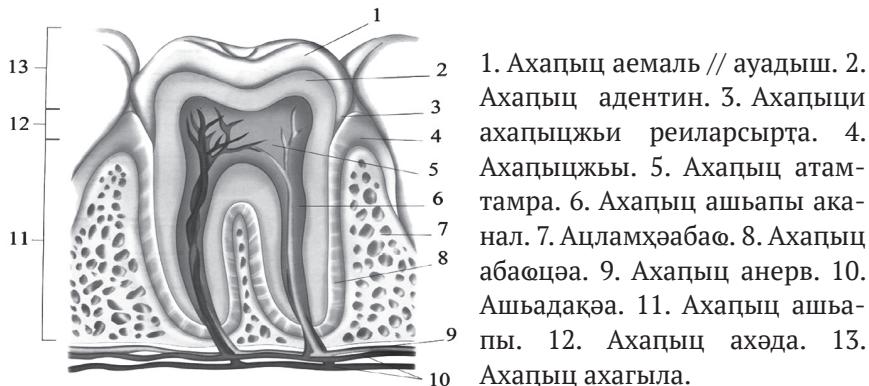

Асахъа 21.

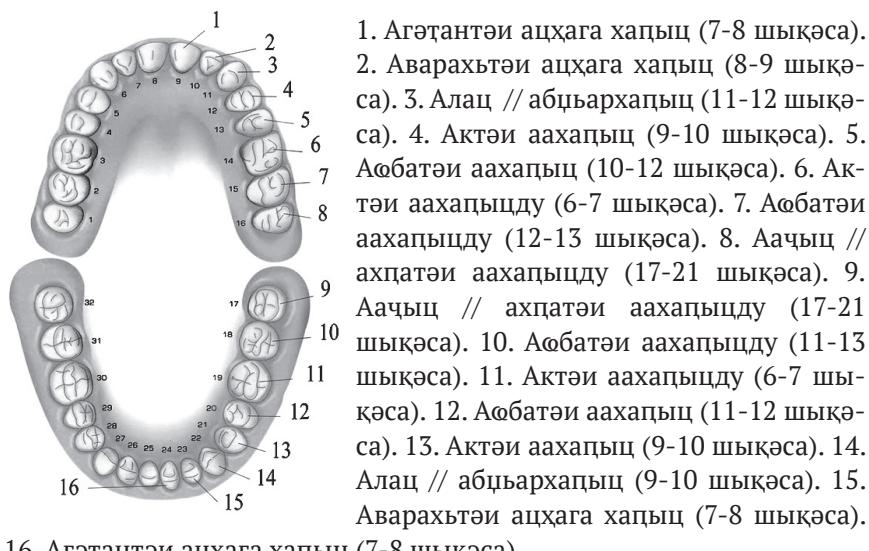
Ағы агәафареи хәламшәи

1. Ағытажәсан къакъа (абафтә өйттажәсан).
2. Ағы агәафара (ағытца).
3. Абз.
4. Тәқатәи ацламхәабағ ахтәаста.
5. Асадар хәыдыра (акыркымыць).
6. Азыгмаңәаз пшра хәдыра.
7. Акыркыцида (атракея).
8. Ахәламшәчыда (афатә мәнгага).
9. Акыркхагыла хәдыра.
10. Абзтә хәдатагыла.
11. Ағытажәсанта хәдатагыла.
12. Ағытажәсан тата.
13. Ахәламшәа атқъя.

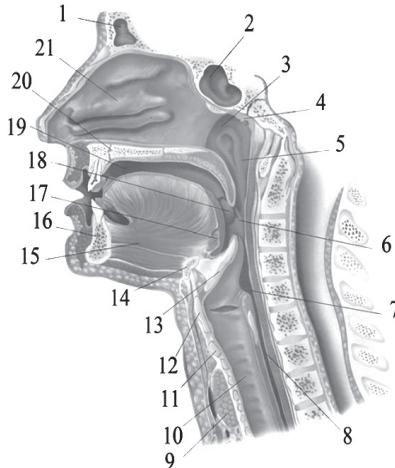
Асахъа 22. Ахапыц ахәтәқәа

Асахъа 23. Зөйзымпсахуа (еснагытәи) ахапыцқәа (асахъағ иарбоун 1 инаркны 32 рұғынза ахапыцқәа ирзалху анатомиатә номерқәа, 1-8 – хыихтәи ахапыцқәа; 9-16 – ңақатәи ахапыцқәа)

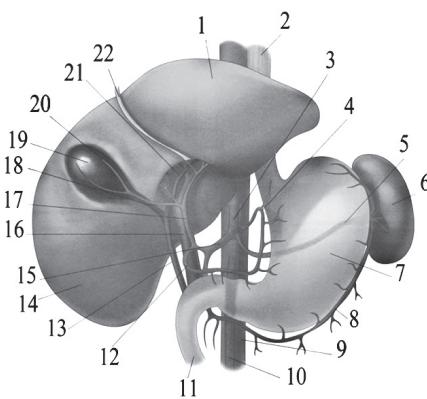

Асахъа 24. Ахәламшәы, ағы, апынцә, ақырқы ргәасарақәа

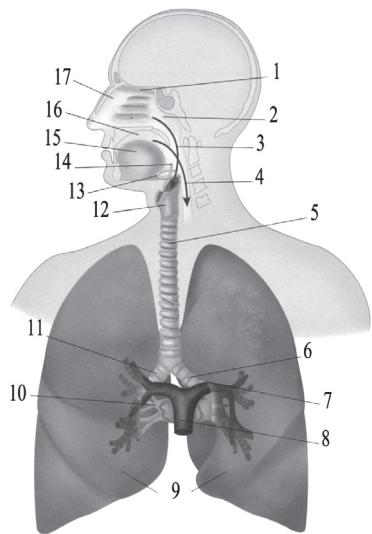

1. Алахъбағ ағытца.
2. Асалпшрабағ ағытца.
3. Ахоанақәа.
4. Ахәламшәа атагыла.
5. Апынцахәламшәа.
6. Ағыхәламшәа.
7. Ақырқыхәламшәа.
8. Ахәламшәцыда (афатәмғанғага).
9. Асадар уатала.
10. Атрахея (ақырқыцида).
11. Азыгмаңаңзашра хәдьра.
12. Аса-парпшра хәдьра (ақырқымыңы).
13. Ақырқхагыла.
14. Абз атақатәи абағ.
15. Абз ашьата.
16. Җақатәи ацламхәа.
17. Абз ақегыла.
18. Ағытажәған атагыла.
19. Ағы ағәафара.
20. Ағытажәған къакъя.
21. Апынцә ағәафарағетәи амыдағыңәақәа.

Асахъа 25. Агәатцәа, азтра, аваныза, аца

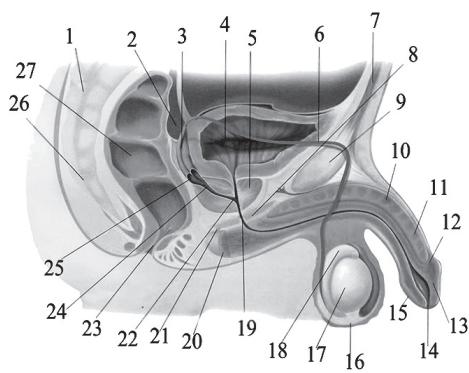
1. Агәатцәа армараҳытәи ахәта.
2. Ахәламшәцыда (афатәмғанғага).
3. Аграфы инеиуа ашьадду.
4. Аца армараҳытәи адапшь.
5. Аваныза адапшь.
6. Аваныза.
7. Аца (амгәа).
8. Аца армадапшь.
9. Ададу.
10. Апакъалтца хыхытәи адапшь.
11. Жәафамцәа рқыатеи.
12. Аца аргъараҳытәи адапшь.
13. Азеипштә азцышьта.
14. Агәатцәа аргъараҳытәи ахәта.
15. Азеипштә агәатцәа адапшь.
16. Агәашәтә даетцәа.
17. Агәатцәа адапшь.
18. Аз златытуа ацышьта.
19. Азтра.
20. Азтрахь инеиуа адапшь.
21. Агәатцәа аз злалтца ацышьта.
22. Амаганапшра змоу агәатцәа акылдхәалага.

Асахъа 26. Аңсып лагасагага цәеижъхәтәқәа

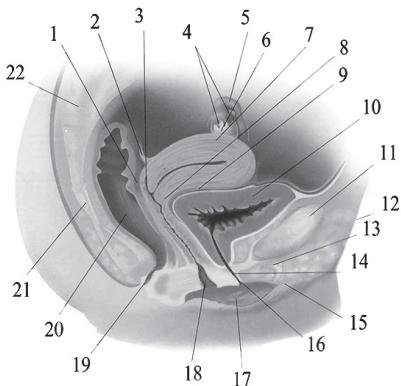
1. Афғы зкуа акантлахъя.
2. Ахәламшәа.
3. Аңсыптарта амға.
4. Афатә цартта амға.
5. Ақырқыда (атрахея).
6. Армарахътәи абронх хада.
7. Арпха аталартә (агәашә).
8. Арпха адапшь.
9. Арпхақәа (армеи аргъеи).
10. Арпха адаетәақәа.
11. Арғараҳхътәи абронх хада.
12. Ақырқы.
13. Абз атаётәи абағ.
14. Ақырқхагыла хәдыра.
15. Абз.
16. Ағы агәағара.
17. Апынта агәағара.

Асахъа 27. Ахатә икәата аңәеижъхәтәқәа

- Аңыхцәы. 12. Аңыхцәы ахкәиршара. 13. Аңыхцәы ахы. 14. Ачхәра цартта аканал адәахътәи акылтәара. 15. Аңыхцәы аңәеиззытәара. 16. Акәагътра. 17. Акәагъ (ажелатра). 18. Акәагъ апрапшы. 19. Ачхәра цартта аканал. 20. Аңыхцәы аңымшыхы. 21. Купер иуатала. 22. Ачхәра цартта ачыркәа уатала ахәта. 23. Адәахъцартта. 24. Ажәла тызго аңышта. 25. Ажәла тызго аңышта атбаартта. 26. Апыхәбағ. 27. Ауахәашәпа.

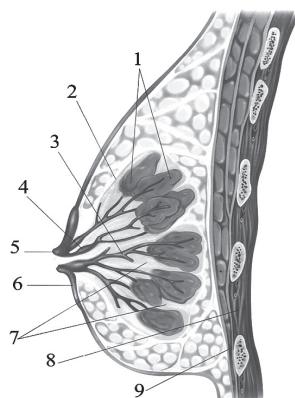
Асахъа 28. Апқәйис лыкәатә ацәеижъхәтәқә

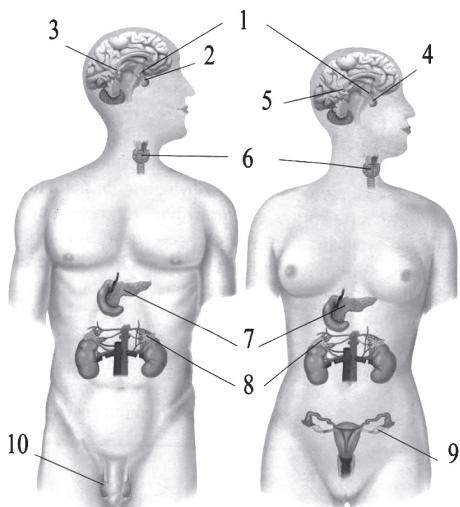
аканал. 15. Акәата апышә ду. 16. Ачхәра аңарта аканал ағышшета. 17. Акәата апышә хәчы. 18. Акылымшы. 19. Адәахыцартта. 20. Ауахәашшепа. 21. Апыхебафқә. 22. Агәчамақъапсі абаф.

1. Ауахәеи анкьапыштеи рыбжья-рататацәыра (Дуглас иеиужъра).
2. Агәчамақъапсі аказықи реид-хәалага атцга.
3. Акылымшы ашь-тахътәи атцқя.
4. Акызықтә труба ачыхәкәа.
5. Акызық атруба.
6. Акәтәгъартра.
7. Акызық.
8. Акызық ахәда.
9. Анкьапыштеи аказықи рыбжья-рағтәи атцаулара.
10. Анкьапышта.
11. Аөхәыбафқәа реилагъартта (асимфиз).
12. Аөхәтүп.
13. Акәамча (аклитор).
14. Ачхәра аңарта

Асахъа 29. Агәыпхәы аиғартәышъа

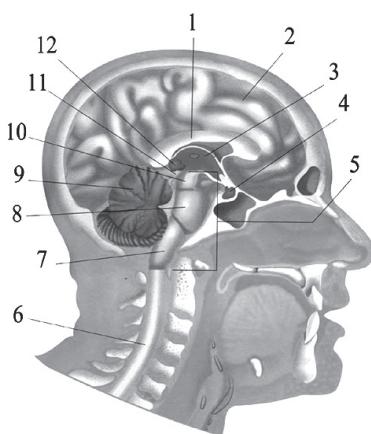
1. Ахш зырәио ауаталақәа.
2. Ауаталақәа
3. Ахш цышшәта.
4. Ахш еизарта (ағыттра).
5. Акыкмацә (акыка).
6. Акыка ағыкәэршә.
7. Ашишқәа.
8. Агәышпү ажышшәа ду.
9. Агәышпү ажышшәа ду

Асахъа 30. Ағыншыңқаршыра уаталақәа

*A – ахаңа ищәеижъ ақны
Б – аηхәыс лищәеижъ ақны*

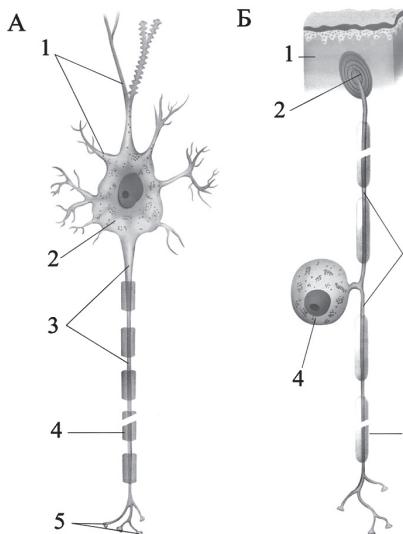
1. Агипоталамус.
- 2,4. Агифизкәа.
- 3,5. Апсағыпшра уаталақәа.
6. Асаңар уатала.
7. Аца иатдоу ауатала.
8. Ачаңа иақәу ауаталақәа.
9. Акетағытра.
10. Ажәлаттра (акәагъ).

Асахъа 31. Ахбағлаша ахәтақәа

1. Имсарку//изагъарку ацәеижъ.
2. Ахбағлашаду ашарбжа.
3. Абжъаратәи ахбағлаша.
4. Агиофиз.
5. Ахбағлаша агәыңдә.
6. Абгашшара ахәыршы.
7. Ахбағлаша хәхәа.
8. Ацха.
9. Ахбағлаша хәчы.
10. Агәыбжъанытәи ахбағлаша.
11. Ахбағлаша азымғанғага.
12. Апсағь апшра змоу ауатала (аепифиз).

АНЕРВТАРА

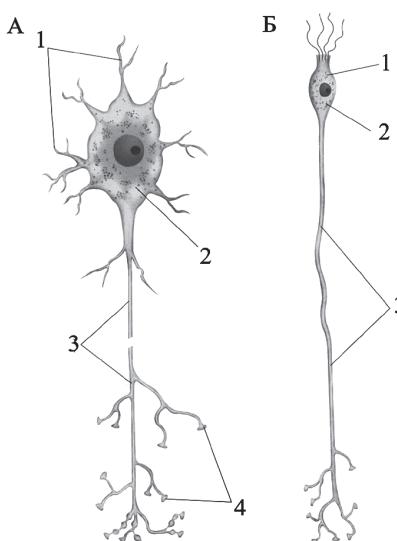
Асахъа 32. Анервтара хәацкәе реиғартәышынан

А - Ахбафлашаду ашарбжасынан көрүштөрдөн

1. Анервтара хәац ахәмамц.
2. Анервтара хәац ахәмамц.
3. Анервтара рахәыщкәе.
4. Амиелинтә көйршаша.
5. Асинапстадынитәи антәаматта

Б - Абзашишаду ахәйриши иамоу аганглия злыку анервтара

1. Ацәеижъ иақөү аңаа.
2. Арецептор.
3. Анервтара рахәыщкәе.
4. Анервтара хәац ахәмамц.
5. Амиелинтә көйршаша.

Асахъа 33. Иенүеиңшым анервтара хәацкәе реиғартәышынан

А - Зхала ишкөү анервтара еубаркыра злыку ахаң ахәтәкәе

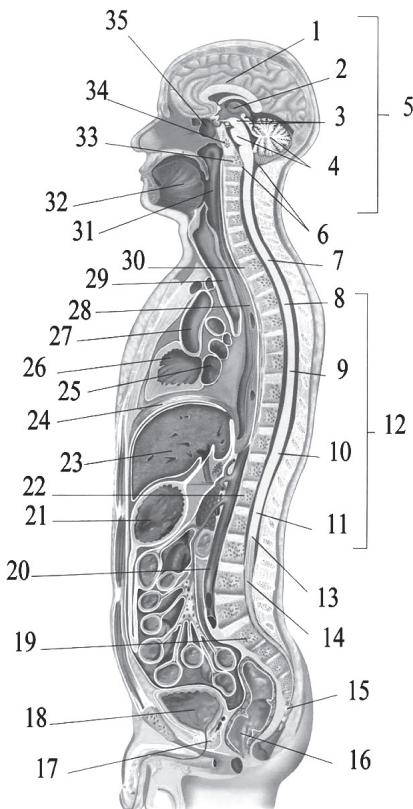
1. Анервтара хәац ахәмамц.
2. Анервтара хәац ахәмамц.
3. Анервтара рахәыщкәе.
4. Асинапстә нтәаматта аеқөйкө.

Б - афәүкіра ахымфаңысуа атында аканұлахъя иалоу анервтара хәац ахәтәкәе

1. Анырратә нервтара хәац.
2. Ахаң ахәмамц.
3. Анервтара рахәыщкәе.

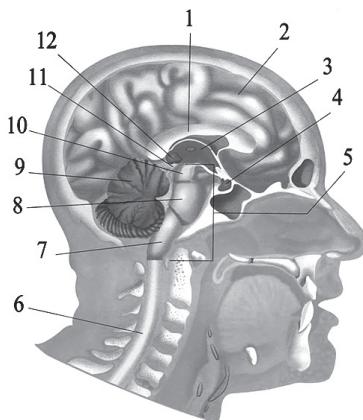
Асахъа 34. Ацентртә нервтә еибаркыреи егырт ацәеижкыхәтәкәеи

(ахыи ахәдеи ахәамци шеимоу; иеифыхны)

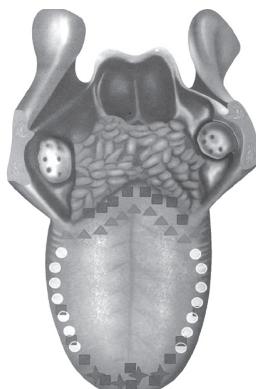
1. Ахбафлаша акәымпышлбжа// ашарбжа.
2. Абжъаратәи ахбафлаша.
3. Агәөбжъанытәи ахбафлаша.
4. Ахбафлаша хәхәеи ахбафлаша хәычы.
5. Ахбафлаша.
6. Ахәдаңыл акылтәара ду.
7. Абгашшара ахәиршы ахәдатә хәта.
8. Абгашшаратә канал.
9. Абгашшара ахәиршы агәыштәи хәта.
10. Абгашшара ахәиршы амакәчахәаратә хәта.
11. Абгашшара ахәиршы агәчамама-къапстә хәта.
12. Абгашшара ахәиршы ан-тәамтәётәи аконус.
13. Абгашшара ахәиршы ан-тәамтәётәи аконус.
14. «Аеы аты-хә» захызу абгахәирштә нервқәа рынтәамтәтә шығтәра.
15. Апы-хәба.
16. Ауаҳәашәпа.
17. Ацыркәа уатала.
18. Анкъапышта.
19. Агәчамакъапс злыху актәи ақәыркәыл.
20. Амгәацәа итысуа ададу.
21. Аца//амгәа.
22. Амакәчахәара актәи ақәыркәыл.
23. Агәатәа.
24. Абжытқъя//ауардалцәа//акат// апраал.
25. Армаратәи агәөышета.

26. Аргъаратәи агәымгәа.
27. Ададу ифеиуа ахәта.
28. Ахәламшәчыда// афатәмсангага.
29. Ақыркыңыда//атракхеиа.
30. Агәышпзы актәи ақәыркәыл.
31. Ахәламшәы.
32. Абз.
33. Ахәда афбатәи ақәыркәыл// алыш-рақәыркәыл.
34. Ахәда актәи ақәыркәыл // атлант.

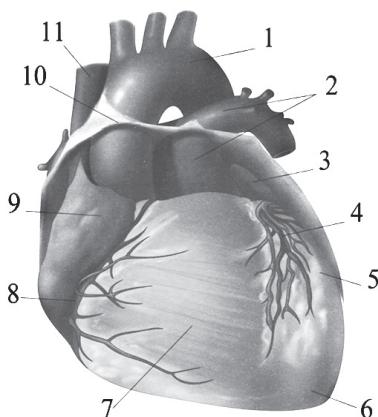
Асахъ 35. Ахбафлаша ахәтәкәе

1. Имсарку//изагъарку ацәеижь.
2. Ахбафлашаду ашарбжа.
3. Абжъаратәи ахбафлаша.
4. Агиофиз.
5. Ахбафлаша агәыцә.
6. Абғашшара ахәыршы.
7. Иаазыхәхәоу ахбафлаша.
8. Ацҳа.
9. Ахбафлаша хәчы.
10. Агәыбжъанытәи ахбафлаша.
11. Ахбафлаша азымфаннага.
12. Апсағъ апшра змоу ауатала (аепифиз).

Асахъ 36. Агъамабага цәеижъхәтә - абз

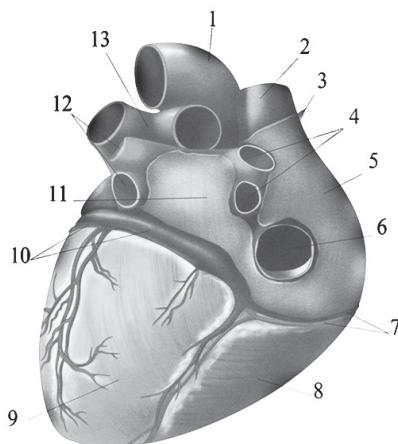
- ▲, ♦, ●, ■ - афатә агъама еилкаага кыкмацәкәа
- ▲ - атәйтәйра агъаматә кыкмацәкәа.
- ♦ - ахаара агъаматә кыкмацәкәа.
- - атцаара агъаматә кыкмацәкәа.
- - ашара агъаматә кыкмацәкәа.

Асахъ 37. Агәы (апхъатәи аган)

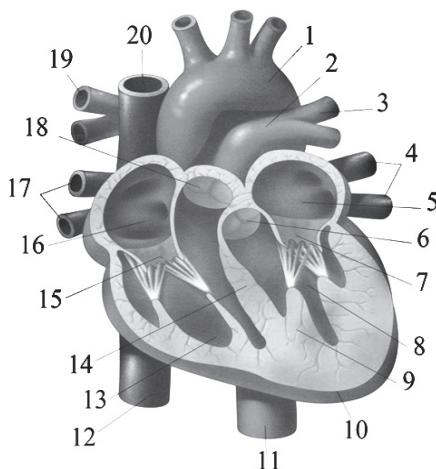
1. Ададу (аорта).
2. Арпхақәа ршыгәыцә.
3. Арма гәөышәта.
4. Ахыркратә дапшы апхъатәи агәымгәәкәа рыбжъараәтәи аманхәта.
5. Арма гәымгәа.
6. Агәы ахыцәкәа.
7. Арғыа гәымгәа.
8. Арғыарахътәи ахыркратә дапшыни уи иахъзылуо адаетәеи.
9. Арғыа гәөышәта.
10. Агәхарп (ипканны иамхуп).
11. Хыхтәи адаетәа тყыкка.

Асахъа 38. Агәы (ашътахътәи аган)

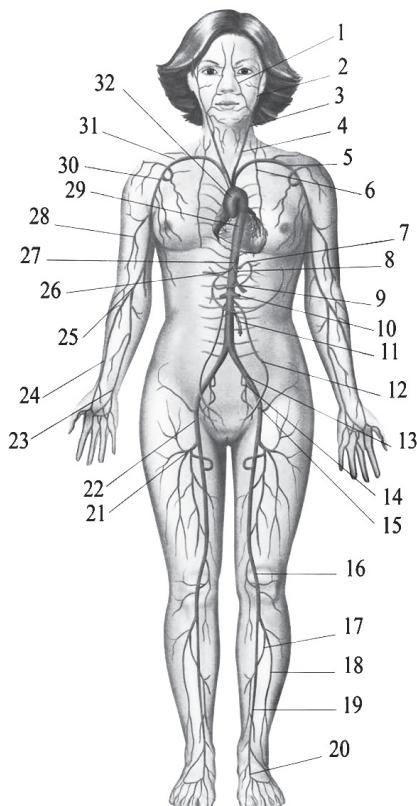
1. Ададу (аорта). 2. Хыхътәи адатәе тყкка. 3. Агәхарп (ицқаны иамхуп). 4. Арғыаратәи арпхатәи даетәақәа. 5. Арғыа гәғышәта. 6. Тәкатәи адатәа тყкка. 7. Арғыа-рахътәи ахыркратә даңшыи иицаңнеиүа адатәақәеи. 8. Арғыа гәымгәа. 9. Арма гәымгәа. 10. Армарахътәи ахыркратә даңшыи иицаңнеиүа адатәақәеи. 11. Арма гәғышәта. 12. Армарахътәи арпхатәи даетәа. 13. Арпхакәа ршыагәыцә армей арғьеи амакәта хадақәа.

Асахъа 39. Агәы афныңқатәи ахәтәақәа (агәта рұғаны)

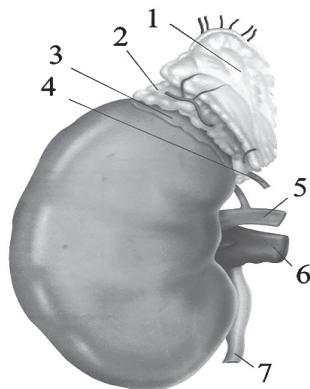

1. Ададу архәа (дуга аорты). 2. Арпхакәа ршыагәыцә. 3. Армарахътәи арпхә адапшь. 4. Армарахътәи арпхә адатәа-қәа. 5. Арма гәғышәта. 6. Ада-ду апышашәа. 7. Амитрапшра (ахылцаңшра) змоу апышашәа (агәғышәти агәымгәеи рыбжъара). 8. Арма гәымгәа. 9. Акыкмаңғапшра жышшәа. 10. Агәы ахыцәкәа. 11. Илеиуа ададу. 12. Тәкатәи адатәа тყкка. 13. Арғыа гәымгәа. 14. Агәымгәақәа рыбжъаратә еи-фикаара. 15. Х-рыпқъак змоу апышашәа. 16. Арғыа гәғышәта. 17. Арғыарахътәи арпхадаетәақәа. 18. Арпхакәа ршыагәыцә апышашәа. 19. Арғыарахътәи арпхә адапшь. 20. Хыхътәи адатәа тყкка.

Асахъ 40. Ауағы идағышқәә (иазыркъағны)

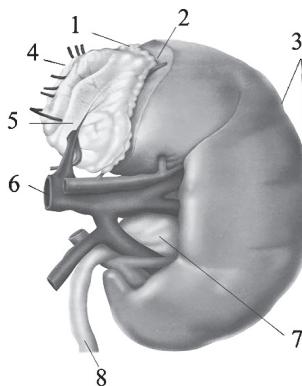

1. Ахағы адапшь. 2. Адәахътәи арцәага дапшь. 3. Ағынтықатәи арцәага дапшь. 4. Азеиңштә арцәага дапшь. 5. Армарахътәи алтәжәә адапшь. 6. Агәышпә ағынтықатәи адапшь. 7. Амгәә армарахътәи адапшь. 8. Аваныза адапшь. 9. Апакъалтцә хыхътәи адапшь. 10. Ачача адапшь. 11. Апакъалтцә тәқатәи адапшь. 12. Акәтагътра адапшь. 13. Акәкәыл атқатәи азеиңш дапшь. 14. Ағынтықатәи ақәкәылаттақатәи адапшь. 15. Адәахътәи ақәкәылаттақатәи адапшь. 16. Ашъамхдырдағаётәи адапшь. 17. Ашътахътәи ашъаргәацәбәоду адапшь. 18. Ашъаргәацәбәод хәцы адапшь. 19. Апхъатәи ашъаргәацәбәоду адапшь. 20. Ашъапы азқәә адапшь. 21. Ажәтә адапшь таула. 22. Ажәтә адапшь. 23. Амышхәылтцба адапшь. 24. Ашәаҳәаба адапшь. 25. Ажәә адапшь. 26. Агәатцә азеиңш дапшь. 27. Аграётәи адапшьтә гәыцә. 28. Ажәә адапшь таула. 29. Илбаая ададу. 30. Ағынтрағаётәи адапшь. 31. Арғарахътәи алтәжәә атқати адапшь. 32. Ифенуа ададу

Асахъ 41. Армараҳытәи ачаңа адәахътәи аиғартәышъа

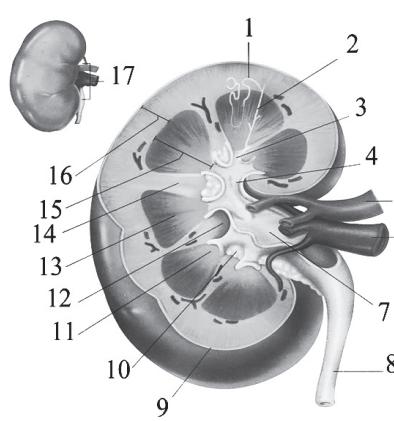
1. Ачаңа иақөу ауатала.
2. Ашша.
3. Аидкылага көйрша.
4. Ачаңа иақөу ауаталахъ инагоу тақатәи адапшъ.
5. Ачаңатә дапшъ.
6. Ачаңатә даетәа.
7. Ачхәрамфангага.
8. Ачаңа армараҳытәи атқар.

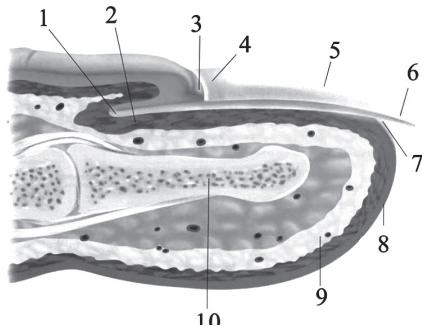
Асахъ 42. Арғыараҳытәи ачаңа адәахътәи аиғартәышъа

1. Ашша.
2. Аидкылага көйрша.
3. Ачаңа арғыараҳытәи атқар.
4. Ачаңа хыһтәи атқар.
5. Ачаңа иақөу ауатала.
6. Ачаңатә даетәа.
7. Ачаңатә саара (алоханка).
8. Ачхәрамфангага.

Асахъ 43. Ачаңа асынцқатәи аиғартәышъа

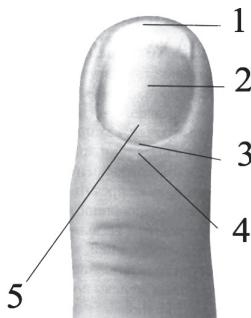

1. Ачаңа злыху анефрон.
2. Азеизгага трубка иаша.
3. Ачаңа ахраға (ачашка) хәычы.
4. Ачаңа ахраға ду.
5. Ачаңатә дапшъ.
6. Ачаңатә даетәа.
7. Ачаңатә саара (алоханка).
8. Ачхәрамфангага.
9. Ачаңа аидкылага
6. көйрша.
10. Ачаңатә шшаркыра.
11. Ачаңатә кыкмацә.
12. Ачаңатә синус (фыттара).
13. Ачаңатә пирамида (абафлашатә өйт иатәуп).
14. Ачаңатә шъяқақәа.
15. Ачаңа абафлашатә өйт.
16. Ачаңа абғажәтә өйт.
17. Ачаңа аталартә (агәаш).

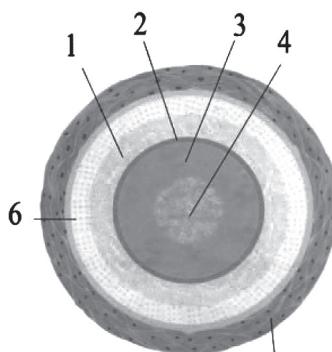
Асахъа 44. Анапхыц аиғартәышъя (еиwyхны)

1. Анапхыц ашъата.
2. Анапхыц ашъата.
3. Анапхыц алаңа.
4. Анапхыц амзаңа тата.
5. Анапхыц ахәамц.
6. Анапхыц атқар.
7. Анапхыц автца.
8. Аңаакәйрша.
9. Аңаахата.
10. Анаңахыркәараба.

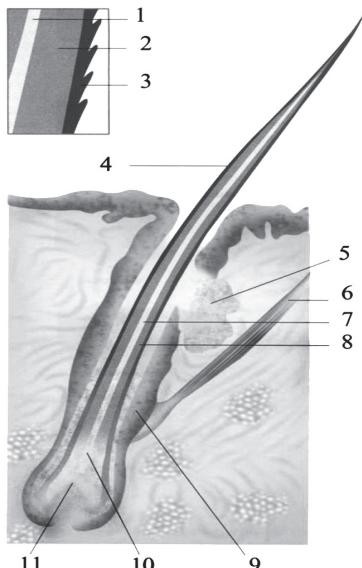
Асахъа 45. Анапхыц адәахътәи ахәтақәа

1. Анапхыц ахыриаа.
2. Анапхыц ахәамц.
3. Анапхыц алаңа.
4. Анапхыц ашъата.
5. Анапхыц амзаңа тата.

Асахъа 46. Ахәыц ашъатаётәи аихтәаста

1. Ахәыц ашъата аңытқатәи атыхәтеи.
2. Ахәыц ашъата.
3. Ахәыц аблажәңәа.
4. Ахәыц агәапшыра.
5. Ахәыц ашъата аңаатәи тыхәтеи.
6. Ахәыц ашъата адәхътәи атыхәтеи.

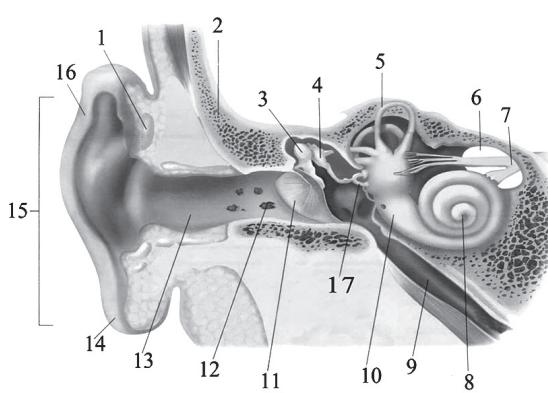
Асахъя 47. Ахәыц аиғартәшышь

1, 2, 3 – ахәыц арқасастағы

4-11 – ахәыц аңа алағылуоу

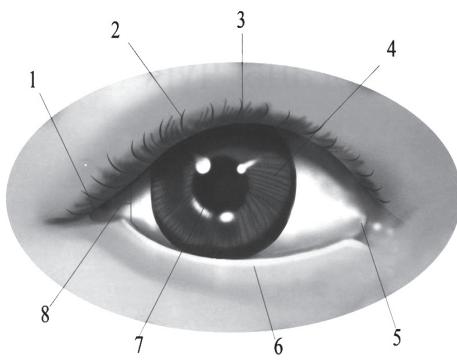
1. Ахәыц агәапшыра.
2. Ахәыц абғажәцәа.
3. Ахәыц аканқәа.
4. Ахәыц ахәттәи.
5. Аишатә уатала.
6. Ахәыц зыртцысу ажышәа.
7. Ахәыц агәапшыра.
8. Ахәыц абғажәцәа.
9. Ахәыц ашьатағтәи атыхәтәи (амакәан).
10. Ахәыц аңымшыхы.
11. Ахәыц акыкмаңаңхы.

Асахъя 48. Азырфыга цәеижъхәтә – алымха, ағнытқатәи аиғартәшышь (агәта еиғылхны)

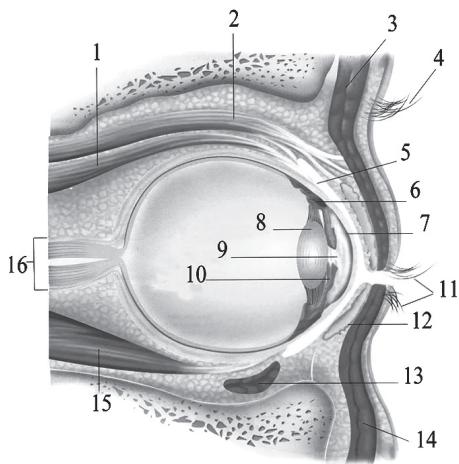
1. Алымхаңә ахәдирә.
2. Аргәтцыстабағ.
3. Атамскәагәбағ хәчы.
4. Апсынгъери бағхәчы.
5. Агъежъбжа канал.
6. Ағнытқатәи алымха атышара.
7. Аффатәи ах-бағлашатә нерв – аөйриашареи азырфреи рнерв.
8. Алымха ақамыршша.
9. Евстахии итруба (апынта-хәламшәахынагоу).
10. Алымха ағәағәа зыхъюу акамыршша ахышә.
11. Алымха ағәағәа (адаултә ғәағәа).
12. Алымха аңаабахь.
13. Адәахътәи алымхатасыртта.
14. Алымха акатара (алымхарысыртта).
15. Алымхаңә (алымха амыйдағыцәа).
16. Алымхаңә архәыста.
17. Иаазыхәхәоу ахышә (апенцзыир) илагылоу ашькылбағ хәчы.

Алымха ағәағәа зыхъюу акамыршша ахышә. 11. Алымха ағәағәа (адаултә ғәағәа). 12. Алымха аңаабахь. 13. Адәахътәи алымхатасыртта. 14. Алымха акатара (алымхарысыртта). 15. Алымхаңә (алымха амыйдағыцәа). 16. Алымхаңә архәыста. 17. Иаазыхәхәоу ахышә (апенцзыир) илагылоу ашькылбағ хәчы.

Асахъя 49. Абла адәахътәи аиғартәышы

1. Абла аварахътәи акәакъ.
2. Аблапыңыңқәа.
3. Хыхътәи абласы.
4. Аблеймхәыц.
5. Алагырзтә жъаза.
6. Тәкатәи абласы.
7. Абла ачыц.
8. Абла агәы.

Асахъя 50. Абла ағыншықта шеиғартәү

1. Абла хыхътәи ажыышәа иаша.
2. Хыхътәи абласы ифахо ажыышәа.
- 3,14. Аблатра иағы-көйршоу амаңаңзңшра жыышәа.
4. Ачыымшы ахәыңқәа.
5. Акониунктиватә көйршаша.
6. Апыңытә цәеижж.
7. Абламса.
8. Абла атқәцаш.
9. Абла ачыц.
10. Абла аимхәыц.
11. Абла апыш ахәыңқәа.
12. Ахәдыратә цәақьа.
13. Тәкатәи аблажышишәа еицарса.
15. Тәкатәи аблажышишәа иаша.
16. Афбатәи ахәапшыга нерв.

ажыышәа еицарса. 15. Тәкатәи аблажышишәа иаша. 16. Афбатәи ахәапшыга нерв.

П. К. Кәйтцния

АУАФЫ ИБИОЛОГИА

(аңаңыншы шеңбертәу, аус шауда, ишныңкөгатәу)

Ауафы ианатомиа аңаралы иүхираагзую арғага шәкәры

(Ағабатәи атыжымта)

П. К. Квициниа

БИОЛОГИЯ ЧЕЛОВЕКА

(Второе издание)

Акорректор: З.К. Қағпхә

Компьютерла анбанкәшәафы: Л.Р. Чамагәуа

Компьютерла акыпхъ иазлырхиенит: Н.Г. Гәынпхә

Атехникатә редактор: Н.Г. Гәынпхә

Формат 60x90 1/16. Тираж 300. Физ. печ. л. 12,5. Заказ № 18.

҃ Республика Абхазия.
РУП «Дом печати»,
г. Сухум, Эшба, 168

Азгәатакәа

Азгөатакөа